

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ
ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

УДК 3+94

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој

Година I, број 2

Главни и одговорни уредник
Љубиша Митровић, професор емеритус

Уредници

Ема Миљковић Бојанић (историја и култура)
Милорад Божић (регионални развој и сарадња)
Драган Тодоровић (друштвена питања и социологија)

Секретар редакције
Ивана Божић Миљковић

Редакција

Зоран Арацки, Ненад Благојевић, Вихрен Бузов (Бугарска), Данијела Гавриловић, Зоран Димић, Златко Жоглев (Македонија), Ана Коцић, Александар Лучинеску (Румунија), Јордана Марковић, Божо Милошевић, Весна Милтојевић, Борис Попиванов (Бугарска), Данијела Поповић, Иван Цветановић, Урош Шуваковић

Савет

Председник: Горан Максимовић

Чланови: Невил С. Арачиге Дон (САД), Јован Базић, Никола Божиловић, Вјекослав Бутиган, Зоран Видојевић, Срђан Вукадиновић (Црна Гора), Владимир Вулетић, Николај Генов (Немачка), Петре Георгиевски (Македонија), Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Жунић, Ђокица Јовановић, Вјеран Катунарић (Хрватска), Јонут Којокару (Румунија), Брацо Ковачевић (Босна и Херцеговина), Мирјана Крстовић, Тодор Куљић, Горан Максимовић (председник Савета), Љубинко Милосављевић, Петар-Емил Митев (Бугарска), Љубиша Митровић, Павел Ољхов (Русија), Думитру Отовеску (Румунија), Миливоје Павловић, Васил Проданов (Бугарска), Александар Растовић, Предраг Симић, Драгана Стјепановић Захаријевић, Дарко Танасковић, Синиша Таталовић (Хрватска), Абидин Темизер (Турска), Сергеј Флере, Хараламбос Цекерис (Грчка), Иван Цвитковић (Босна и Херцеговина), Валентин Шаленко (Русија)

Ниш 2014.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНА ПИТАЊА, КУЛТУРУ
И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Година I/2

Ниш 2014.

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Vol. I, Number 2

Editor-in-Chief

Ljubiša Mitrović, Professor Emeritus

Editors

Ema Miljković Bojanić (history and culture)

Milorad Božić (regional development and cooperation)

Dragan Todorović (social issues and sociology)

Technical Secretary

Ivana Božić Miljković

Editorial Staff

Zoran Aracki, Nenad Blagojević, Vihren Bouzov (Bulgaria), Danijela Gavrilović, Zoran Dimić, Zlatko Žoglev (Makedonija), Ana Kocić, Alexandar Luchinescu (Romania), Jordana Marković, Božo Milošević, Vesna Miltojević, Boris Popivanov (Bulgaria), Danijela Popović, Ivan Cvetanović, Uroš Šuvaković

Council

President: Goran Maksimović

Members: Neville S. Arachchige Don (USA), Jovan Bazić, Nikola Božilović, Vjekoslav Butigan, Zoran Vidojević, Srđan Vukadinović (Montenegro), Vladimir Vuletić, Nikolai Genov (Germany), Petre Georgievski (Macedonia), Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, Đokica Jovanović, Vjeran Katunarić (Croatia), Ionut Cojocar (Romania), Braco Kovačević (Bosnia and Herzegovina), Mirjana Kristović, Todor Kuljić, Goran Maksimović (President of Council), Ljubinko Milosavljević, Petar-Emil Mitev (Bulgaria), Ljubiša Mitrović, Pavel Olhov (Russia), Dumitru Otovescu (Romania), Milivoje Pavlović, Vasil Prodanov (Bulgaria), Aleksandar Rastović, Predrag Simić, Dragana Stjepanović Zaharijevski, Darko Tanasković, Siniša Tatalović (Croatia), Abidin Temizer (Turkey), Sergej Flere (Slovenia), Charalambos Tzekeris (Grčka), Ivan Cvitković (Bosnia and Herzegovina), Valentin Shalenko (Russia)

Niš 2014.

University of Niš
Faculty of Philosophy

BALKAN SYNTHESSES

JOURNAL FOR SOCIAL ISSUES, CULTURE
AND REGIONAL DEVELOPMENT

Vol. I, Number 2

Niš 2014.

САДРЖАЈ

УВОДНИК	9
<i>ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО БАЛКАНСКЕ НАРОДЕ</i>	
Александар Растовић ЈЕДНО ПОДСЕЋАЊЕ НА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ	13
Jonut Cojocaru THE BALKANS – DIPLOMATIC CONCEPTS AFTER THE FIRST WORLD WAR	31
Дејан Д. Антић, Милена Коцић ПОГЛЕД НА СРПСКО–БУГАРСКЕ ОДНОСЕ 1914/1915. ГОДИНЕ	53
Вера Захарова УЛОГА МЕДИАТИВНАИИА РУСИЈЕ У НАЦИОНАЛНОМ ПОКРЕТУ ОСЛОБОЂЕЊА СЛОВЕНСКИХ НАРОДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	69
Саша Д. Станојевић (НЕ)ИСКУСТВА БАЛКАНСКИХ САВЕЗНИШТАВА ИЗ САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ КАО НЕЗАОБИЛАЗНЕ ПОУКЕ ЗА БУДУЋНОСТ	77
Иван. М. Бецић СТРАДАЊЕ ПРИВАТНИХ ФИНАНСИЈСКИХ УСТАНОВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1915–1918.	85
Sanja Lazarević Radak VELIKI RAT I INVERZIJA RODNIH ULOGA: ULOGA ŽENSKIH POKRETA I ORGANIZACIJA U OBLIKOVANJU EVROPSKE I AMERIČKE SLIKE U SRBIJI 1914–1918.	97

Јасмина Милановић БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО У ДРУШТВО У ВЕЛИКОМ РАТУ	109
Миомир С. Наумовић ИМПЕРИЈАЛИЗАМ КАО УЗРОК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	127
Горан В. Ђорђевић ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ЗАШТО ЈЕ ОВАЈ РАТ БИО ДРУГАЧИЈИ?	139
Данило Ж. Марковић, Небојша Ранђеловић СРПСКА ДРЖАВА, СРПСКИ ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ И СРПСКЕ ЖРТВЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	151
<i>ПРИКАЗИ</i>	
Milena Kocić, Dejan D. Antić WHY REVISION?	169
Слађана Младеновић СРБИЈА И ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ СИЛА 1914–2014.	173
Миша Стојадиновић, Слађана Стојадиновић МЛАДА БОСНА	177
Milena Žikić NAŠ BRAT: ŽIVOT KAPETANA FLORE SENDS	181
<i>ДОКУМЕНТА</i>	
СТО ГОДИНА „НИШКЕ ДЕКЛАРАЦИЈЕ“	185

У години у којој обележавамо 100 година од почетка Великог рата, једног од најзначајнијих догађаја у модерној историји светске цивилизације, написани су бројни редови, забележене разноврсне мисли, изговорена многа размишљања о његовим узроцима и последицама. Потпуно је разумљиво да нису сви ти гласови хармонични, да постоје различита виђења, тумачења, идеје... Уосталом, без суочења различитих мишљења историјска наука не би могла да направи искорак унапред, да се развија и напредује.

Једна појава, ипак, посматрајући искључиво са историографског гледишта, без узимања у обзир политичких и геостратешких циљева, не може а да не зачуди како професионалне историчаре, тако и ширу јавност. Стара, добро позната и општеприхваћена крилатица да „победници пишу историју“ је, чини се, у савременом добу изгубила своје првобитно значење. Управо су о узроцима избијања Првог светског рата написане бројне књиге на англосаксонском подручју, на пример, које догађаје у Сарајеву у јуну 1914. године сматрају јединим узроком крвавих светских догађања у периоду 1914–1918. Аутори који декларишу младиће, а не зреле мушкарце, из организације „Млада Босна“, и првенствено међу њима Гаврила Принципа, који извесно нису били ни свесни последица свог деловања, као терористе, губе из виде опште геополитичке прилике у Европи тога времена. Свесно или несвесно губе из вида чињеницу да су и Немачка и Аустроугарска желеле рат по сваку цену, без обзира на последице, уверене у своју снагу и победу. Уосталом, то је најбоље објашњено у делима чувеног немачког историчара Франца Фишера, насталим у другој половини 20. века, која и данас већина историчара сматра непревазиђеним.

И модерна српска историографија, управо на тој линији, сагледава скуп догађаја око Првог светског рата професионално и рационално. У српској историјској науци доминира став да је за време друге деценије 20. века ултиматум испоручен Србији био неприхватљив (што је уосталом био и став влада свих земаља савезница), док припаднике „Младе Босне“ сагледава из објективног угла, угла њихове младости, занесености и жеље да промене свет, не бирајући начин и средство. Такође се инсистира на документованој тврдњи да званична Србија није ни на који начин била умешана у Сарајевски атентат. Уосталом, избијање Првог светског рата дошло је за Србију у изузетно тешком тренутку, када је још била озлеђена последицама балканских ратова и са настојањима да се новоослобођене територије у потпуности инкорпорирају у српску државну заједницу.

Други број часописа „Балканске синтезе“ који иступа пред лице научне, стручне, али и шире заинтересоване публике има за циљ да објективно расветли поједине аспекте Великог рата, као и да отвори нека од питања на која ће бити могуће одговорити тек уз увид у досад

непрегледану и тешко доступну грађу, првенствено немачке и енглеске провенијенције. Отворени за све критике, али и похвале, предајемо број „Балканских синтеза“ посвећен Првом светском рату читаоцима на оцену.

За редакцију *Балканских синтеза*
Ема Миљковић Бојанић
уредник за историју и културу

***ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ
ПО БАЛКАНСКЕ НАРОДЕ***

Александар Раствоић¹

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

ЈЕДНО ПОДСЕЋАЊЕ НА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Резиме: Велики рат је представљао највећи ратни сукоб у историји. Трајао је четири године и у њему је учествовало 36 држава што је чинило три четвртине ондашњег светског становништва. До рата је дошло због сукоба европских сила око економске и политичке доминације у Европи, али и колонијама широм света. Србија је у Први светски рат угазила након што јој је Аустроугарска после до тада незабележеног улиматума објавила рат 28. јула 1914. У њега је ушла економски, војно, материјално и људски исцрпљена након величанствених победа које је остварила у Првом и Другом балканском рату. Врло брзо после отпочињања ратних дејстава српска влада је објавила своје ратне циљеве у чувеној „Нишкој декларацији“. Основни циљ српске националне и државне политике у наредне четири године представљао је борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, Словенца у једну заједничку државу. Србија је одступила од своје политике стварање јединствене српске државе и потпуно се посветила настанку југословенске у којој би народи који би је чинили били потпуно равноправни у уставном, правном и политичком погледу. Србија је за четири године ратовања платила огромну цену. Изгубила је преко 370.000 војника, 630.000 грађана и цивила умрло је од глади и разних болести, а 50.000 деце изгубило је своје родитеље.

Кључне речи: Србија, Аустроугарска, Никола Пашић, Први светски рат

У години обележавања стогодишњице Првог светског рата намеће се потреба да се још једном научно и објективно сумирају његови резултати, последице и проученост током једног века од његовог отпочињања. Уједно, то је прилика да се се оповргну сви покушаји ревизије историјских чињеница и одбаце оптужбе да је званична Србија стајала иза Сарајевског атентата.

Први светски рат био је највећи ратни сукоб у дотадашњој историји човечанства. Трајао је од 1914. до 1918. године. У њему је учествовало 36 држава, у којима је живело три четвртине ондашњег светског становништва. До рата је дошло због сукоба европских сила

¹ aleksandar.rastovic@filfak.ni.ac.rs

око економске и политичке доминације у Европи, али и колонијама широм света. Србија је у Први светски рат угазила након што јој је Аустроугарска после до тада незабележеног улиматума у историји дипломатије објавила рат 28. јула 1914. Србија је у њега угазила економски, војно, материјално и људски исцрпљена након величанствених победа које је остварила у Првом и Другом балканском рату. Врло брзо после отпочињања ратних дејстава српска влада је објавила своје ратне циљеве у чувеној Нишкој декларацији. Основни циљ српске националне и државне политике у наредне четири године представљао је борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата, Словенца у једну заједничку државу. Према томе, српска влада је одступила од своје политике стварање јединствене српске државе и потпуно се посветила настанку југословенске у којој би народи који би је чинили били потпуно равноправни у уставном, правном и политичком погледу. Србија је за четири године ратовања платила огромну цену. Изгубила је преко 370.000 војника, 630.000 грађана и цивила умрло је од глади и разних болести, а 50.000 деце изгубило је своје родитеље.

Балкански ратови 1912–1913. године су представљали изузетно значајну карикатуру у ланцу светских историјских догађаја који су утрли пут успостављању данашњих граница између балканских земаља. Као што је познато, за непуних месец дана балканске земље су у Првом балканском рату бациле на колена некада моћно Османско царство и тиме не само покидале окове вишевековног ропства над својим сународницима, већ и неопозиво срушиле најназаднији феудални систем у људској историји, који је годинама кочио прогресивне историјске догађаје на Балкану. Први балкански рат је значио крај борбе за ослобођење Средње и Југоисточне Европе од власти Османског царства (Терзић, 2012: 177).

Победа Србије у балканским ратовима изазвала је буру одушевљења и највећу националну еуфорију, пре свега међу Србима, али и код других Јужних Словена који су живели у Аустроугарској. Српски успех поздрављали су Чеси, Словаци, као и припадници других угњетених народа Монархије. То је изазвало кулминацију непријатељства аустројског државног вођства, али и великог дела грађанске јавности према Србији у оба дела монархије. Аустројска је осећала да је српским победама и ентузијазмом којим су пропраћене у питање доведен њен престиж као велике силе, али и опстанак у блиској будућности. То је ову империју довело на праг ратног похода на Србију као колевку националних револуција на Балкану и најопаснијег реметиоца мира у овом делу старог континента. Целој европској политичкој јавности било је јасно да се главни разлог агресивних намера Двојне монархије према Србији налази у унутрашњим проблемима ове вишенационалне империје, у кризи односа двеју владајућих нација (немачке и мађарске) са припадницима других угњетених народа. У обе половине монархије Србија је беспошtedно нападана као главни изазивач и подстрекач антиаустројског покрета на Балканском полуострву, нарочито међу јужнословенским народима. На сваки спољнополитички покрет Србије је реаговано, и то врло претеће, као на директан ударац на углед и саму целовитост царевине.

Русија је била наклоњена миру који јој је био потребан још неколико година како би довршила војне реформе, али је због аустријских претњи према Србији испољавала велику узнемиреност, што је наговештавало могућност њеног учешћа ако би дошло до аустријско-српског рата. Париз је опрезно и дискретно изражавао спремност да поштује одредбе савезничког уговора са Русијом. Једино је понашање Велике Британије било неодређено. Лондон се залагао за компромисно решење међународних спорова, али није наговештавао како би се држао ако до компромиса не би могло доћи. То је у Берлину, нарочито у круговима Вилхема II, створило наду да би Уједињено краљевство могло да се одвоји од Антанте и остане неутрално у рату Немачке и Аустроугарске против Русије и Француске. Желећи да постигне договор са Лондоном, Берлин је сматрао да још није погодно време за отпочињање било какве војне акције и зато је 1913. енергично закочио планиране аустроугарске нападе на Србију. Кајзер, министар иностраних послова фон Јагов, начелник Генералштаба Хелмут фон Молтке Млађи стављали су јасно до знања Бечу да би оружани напад Аустроугарске на Србију била „грешка са несразмерно великим негативним последицама“ (Попов, 2010: 299). Ценећи победе Србије у балканским ратовима и високе квалитете њене војске, немачки владар је мислио да се планирани „Drang nach Osten“ може извести у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Залагао се за савез Централних сила са Србијом, Румунијом, Грчком и Турском. Немачки владар је сматрао да Аустроугарска политику непријатељства и ратних претњи према Србији треба да замени односом пријатељства, сарадње и привлачења под своје окриље. У томе се видео пут новог груписања снага на Балкану под вођством Аустроугарске и хегемонијом Рајха. У Бечу и Пешти, који су се зближили због ратних припрема, сматрали су ове немачке идеје нереалним и настављали су припреме за рат против Србије, али се нису отворено супростављали кајзеровим концепцијама и били су присиљени да одложе ратне планове на Балкану.

Међутим, у немачкој политици од августа 1913. почели су да се јављају нови тонови у погледу избора услова и тренутка за изазивање европског рата. На ову преоријентацију ка рату битно је утицало и економски фактор. Немачка привреда која је до тада била у успону, стизала је до врхунца својих могућности и њој се као прека нужда указивало стварање великог привредног простора у Европи. Он би обухватио централну, део источне и целу југоисточну Европу, као и Балкан. Време је радило за Антанту, а не за Централне силе. Поред ратоборнијег понашања Русије и Француске, Немце је узнемиравало резервисано држање Британије која је на све понуде Берлина остајала нема. Уз све то, и Италија је постајала све непоузданија као савезник. Због свих ових фактора немачком политичком врху и кајзеру наметнуо се један закључак: Ако Немачка жели европску хегемонију, мора што пре у рат.

Да би се припремио за доношења овакве судбоносне одлуке, цар Вилхем II најпре је решио да поправи и учврсти односе са савезником – Аустроугарском. У октобру је посетио Беч и први пут

пред аустријским државницима испољио разумевање за њихово непријатељство према Србији. У немачкој јавности распаљена је жестока шовинистичка и расистичка кампања и развијена је „историјска“ теза о неизбежности обрачуна германског света са Словенима. Све до касног пролећа 1914. између Берлина и Беча стајало је отворено питање да ли у велику ратну кампању, која неизбежно мора почети на Балкану, треба ићи са Србијом или против ње. Тек почетком јуна Немачка је прихватила аустроугарску концепцију да први удар мора бити задат Србији. Међутим, за „потезање мача“ било је потребно пронаћи повод, који ће за властиту јавност бити довољно прихватљив као довољан разлог за отпочињање рата. Он је и нађен у Сарајеву 28. јуна 1914. када је у Сарајеву убијен аустроугарски престолонаследник надвојвода Франц Фердинанд (Živojinović, 1976: 14). Након атентата откривен је шири круг организатора атентата и сарадника. Ухапшени су Данило Илић, Мишко Јовановић, Вељко Чубриловић, Иван Крањчевић и други. Касније је оптужница подигнута против укупно 25 лица. Сви су они били аустроугарски држављани, највећи број њих Срби, али било је и Хрвата, а по религији било је православних, католика и муслимана. Истрагом је утврђено да је у Сарајеву постојао центар на челу са Данилом Илићем који је био повезан са центром у Босни и да је управо тај центар одредио тројицу атентатора, али да су остала тројица Принцип, Чабриновић и Грабеж дошли из Београда са одлуком да убију надвојводу (Митровић, 2004: 10). Међутим, они су одлучно тврдили у истрази и пред судом да су потпуно самостално и из националних и патриотских уверења желели да убију Франца Фердинанда. Из њихове изјаве је даље проистицало да је све рађено кришом од српских власти, и да су свој пут у Босну најстроже крили од српских цивилних органа пошто су били сигурни да би их они осујетили у спровођењу замисли.

Поред свих напора истражних органа да се открије неки траг који би доказао да су у атентату били уплетени меродавни органи Србије то им није пошло за руком. Министарство спољних послова у Бечу послало је свог високог службеника Фридриха фон Визнера у Сарајево са задатком да прикупи све што је судска и полицијска истрага у вези са атентатом утврдила, а што би било компромитујуће за званичну Србију. Међутим, фон Визнер могао је да закључи и обавести власти у Бечу да се основано може сумњати да национални покрет у Босни и Херцеговини подржавају неке организације из Србије која српска влада толерише, али да „није могао доказати учешће српске владе у атентату, у његовој припреми или у обезбеђењу оружја“, па чак да за то „нема места чак ни за сумњу“ (Исто, 11). Без обзира на извештај који је добијен из Сарајева Аустроугарска се званично држала претећи суздржано, а незванично најтеже оптуживала и најоштрије нападала Србију.

Двадесет и трећег јула 1914. аустријски посланик у Србији, барон фон Гизл, предао је ултимативну ноту Лазару Пачуу, заступнику српског председника владе (Исто, 58). Одговор је тражен у року од 48 сати. Сама форма ултиматума који је постављен Србији предста-

вља срачунату тактику објаве рата, јер још у јулу 1913. објашњавајући министру спољних послова да окупација Србије и њено прикључење царству „није само од велике вриједности, него и услов за његову егзистенцију“, фелдмаршал Конрад Хецендорф јасно је предвиђао да свакој акцији против Србије мора предходити један ултиматум (Екмечић, 2010: 69). Ултиматум се састојао од 10 тачака и имао је за циљ да дубоко понизи Србију пред Монархијом, али и да створи могућности да Монархија наруши независтан живот ове државе.

Српска влада је на основу захтева закључила да не преостаје ништа друго него да се ратује зато што су захтеви били неприхватљиви. Међутим, доследно томе влада је хтела да пружи одговор у доследном року, сагласно ранијим изјавама да ће се сместа покренути истрага против сваког лица које аустроугарска страна означи као саучесника у атентату. У посланство Русије одмах је отишао Лазар Пачу, затим у току ноћи регент Александар и председник владе Никола Пашић. Занимљиво је регентово писмо упућено руском цару Николи II у коме је стајало: „Захтеви у аустроугарској ноти понижавају сасвим излишно Србију и не слажу се са њеним достојанством независне државе... ми смо вољни примити оне аустроугарске захтеве који су у складу са положајем независне државе, а и оне које би нам саветовали Ваше величанство да усвојимо. Све личности за које буде доказано да су умешане у атентат казнићемо строго ми сами. Извесни услови не могу се извршити без промене нашег законодавства, а за то треба времена. Рок, који нам је дат, сувише је кратак“ (Митровић, 2004: 61). С друге стране, Пашић се залагао код страних држава да заштите независност Србије јер захтеви које је Аустроугарска дала Србији су такви да не би могла да их прихвати ниједна независна држава.

Што се тиче сила Антанте, оне су желеле да у том тренутку избегну рат и саветовале Србију да попусти и у највећој мери прихвати захтеве Аустроугарске (Екмечић, 2010: 69). Њихове владе су желеле да добију у времену како би се потражило неко мирољубиво решење, односно да подстакну идеју посредовања између сукобљених страна (Живојиновић, 2012: 115). Британска влада је преко Берлина покушала да утиче на Аустроугарску да ублажи свој став, а преко Петрограда на Србију да прихвати што више аустроугарских захтева, иако је Едвард Греј, британски министар спољних послова после упознавања са текстом ултиматума изјавио да је „он најстрашнији документ који сам икада видео упућен једној независној држави од стране друге“ (Исто, 330).

Руски министар спољних послова Сазонов је 24. јула послао налог посланству у Београду да пренесе српској влади да у случају напада аустроугарске војске „уопште не треба да озбиљно покушају пружити отпор“, то јест из Петрограда је саветовано да српска војске треба без борбе да се повуче у унутрашњост земље, а да влада апелује на силе и на европску јавност да спрече инвазију и рат (Митровић, 2004: 330). Из кругова француске дипломатије стигла је препорука у Србију да се у случају нужде допусти суседној сили да без борбе заузме Београд, што се касније показало као британска замисао.

Суштину британске политике чинила је уверење да се не сме дозволити да Немачка туче Француску и да Велика Британија тада мора да узме учешће у рату уколико дође до њега. Пошто је било очигледно да Француска мора да уђе у рат због Русије, а Велика Британија је тежила да мир спасава компромисом у коме би Србија једина поднела значајне жртве. Иако је осуђивао ултиматум, Едвард Греј је сматрао да је Србија одговорна за кризу, предлажући чак и окупацију дела њене територије од стране Аустроугарске. Због очувања европског мира био је спреман да принесе Србију као жртву на олтар Аустроугарској (Живојиновић, 2012: 344). И у Министарству спољних послова у Риму саветовали су Србију да треба да се нађе решење како би се спречио рат. Све три силе Антанте и Италија су покушале да утичу на Аустроугарску и на Немачку да учине све како се криза не би заоштрила дотле да дође до рата. Велика Британија је јасно давала до знања Немачкој да не може остати само посматрач у случају да Немачка објави рат Француској. Српски одговор на ултиматум према мишљењу аустроугарске стране није био задовољавајућ, зато што Србија није прихватила све одредбе ултиматума и дипломатски односи између две државе били су прекинути.

Међутим, суштински одговор владе Србије био је достојанствен и крајње попустљив. Српска влада је изнела своје обавезе, то јест уступке, с обзиром на захтеве и ултиматум. Србија је прихватила све захтеве осим тачке шест, и захтев из тачке пет је прихваћен уз ограду. Саопштен свету, овај одговор је примљен као пример дипломатске вештине и крајње попустљивости. Одговором је био задовољан и кајзер Вилхем II, који је немачком државном секретару за спољне послове написао: „Неке резерве које је Србија учинила уз поједине тачке могу према мом убеђењу да буду потпуно разјашњене преговорима. Али унутра је садржана капитулација најпонижавајуће врсте и објављен је *orbi et urbi*. Тиме је отпала свака основа за рат“ (Исто, 66). Међутим, немачке министре и генерале није много занимао садржај одговора. За њих је једино било важно да се криза заоштри аустроугарским нападом на Србију, па да се из тога изроди оружани обрачун Рајха са Русијом и Француском, под условом да се добије бар некакав изговор да је Русија кривац за рат. У Берлину су са нестрпљењем очекивали вест о општој руској мобилизацији, док је Монархија имала изговор да српска влада није прихватила свако слово њиховог ултиматума и требало је још само да објави рат.

Пошто је Монархија 25. јула прекинула односе са Србијом, српска влада је пренела своје седиште у Ниш, наредила евакуацију Београда и објавила проглас о општој мобилизацији. Након тога, влада Аустроугарске објавила је 28. јула 1914. рат Србији.

У Петрограду, а првенствено у Лондону, и после 28. јула су тражили начина да се непријатељства избегну. Зато су решења градили на претпоставци да Србија ради спасавања несигурног мира између два блока сила треба да дозволи Монархији да без борбе запоседне Београд као залог да ће њени захтеви из ултиматума бити поштовани у највећој мери, после чега би коначне одлуке донела конференција

великих сила. У Берлину су осетили да је жељени рат на дохват руке и чекали погодну прилику да уведу своју државу у рат, а то је била вест о мобилизацији у Русији. Када је таква вест стигла у Берлин, почели су да се нижу ултиматуми и објаве рата. Србија није желела нови рат, али јој је он био наметнут.

Одмах по пријему ултиматума, српска влада је почела припреме за одбрану земље. Српску војску од око 400.000 војника под врховном командом регента Александра и начелника Врховне команде војводе Радомира Путника, чиниле су 1. армија под командом генерала Петра Бојовића, 2. армија под командом генерала Степе Степановића, 3. армија под командом генерала Павла Јуришића, Ужичка војска под командом генерала Милоша Божановића (касније генерала Вукомана Арачића) и трупе за одбрану Београда.

Врховна команда је главни непријатељски удар очекивала са севера, преко Саве и Дунава. Међутим, командант аустроугарске балканске војске Оскар Поћорек је, потцењујући снагу српске армије, одлучио да главни напад изведе са запада преко Дрине (Митровић, 2004: 91). Општи напад на Србију започет је 12. августа 1914. На вести о догађајима на Дрини, 2. армија генерала Степановића је кренула у том правцу, и 2. прекобројни пук из Комбиноване дивизије је у ноћи између 15. и 16. августа код Текериша у маршу започео битку која се 16. августа распламсала на Церу и 20. августа завршила потпуним поразом аустроугарске 5. армије. Потом је српска војска протерала непријатељску војску преко Дрине и Саве (Исто, 92). Непријатељу су нанети велики губици, али је и српска војска изгубила скоро 20.000 војника. Делови аустроугарске 2. армије који су се пребацили из Срема још су држали Шабац, али су српске трупе ослободиле највећи мачвански град 24. августа. Битка на Церу има историјско значење јер је означила прву победу Савезника у Првом светском рату. Победа је одјекнула широм Европе и подигла углед Србије код савезника.

Наредних месеци наставиле су се тешке борбе. Српска 1. армија је 6. септембра форсирала борбену линију на Сави упркос тешком удару који је претрпела Тимочка дивизија I позива код Чеврнтије – успела да се учврсти на левој обали док су јединице Одбране Београда ушле 10. септембра у Земун (Исто, 93). На десној обали Дрине почела је вишенедељна борба из које су остале запамћене борба на Гучеву и Мачковом камену. Српска војска је уз велике жртве успела да заустави непријатеља на околним висовима, а крајем септембра је тај фронт стабилизван и први пут је дошло до појаве која је касније названа рововски рат.

Нови напад аустроугарске балканске војске почео је 6. новембра јаким артиљеријском ватром и снажним дејством из сектора Сребреница–Љубовија, и са положаја у Мачви. Аустроугарска војска је била далеко боље наоружана посебно артиљеријом, а такође изузетно мотивисана. Не жалећи жртве и наступајући најодлучније, оне су поколебале српске војнике и убрзо су их натерале на повлачење на целој линији фронта. Том приликом су открили да је српска војска немоћна и да јој недостајало наоружање, а посебно артиљеријска муниција, док је 1.

армија задобила тежак ударац. Убрзо се показало да је стање на фронту веома лоше. У Ваљевоу је 8. новембра одржана заједничка седница владе и Врховне команде под председништвом регента, где је војвода Путник нагласио критичност стања, говорећи и о сепаратном миру и о обустави отпора (Исто, 93). Никола Пашић је тражио да се издржи, а у случају другачије одлуке претио је оставком владе. На крају је договорено уз сагласности свих присутних да се борба настави.

У међувремену, непријатељ је заузео Ваљево, Лајковац, Обреновац (Исто, 95). Пашић је тражио помоћ савезника пре свега у артиљеријској муницији. Убрзо затим главни град је остао без одбране, што је непријатељу омогућило да га заузме и у њему одржи параду трупа 3. децембра 1914. (ИСН, 1983: 48) Вест о паду Београда имала је снажан одјек у иностранству, а из Немачке су стизале одушевљене честитке Монархији. У Аустроугарској су прављени планови о начину уништења српске независности, а поред тога отпочеле су и припреме за окупациону управу. Међутим, 3. децембра српска армија је са положаја западно од Горњег Милановца изненада прешла у противнапад. Генерал Живојин Мишић, њен командат од 15. новембра, брзим одступањем скратио је линију фронта своје армије, пружио прилику за предах својим војницима, на миру примио и распоредио артиљеријску муницију, која је коначно стигла из Грчке, и одлучио се за противудар. По наредби војводе Путника, војвода Степановић и генерал Јуришић-Штурм издали су наређење својим армијама. Тиме је започела друга фаза битке вођене у басену Колубаре. Аустроугарски фронт се убрзо распао. Победничко царско-краљевски војници сада су одступали у бекству правцима ка Срему, Банату, и Босни. Избијањем 1. армије и Ужичке војске на десну обалу Дрине и Саве и ослобођењем Београда 15. децембра 1914. године победоносно је завршена велика Колубарска битка у којој је било је заробљено 270 аустроугарских официра, преко 40.000 подофицира и војника, као и више од 130 топова, 70 митраљеза и велики ратни материјал (Исто, 48). Била је то једна од најблиставих победа српске војске у историји, а војној вештини Живојина Мишића одали су признање и савезнички и непријатељски војни стратежи.

На суочавању супротних историјских тежњи у току првих месеци рата развијена су два потпуно међусобно противуречна ратна циља: циљ Аустроугарске и циљ Србије. Аустроугарска је повела рат да би уједно уништила независност српске државе и пресекла јачање југословенског покрета у границама своје државе. Аустроугарска је тежила да Србија мора да нестане, односно да буде подељена између ње, Румуније и Бугарске. Бугарској је у првој половини јула понудила нацрт савезничког уговора по коме јој је нудила целу Македонију.

Српска влада је већ 4. септембра формулисала ратни циљ да се „од Србије створи једна јака југозападна словенска држава, у чији би састав ушли и сви Срби, и сви Хрвати, и сви Словенци“ (Исто, 62). При томе се позивало на „здраву мисао... о великом значају српско-хрватског племена за даљи опстанак и развитак независности Словена и балканских народа“ (Исто). Оваква гледишта су темељена на

концепцији да је на Балкану потребна једна јака држава која би била увек поуздана основа за мир на том подручју. Ту државу би чинила јака Србија увећана са српским и хрватским земљама у Аустроугарској, односно „та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком“. Најкасније до 22. септембра 1914. био је израђен пројекат граница будуће државе којој би припали цео Банат, Барања, Међумурје и Словенија, један део Корушке (Исто, 63). Битно начело оваквог разграничења нађено је у етничкој југословенској основи, али и уз навођења стратешких разлога (Србији је потребан Банат са таквом географском стратегијском границом, зато што не би могла успешно бранити ни Банат ни престоницу Београд). У изради југословенског програма учествовали су Никола Пашић, професор Божидар Марковић, и бар у једној фази, угледни професори Универзитета, стручњаци за друштвене науке и историју: Јован Цвијић, Слободан Јовановић, Александар Белић, Јован Радонић, Коста Стојановић, Љубомир Јовановић, Богдан Поповић и Љубомир Стојановић. На другој страни, значајну улогу имали су Срби избеглице из Босне – др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић, а за мишљење је питан и Словенац Нико Жупанич. На састанку од 27. октобра утврђене су све појединости које су се односиле на будућу државу које су се тичале језика, писма, слободи вероисповести, државних симбола и др.

Тек након свих припрема и потеза било је званично обнародован циљ за који се бори Србија. Влада Николе Пашића изашла је са одговарајућом изјавом пред Народну скупштину на седници одржаној у Нишу 7. децембра 1914. Изјаву је прочитао Никола Пашић и овај документ познат је под називом *Нишка декларација*. У њој су изједначаване дужности владе у одбрани Србије са дужностима према стварању југословенске државе (Митровић, 2004: 133). Прокламована је борба не само за одбрану Србије и њене слободе, већ и за ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца и њихово уједињење. Оно што је било најбитније јесте да је овај документ у суштини био југословенски програм.

Србија је објединила битку за своје државне и националне српске циљеве с југословенским циљевима. Она је југословенским програмом добијала најповољнију могућност за осмишљавање претешке борбе која је тражила и гутала изузетно велике жртве, то јест могућност да ту борбу осмисли као најшире националноослободилачку, да помоћу великог, снажног и веома утицајног идеала, истовремено ојача и сопствене снаге отпора и да стекне снажно офанзивно средство за идеолошко пропагандно слабљење Аустроугарске изнутра.

Крајем 1914. појавиле су се карте будућих граница југословенске државе израђене на поштовању политичке одлуке да у нову државу уђу „и сви Срби, и сви Хрвати, и сви Словенци“ (Исто, 135). Представници Србије и представници југословенске имиграције заступали су иста гледишта када је реч о суштини програма, и то сагласно девизи „једна држава једног народа“, при чему је велику улогу имало уверење да јединство представља онај пут којм се решава питање уједињености од туђинске силе.

Првих месеци 1915. Србија је била на врхунцу војне славе и морално-политички охрабрена победоносним одбрамбеним биткама током протеклих пола године, али тешко рањена услед изузетних жртава која је поднела. Од 450.000 војника, њена војска је у биткама избацила из строја 273.804 непријатељских војника, од тога 7.592 официра, али је и њених 163.567 бораца погинуло, од којих 2.110 официра (Исто, 147). Србијом су од самог тренутка победе на бојишту почеле харати снажне епидемије. Најтежа је била епидемија тифуса, а јавиле су се и колера, дифтерија и дизентерија. Процењује се да је од ових болести оболело више од 400.000 људи и да је умрло око 100.000 грађана, 30.000–35.000 војника и око 30.000 заробљених војника (Исто, 160). Крајем 1914. из иностранства је почела да стиже велика помоћ у медицинском особљу, средствима и новцу, а пошилаоци су биле владе, националне организације Црвеног крста, различита добровољна удружења и појединци. Међу првима је дошла мисија леди Пеџет и руска мисија грофице Трубецки.

У септембру 1915. у Срему и североисточној Босни прикупљала се аустроугарска 3. армија, у јужном Банату немачка 11. армија, у западној Бугарској (бугарска) 1. армија, а јужнија од ње 2. армија са 800000 људи (Исто, 208). Вршена је припрема за велику концентричну офанзиву против Србије, уз учешће елитних јединица све три државе. Удружене немачке и аустроугарске армије започеле су напад 6. октобра снажном артиљеријском припремом и првим малим десетним акцијама, а 7. октобра су извршиле главну операцију форсирања Дунава и Саве (Исто). Србија је према непријатељу могла да супростави највише 300.000 војника, који су били новомобилисани и добрим делом старијег животног доба развучених на око 1.000 km фронта и растурених на разне стране да би сачекали напад са севера, запада и истока (Исто).

Прву тачку најжешћег непријатељског удара представљао је сектор Београда, а главнину нападачких снага у овој операцији чиниле су аустроугарске трупе. Постоји податак да је напад на Београд почео 6. октобра јаком артиљеријском ватром где је за један дан на главни град Србије бачено 30.000 хиљада граната велике разорне моћи. Престоницу су поред редовних трупа бранили цивили, старци, деца и жене, који су узимали оружје од погинулих војника. Мајор Драгутин Гавриловић је прикупивши различите и већ на изглед растројене јединице, кренуо у противнапад издајући наређење у духу уверења свих оних који су бранили свој главни град о одсудној одбрани (Исто, 210).

Срби су под сталним притиском јаким непријатељских снага одступали корак по корак, а уз војску се и даље борило становништво. Месец дана након почетка офанзиве, нападачи су могли констатовати да су напредовали, али им је чак једна петина људи била избачена из строја. Стање на македонском ратишту постајало је критично пошто Брегалничка дивизија I позива није могла да заустави неупоредиво јаче јединице бугарске 2. армије. Бугари су 19. октобра избили на Вардар, 20. октобра ушли у Куманово, 22. октобра заузели Скопље, а 26. октобра стратешки важну Качаничку клисуру (Исто, 211).

Овај успешни обухватни напад јужног крила бугарског фронта одсекао је Србе од везе са Егејским морем. Тако је Србија најпре због немачке акције изгубила додир са Румунијом и преко ње везу са Русијом, а сада и саобраћајницу са Солуном у коме су се од 5. октобра искрцавале француске и британске оружане снаге. Услед овакве ситуације одбрани је запретила опасност да нестане муниције и хране. Поред свега тога, уз бугарске јединице борили су се све више и албански побуњеници. Извесну наду пружали су савезници у Солуну. Војвода Путник је 29. октобра послао телеграм њиховом команданту да уколико „мисли и жели да нам притекне у помоћ, онда је то моменат сада и то што пре“ (Исто, 212). Заиста, француске снаге су кренуле долином Вардара ка северу, и неке њихове јединице су замениле српске трупе на положајима код Струмице и Криволака и ушле у борбу са Бугарима. Међутим, овај маневар је остао без већег војног значаја зато што су француске и британске војне снаге на Балкану још биле малобројне. Њихово искрцавање је текло споро зато што је команда у Солуну била неодлучна. Две савезничке силе су и даље оклевалe да се јаче ангажују на Балкану, а трећа, Русија, била је далеко. Српска влада је од својих савезника тражила да најхитније, у року од 10 дана, пошаљу помоћ од 120 до 150 хиљада војника, опомињући их да ће им касније у борбама требати бар милион људи ако сада не учине толико. Све је било узалудно.

Српски фронт је од 10. октобра 1915. био потиснут јужно од западне Мораве и западно од Јужне Мораве, а непријатељ је постепено заузимао Ивањицу, Краљево, Трстеник, Александровац, Брус, Лебане, Врање, Гњилане, Прешево, Качаник и Тетово (Исто). Српска војска је одступала у реду тако да непријатељ није могао да је опколи. На седници владе у Краљеву одржаној 29. октобра, којој је председавао регент Александар, усвојена је одлука „да се има истрајати до краја у досадашњој политици“. Истина, са све мучнијом ситуацијом умножавале су се вести да ће Србија ипак морати капитулирати и пристати на сепаратни мир. И силе Антанте су узимале у обзир такву могућност, али борбени морал на српској страни био је већи од свих искушења. Излаз је тражен у свим правцима па је у новембру српска војска покушала да се пробије ка Скопљу и споји са савезничком војском на југу. Међутим, у датим условима није било довољно снаге за то, а посебан значај имала је чињеница да су се пристигле француске јединице 11. новембра повлачиле ка мостобрану успостављеном код Солуна. Тако су се српске трупе заједно са избеглицама само сливале на Косово.

Влада и Врховна команда су тада одлучиле да се изврши повлачење до албанске обале, а о томе су обавестиле и Савезнике и тражиле да се на месту према којима крећу српске трупе пошаље храна и опрема (Исто, 215). Био је то најкритичнији тренутак рата. Повлачење преко Албаније остало је у традицији запамћено под именом „Голгота Србије“. Повлачење је вршено у три правца: један је био Пећ – Андријевица – Подгорица – Скадар, други Призрен – Љум Кула – Спис – Флети Пука – Скадар – Љеш, а трећи Призрен – Љум – Кула – Пишкочеја – Дебар – Елбасан (Исто, 217). Албанске планине су постале

масовна гробница људи. Дуж наведених линија повлачења остало је десетине хиљада помрлих од глади, изнемоглости, зиме или од албанских куршума. До краја децембра 1915. на албанске обале стигло је приближно 110.000 војника и 2.350 официра (Исто, 218). Према неким рачунима недостајало је 70.000 од оних који су почели одступање крајем новембра. Ипак, треба напоменути да је подршка и помоћ коју су наши војници и избеглице добиле од албанске чете под Есад-пашом у сектору Драч–Тирана били од значајне помоћи и умањили њихове губитке.

Тиме је била завршена само прва етапа страдања српских војника, јер их на обалама Албаније нису чекали ни коначиште ни приближно довољно хране, а још мање савезнички бродови. Храна коју су послали Французи и Енглези почела је колико-толико да пристиже у Бриндизи, али је даље дотурање текло веома споро зато што, с једне стране, италијанска морнарица није одвојила довољан број бродова, мада и оне које су послали били су мале тонаже, а са друге стране се устезала да ову акцију спроведе одлучно због опасности које су на комуникацијама претиле због дејства непријатељских подморница. Стање је постало очајно када су аустроугарски ратни бродови потопили један италијански конвој који је са товаром хране пловио ка Медуи, после чега су Савезници одлучили да транспорте усмере сигурнијим путевима према лукама које су лежале 100 километара јужније од области у којој су се налазиле изнемогле српске избеглице, а то је значило нове маршеве.

Француска влада на челу са Аристидом Бријаном је на седници 27. новембра 1915. одлучила да учини све што може да спасе српску војску. У ту сврху је крајем прве половине децембра упутила мисију на челу са генералом Де Мондезиром. Савезници су такође схватили да је потребно да евакуишу Србе са албанске обале, и припреме за извођење ове операције су отпочели 29. децембра 1915. Французи и Британци су 8. јануара 1916. одлучили да српску војску пребаце на Крф.

Што је црногорски отпор малаксавао, то је све опасније постајала ситуација за српску војску на албанским обалама. Евакуација по савезничким плановима требало је да почне 2. јануара 1916, али су прва укрцавања извршена тек 6. јануара у Медуи и Драчу. Евакуација је трајала споро и постојала је непосредна претња да бугарске трупе из источног правца и Аустроугарске са севера, продру и опколе исцрпљену српску војску. Српска влада је коначно пребачена у Бриндизију 14. јануара, а на Крф је допутовала 18. јануара. Прве српске јединице биле су транспортоване на Крф 15. јануара, али је на ово острво после две недеље стигло 15.000 војника, а још 140.000 људи је чекало на албанским обалама. Највећи део српских војника био је превезен до 19. фебруара, али је на обалама Албаније остало још неколико јединица и њихов превоз се отегао до 5. априла 1916, када је ова операција најзад завршена.

На Крфу је српска војска била реорганизована. Наоружање и опрема била је француска. Тако је српска војска била коначно поново спремна за борбу. Прве мање јединице превезене су на северне обале

Егејског мора већ у марту 1916, док је највећи део почео да се пребације средином априла, а целокупна операција завршена је крајем маја. У логорима на полуострвима који су претходно спремили Французи, почетком јуна било је концентрисано око 127.000 српских војника, а временом је пристигло још људства и снаге су у јуну-јулу 1916. нарасле до 152.000 људи. Они су на Халкидикију допунили своје наоружање, извесно време појачано вршили војну обуку, да би у јуну и јулу поново изашли на бојиште, запосевши положаје у реону од Кожуфа до Лерина, дакле, средишњи део фронта северно од Солуна.

Пошто су савезници у лето 1916. коначно успешно привођили крају преговоре о уласку Румуније у рат на својој страни, њихове команде су добиле задатак да крајем августа припреме и започну офанзиву на Солунском фронту. У овим плановима истакнуту улогу добила је српска војска. Офанзива је требало да почне 20. августа 1916, с тим да Румунија нападне Аустроугарску 27. августа. Међутим, централне силе и Бугарска су запазиле концентрацију противничких сила на јужном фронту и све сумњивије румунско држање. Зато су, да би спречиле савезничке намере код Солуна и уједно обесхрабиле Румунију, одлучиле да преузму иницијативу (Исто, 236). Бугари су већ 17. августа кренули у силовиту офанзиву, и изненадили савезничке команде. Главни бугарски удар извршен је на сектору српске 3. армије, која је била натерана на повлачење, а ситуација је на извесно време била веома неповољна и за савезнике и за српску војску. Савезнички противнапад је почео 14. септембра, а главни удар су носиле српске трупе. Српска 1. армија је у тродневним борбама, најчешће прса у прса, разбила Бугаре у бици код Горничева и натерала непријатеља на одступање. Жестоке борбе вођене су дуже од два месеца. Динарска дивизија је најогорченију битку имала око врхова Кајмакчалана, и после више заузимања и напуштања положаја, коначно њима овладала 30. септембра 1916. чиме је српска војска поново закорачила на део територије своје државе. Српски губици били су велики и износили су 4.643 погинула.

Нова значајна битка одиграла се у луку Црне реке, где је 1. армија направила нов дубок продор у бугарску одбрану и натерала непријатеља да се повуче више од 40 km после чега су савезничке трупе могле без борбе да уђу у Битољ 19. октобра. Ипак су Бугари и Немци успели северније од Битоља да зауставе напредовање; затим је фронт стабилизван и кренуло се у рововски рат.

Општа савезничка офанзива на Солунском фронту започела је 14. септембра 1918, а 15. септембра прва је у јуриш кренула 2. српска армија. Савезници су располагали са око 628.000 људи, 1.800 топова и 200 авиона, а бугарско-немачка одбрана на фронту дугом око 450 km са око 626.000 људи, 1600 топова, 80 авиона (Исто, 236). Да би надокнадио оскудност снага за офанзиву већих размера, заповедник савезничке војске, француски генерал Франше Депере је на фронту пробоја широком око 33 km концентрисао три пута више батаљона, митраљеза и авиона, а четири пута више топова. Удар је био разоран, а непријатељ се више није могао стабилизвати; тиме је почео

војни расплет на југоистоку Европе. Ударне снаге продора и гоњења сачињавале су 1. и 2. армија српска, а у њиховим оквирима и југословенске добровољачке трупе, укупно 150.000 војника. Бугари су били потпуно поколебани већ после недељу дана, али су вођства Немачке и Аустроугарске покушала да учине све што је могуће да би задржала продор противника из југоисточног правца и одржала окупацију Србије. Пошто је укинута бугарска управа, у Нишу је 3. октобра створен немачки Војни гувенман на чијем је челу био генерал-мајор фон Коц са задатком да предузме све мере које су нужне за осигурање града и железничке станице и за одржање мира и реда. Истовремено, Немци су наредили бугарским јединицама да најкасније до 6. октобра напусте окупациону зону „Морава“, забранили им да одводе стоку, да односе дрва, сламу и слично, и ставили им до знања да више не смеју улазити у насељена места у којима се налази немачка војска (Исто, 474). Савезници су брзо продирали у дубину Балкана, а испред свих су ишле две српске армије. Српске трупе су стигле у Скопље 24. септембра, Врање 1. октобра, Ниш 11. октобра, Крушевац 15. октобра, док су Чачак и Крагујевац ослобођени 25. октобра, а Пожаревац 28. октобра. Бојовићева 1. армија је под борбом за само 46 дана стигла до Београда и ослободила га 1. новембра.

ЗАКЉУЧАК

Пошто је примила објаву рата 28. јула 1914, српска влада је одговорила постављањем југословенског програма као ратног циља, али јој је било потребно чак непуна четири и по месеца да политички испита и одлучи се о обухватности ратног циља, да напише примерено јасан текст и да нађе начина да га јавно саопшти. Ипак, први званичан наговештај у јавности је садржала прокламација регента пред Народном скупштином 29. јула 1914, дан по примању објаве рата. Оптужени су Хабзбурзи за незахвалност према жртвама које су за њих кроз историју подносили Срби и Хрвати и наглашена је нужда да се прихвати рат заједно са Србима из Црне Горе. Дореченији је регентов проглас војсци од 4. августа у коме се говори о проблему „милона наше браће... из Босне и Херцеговине, из Баната и Бачке, из Хрватске, Славоније, Срема и са нашег мора... Далмације“ (Исто, 542).

Првих дана августа српски председник владе Никола Пашић рекао је француском посланику да „српска ствар“ несумњиво има значајну подршку у Далмацији, Хрватској и Босни. Развијенији становиште је садржало изјаву коју је руском посланику изложио заступник српског министарства спољних послова и уједно председник владе у разговору 25. августа 1914. када је употребио израз „југословенско питање“ и подвукао да се оно „овог пута треба решити... уједињењем свих Словена Јужних“, јер „ако хоће трајан мир ... онда се треба дати да се једнаки етнографски елементи уједине“, тј. да треба „и Србе и Хрвате и Словенце ујединити уједно“, тако створити потребну јаку државу „на западу (Балкана) и у Јадранском мору“, што може бити „само Србија с Хрватима и Словенцима“ (Исто, 542).

Крајем октобра створена је скица политичког уређења будуће државе (Исто, 544). Тек након тога у мисију су послати истакнути српски универзитетски професори, двојица познатих српских политичара из Босне, једни да би се о заједничком деловању договорили са хрватским, каснијим словеначким политичарима, емигрантима, а други да би Србији, а потом и неутралним земљама објашњавали југословенску идеју и политику. До првих контаката са водећим хрватским емигрантима Антом Трумбићем, Франом Ступилом и Иваном Мештовићем дошло је крајем 1914. Тек после свега овога влада је коначно изашла са програмском декларацијом у јавност и иступила пред Народном скупштином у Нишу 7. децембра 1914.

Други стуб уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у југословенску државу поред српске владе чинио је Југословенски одбор формиран 1915. године у Паризу, а састављен од угледних хрватских интелектуалаца и политичара (Франо Супило, Анте Трумбић, Хинко Хинковић), али и Срба са простора Аустроугарске. Иако је између српске владе и одбора успостављена сарадња, врло брзо је дошло до првих концепцијских размимоилажења, пре свега на релацији Пашкић–Супило око унутрашњег уређења земље. И док је Пашкић заступао идеју о јединственој држави, Супило је био мишљења да нова држава треба да буде устројена на федерално-конфедералној основи. Ратне секире две стране су закопале 1917. године када је донета Крфска декларација која је садржавала принципе на којима ће се заснивати будућа држава. Између осталог, предвиђало се да заједничка држава буде уставна и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић. Актом о уједињењу од 1. децембра 1918. године Краљевина Србија је пренела свој државно правни суверенитет на нову државу Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца чиме је фактички престала да постоји као независна држава.

Србија се у Првом светском рату борила на страни чланица Тројног споразума. Иако оптуживана да је изазвала рат давањем логистичке и сваке друге подршке организаторима и учесницима Сарајевског атентата, постојећа архивска документа показују да још од 1906. године постоје планови ратне струје у аустријском војном врху о нападу и окупацији Србије која је сметала аустријским спољнополитичким циљевима у продору ка Егејском мору. Тражио се само погодан тренутак за објаву рата и он је нађен у атентату Гаврила Принципа на аустријског престолонаследника. Званична Србија није имала везе са организацијом Млада Босна која је организовала и спровела атентат. Њој није било у интересу да провоцира суседну моћну монархију јер је само неколико месеци пре тога изашла из балканских ратова, људски, војно и материјално исцрпљена. Штавише, она је на унапред припремљени ултиматум одговорила крајње дипломатски и тактички умешно прихватајући скоро све тачке тог суровог и понижавајуће припремљеног ултиматума. Нажалост, званична аустријска политика није планирала да српски одговор има алтернативу сем да га у потпуности прихвати. С обзиром да по њој одговор није био задовољавајући, односно по свим тачкама потврдан, објављен јој је рат који се убрзо претворио у европски и светски рат.

Сарајевски атентат је повод а не узрок напада Аустроугарске на Србију Управо ту чињеницу покушавају да оспоре многи аустријски историчари и медији. Да је Сарајевски атентат повод, а не узрок рата, доказују многе чињенице. Међу њима је и она да је одмах прихваћена идеја грофа Александра фон Хојоса, шефа кабинета министра спољних послова Монархије, да на Сарајевском атентату треба „конструисати рат са Србијом“. То је било јасно и Макс Веберу, те каже: „Онај који аустроугарски ултиматум Србији из 1914. (а тиме и Сарајевски атентат) жели да представи као разлог за овај рат, тај је једноставно – слабоуман“.

Србија је у Првом светском рату претрпела застрашујуће људске и материјалне губитке. Изгубила је четвртину становништва, а процењује се да је ратна штета износила између седам и десет милијарди златних франака. Вођена вишим националним и државним циљевима жртвовала је чак и своју државност тако што ју је утопила у нову државу. Србија је у Првом светском рату прошла кроз једну од најтежих и најславнијих фаза у својој модерној политичкој историји.

ЛИТЕРАТУРА

- Група аутора. *Историја српског народа*, VI-2. Београд: СКЗ, 1983.
- Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд 2010.
- Živojinović, Dragoljub. *Vatikan i Prvi svetski rat 1914–1918*. Београд, 1976.
- Живојиновић, Драгољуб. *Надмени савезник и занемарено српство*. Београд, 2012.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд, 2004.
- Попов, Чедомир. *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвено политичка историја Европе (1871–1914), III*. Београд 2010.
- Терзић, Славенко. *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*. Нови Сад и Београд: Православна реч, 2012.

Aleksandar Rastović

A REMINDER OF THE GREAT WAR

Summary: The Great War represented the greatest war conflict in the history of human kind. It lasted for four years and 36 countries participated in it, which basically amounted to the three quarters of the world population back then. The War was caused due to the conflict of the European forces regarding the economic and political domination in Europe, as well as the colonies all over the world. Serbia entered the War after the unprecedented ultimatum on the part of Austro-Hungary and its war declaration on 28th July, 1914. Serbia was devastated in

the economic, military, financial and human resources after the magnificent victories in the First and Second Balkan War. Soon after the beginning of military operations, the Serbian Government published its goals in the famous Niš Declaration. The basic goal of the Serbian national and state politics in the following four years represented the struggle for liberation and unification of Serbs, Croats and Slovenes within a single common state. Serbia backed from its politics of creating a unique Serbian state and totally dedicated its efforts to the creation of the Yugoslav state whose constituent nations would be completely equal in the constitutional, legal and political domain. Serbia paid an enormous price for four war years. It lost over 370,000 soldiers, 630,000 citizens and civilians, due to famine and various illnesses, and more than 50,000 children lost their parents.

Key words: Serbia, Austro-Hungary, Nikola Pašić, the Great War

Ionuț Cojocaru¹
 University of South-East Europe Lumina
 Bucharest, Romania

THE BALKANS – DIPLOMATIC CONCEPTS AFTER THE FIRST WORLD WAR

Summary: The relations between Turkey and Romania during the 30th and 40th of the 20th century, with a special accent on their Balkan cooperation present important part not only of history of the two countries, but of the European relations as well. The policy pursued by Turkey and Romania in the Balkans sought to maintain the stability of boundaries, mediating between states that did not have a similar policy like Turkey's involvement in Romanian - Bulgarian and Romanian – Russian relations.

At the same time, this topic could not be discussed without the involvement of the great powers in the Balkans, which all has their own goals and interests. For example, Germany was using Bulgaria as a breakthrough in the Balkans. A state that had direct interests in the Balkans was the Soviet Union. The fact that Turkey had relationships with the Soviet Union, unlike Romania, amounted for Romania to an attempt to get close to its neighbour to the east through Turkey, the aim of the officials in Bucharest being to sign a nonaggression treaty with officials from the Kremlin. However, France and Great Britain have considered the same alternative; one of the ways to get to Moscow was by Ankara. Romania's evolution from a politic, economic and military point of view was largely determined by the trend of the two neighbouring countries, Hungary and Bulgaria, which were part of a system of alliances which contravened the political interests of both Romania and Turkey.

Key words: First World War, Diplomatic Relations, Great Powers, the Balkans, Romania, Turkey

In the study of international relations of the XXth century, the Romanian-Turkish relations during the third and fourth decades, as well as their cooperation in the Balkans, detail and complete a part of the history of the two countries. The policy pursued by Turkey and Romania in the Balkans sought to maintain the stability of boundaries, mediating between states that did not have a similar policy like Turkey's involvement in Romanian – Bulgarian and Romanian – Russian relations.

On the other hand, the great powers were involved in the Balkans, each pursuing its own policy which led to the differentiation of views. For

---

¹ c.i.cojocaru@gmail.com

example, Germany was using Bulgaria as a breakthrough in the system of alliances. A state that had direct interests in the Balkans was the Soviet Union. The fact that Turkey had relationships - not very special – with the Soviet Union, unlike Romania, amounted for Romania to an attempt to get close to its neighbour to the east through Turkey, the aim of the officials in Bucharest being to sign a nonaggression treaty with officials from the Kremlin. However, France and Britain have considered the same alternative; one of the ways to get to Moscow was by Ankara. Romania's evolution from a politic, economic and military point of view, was largely determined by the trend of the two neighbouring countries, Hungary and Bulgaria, which were part of a system of alliances which contravened the political interests of both Romania and Turkey.

Beyond solving internal problems regarding Turkish-Hungarian and Turkish-Greek relations, Tevfik Rüstü Aras, when asked by Vasile M. Anastasiu, the Romanian consul in Constantinople, about the possibility of concluding a Hungarian Turkish pact of arbitration and non-aggression, the Turkish diplomat said that replied that negotiation for this pact will soon start in Budapest between the Hungarian government and the Turkish Minister: *“In Budapest I put in a lot of work in the interest of peace, advising Hungarian politicians to be patient, calm and reconciliatory towards neighbours of their country, forcing themselves to resolve the disputes between them amicably . I know of a very difficult problem: the question of optants² remained unresolved between Romania and Hungary. Allow me to express my belief that, apart from the League of Nations and without turning to arbitrage from anyone, but only by direct negotiations and amicably it will be easier for you to reach an agreement with Hungary. Making concessions and being conciliatory and generous to a defeated country, will make it easier to Hungarians to abide by peace.”*³

As a matter of fact, the Romanian government has given enough evidence of spirit of conciliation towards Hungary, with which Romania wants to maintain friendly relations in the Treaties. Moreover, in order to assist Hungary, the Romanian government, with much goodwill and spirit of European solidarity has agreed in 1924 to a partial moratorium, which made it possible to restore Hungary financially, in accordance with the plan established by the League of Nations.⁴

Instead, in the matter of the optants, the Hungarian government raised claims contrary to the legitimate and vital interests of the Romanian nation, and a constant struggle to their defence has been waged since 1923.

Regarding the Turkish-Bulgarian arbitration and nonaggression pact, the Turkish diplomat stated that it will be signed soon and that the Turkish government intends to propose the conclusion of an analog pact to Yugoslavia after the Ministerial crisis will be resolved in Sofia following the

2 Regarding the issue of optants see the account of Nicolae Titulescu, Permanent Delegate of Romania to the Council of the League of Nations on July 5. 1923 *La réforme agraire en Roumanie et les optants hongrois de Transylvanie devant la Société des Nations*, apud Nicolae Titulescu, *Discursuri*, Bucharest, 1967, p. 269–293.

3 AMAE, stock 71/1920-1944. *Turkey*, vol. 1, f. 186–187

4 *The Dawes Plan* was adopted in aug. 1924.

resignation of the Bulgarian Minister of War.⁵

“Concerning Yugoslavia, I do not know if the obligations imposed to this country by the treaties of alliance that affiliates it to the powers of the Little Entente would allow the Belgrade government to conclude an arbitration and nonaggression pact with Turkey.”⁶

Relative to Greek-Turkish relations, Tevfik Rüstü showed belief that he and Venizelos will reach a final agreement on all outstanding issues between Greeks and Turks. This will be easier now that there is a stable and strong government in Greece, able to internally enforce decisions for solving the disputes that have been separating the two republics for so long.

Once understanding is established for solving the different issues related to the exchange of Greco-Turkish populations, the conclusion of the arbitration and non-aggression pact between Turkey and Greece will become normal and easy.

The aim of the Turkish Foreign Minister is the desire to live in peace (Mustafa Kemal Atatürk’s motto – *Peace at home, peace in the world*) with everyone, he is ready to conclude arbitration and non-aggression pacts with all powers, but he is not interested to enter into any alliance group.

Past experience leads Turkey’s current leaders to seek peace and to ensure their country is not drawn into a coalition. Desirous of peace, so necessary to progress and internal development, Turkey enthusiastically welcomes the Briand – Kellogg Pact.⁷

Continuing the existing foreign policy, Ismet Inonu, the Turkish Prime Minister drew the course the Turkish state is supposed to follow: *“The political and geographic situation of Turkey subjects our country to following the political trends of the major global powers. We recognize the importance and delicacy of the situation. The foundation of the policy of a country that is in such a position should be consistent enough to shelter it from the storm that would burst in any part of the world. So we have the duty to pursue our own foreign policy to protect the country against the temptation to make itself a tool for the outside influences. Therefore we must pursue an unbiased policy without any reproach of partiality.*

Therefore, all the treaties that we sign, declarations or political commitments must be inspired by perfect honesty and fairness, which is the basis of our foreign policy.

5 Referring to the resignation of General Ivan Vilkov, Minister of War in the cabinet of economist Andrei Lipchev, followed by resignation of the head of Foreign Affairs, Atanas Burov, which caused a brief political crisis in Bulgaria in the summer of 1928

6 AMAE, stock 71/1920-1944. *Turkey*, vol. 1, f. 186–187

7 The *Briand-Kellogg Pact* (*General Treaty to renounce war as an instrument of national policy in the mutual relations of the State*) signed on August 27, 1928, in the French capital by 15 countries and registered in League of Nations Treaty Series on September 4, 1929. The Romanian Government has joined this important document of international law on September 4 1928. For further study, see the classic study of Eliza Campus, *A step in the struggle for repudiation of force in international relations: The Briand-Kellogg Pact (1928)* in „Revista română de studii internaționale”, no. 3/1973, p. 97–115. The Republic of Turkey submitted the documents for permanently joining this Pact on July 24 1929, the same as Romania.

These directives show that we sincerely want to maintain world peace. Turkey is one of the countries that made the greatest exertions for peace, signing numerous diplomatic documents in order to establish mutual trust in its relations with either neighbours or the states located far from the Turkish border.”⁸

The President of the Council presented the following “evidence”: The treaty of friendship and mutual assistance concluded with Afghanistan; the agreements signed with Persia, a country that Turkey feels bound to by old friendships. He then proceeded to the arbitration and non-aggression treaty recently signed between Turkey and Italy, showing that this treaty ended the suspicion and lack of trust that both countries have suffered from. He recalls that because of the friendly Turkish-Bulgarian relations there was a mutual agreement to conclude a non-aggression and arbitration treaty with Bulgaria.

Concerning the relations between Turkey and Greece, Ismet Pasha said that there is no contradiction between the mutual interests of the two republics, no territorial dispute, preventing a final agreement. Current disputes – Ismet Inonu opined – arise from the interpretation of clauses in existing agreements and concern not the best interests of the state, but of the individuals, subjects of the two countries. The Prime Minister expressed the belief that, courtesy of both sides, all these legal disputes will be resolved, as the Turkish government is animated in this regard by a real spirit of conciliation, and Venizelos, through the speech recently given, and in a friendly letter addressed to Ismet Pasha, expressed the desire to witness a definitive agreement between the two neighbours.

In a broader sense, he said: *“Our relations with the Soviet Union – says Ismet Pasha – continue to be friendly. Trust and goodwill are constant between the two countries. Our relations with Britain are good and normal.”*

In relation to Turkish- French relations, the Prime Minister recalled the signing of the agreement on the Ottoman public debt issue that interested particularly France and expressed the hope that Turkey’s spirit of sacrifice will be appreciated at its true value. *“There is no antagonism between the best interests of Turkey and France – adds Ismet Pasha – and we are animated by the sincere desire to see the relations between the two states developing on the basis of mutual goodwill. I hope that by virtue of the activity of the new Ambassador of the French Republic, the differences concerning the border between us and Syria will be satisfactorily resolved. Our relations with Germany and Japan are good. The relations we maintain with other foreign countries are developing in an atmosphere of peace and understanding”.*⁹

⁸ AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 188–190

⁹ Ibidem, f. 189

From a telegram sent by Carol M. Mitilineu¹⁰ envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Vienna to Constantin I. Argetoianu, Minister of Foreign Affairs of Romania, concerning an article from western mass-media:

“From the foreign policy of Turkey and its relations with the Great Powers we see that the young republic wants peace and understanding with all neighbours; and this is proven by the conclusion of treaties of friendship and non-aggression with Persia, Afghanistan, with Italy and soon with Bulgaria. The Greek - Turkish problem, which troubled the world for a long time, ceased to exist. The visit of Venizelos at Angora [Ankara] is approaching, and it gives hope to all.

Moreover, Turkey is interested in the minority problem finding a just solution, because not only Bulgaria, Greece and Yugoslavia, but also Albania and Romania have a Turkish minority, and they consider the issue as purely internal in the respective state.

The government maintains its view of not being part of the League of Nations, which is regarded with sympathy, but it cannot be considered yet as an institution standing above the parties, because today it is a tool for the victors. The Minister appears very categorical concerning the pan-European movement of Count Coudenhove – Kalergi,¹¹ in whose success he is distrustful, just like in the other movements (Pan-Germanic, Pan-Slavic, Pan-Islamic, etc.).

With the USSR, Turkey maintains the best relations, which does not exclude fighting Bolshevism. A Russian propaganda is not to be feared as 14 million of the population of 15 million of the Republic is made up of peasants and therefore unfit subjects to communist contamination.¹²

From a report by Gheorghe Filality, addressed to George G. Mironescu¹³, Minister of Foreign Affairs of Romania, on the conversation with Tevfik Rüstü, Minister of Foreign Affairs of Turkey on Turkey's external relations with its neighbours and with the Great Powers we quote: “*Our policy – Tevfik Rüstü – bey told me – that you have long known, is immutable and can be summarized in a few words: we want peace and tran-*

10 Carol M. Mitilineu (1866–1939), Romanian diplomat. He entered MAS as legation attaché 2nd class (1889). Secretary II (1892), Secretary I (1895), counsellor (1905), minister plenipotentiary II (1911) and I (1920). Missions in Constantinople (1889–1894), Belgrade (1895–1896), Brussels (1900–1903), Sankt Petersburg (1903–1906), Paris (1906–1911). He was envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Hague (1911–1922), Vienna (1923–1930) and Stockholm, Oslo, Copenhagen (march–december 1930). From 1933 he was a member of the Diplomatic High Council.

11 Count Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi (1894–1972), publicist, politic thinker and European federalist militant, Austrian. He was the founder of the Pan-European Union (1923) – the first non-governmental organization on the continent that fought for a united Europe, through an association of free sovereign states. See, for example, recently in Lubor Jilek, *Pan-Europe de Coudenhove-Kalergi: l'homme, le projet et le mouvement pan européen*, in „Human Security”, no. 9/2004–2005, p. 205–209.

12 AMAE, stock 71/1920–1944. Turkey, vol. 1, f. 192

13 George G. Mironescu (1874–1949), jurist and Romanian politician. Minister of Foreign Affairs (10 Nov. 1928–8 Jun. 1930, 13 Jun.–8 Oct. 1930, 10 Oct. 1930–4 Apr. 1931, 11 Aug.–11 Oct. 1932) and president of the Council of Ministers (7–8 Jun. 1930, 10 Oct. 1930–4 Apr. 1931). Honorary Member of the Romanian Academy (1939).

quillity not only for ourselves, but also for all the other states. We do not have ambitions of conquest, we do not want to upset anyone and we long to be treated the same so we can reach our desired goal in our policy of regeneration and modernization of the country. This is so true that we are ready to shake hands with anyone who outstretches them with love and friendship. Guided by this desire, I signed, as you know, friendship and non-aggression pacts with Afghanistan¹⁴ and Italy.¹⁵ We are about to sign in a few days an identical one with Bulgaria¹⁶ and we hope that in a very short time with Hungary as well.¹⁷

As to our differences with Greece, I have absolute faith that both our friend Venizelos and I, with a sincere wish to restore old ties of friendship, we will finally end the difficulties arising from the great operation of exchange of populations and then sign a pact identical to the Italic – Turkish pact. I look forward to the return of Mr [Ioannis] Pappas – Greek Minister – here to resume negotiations, which, I repeat, cannot end but well.

I wish with all my heart that we could all form the Balkan Confederation, idea that was launched two years ago by the then Minister of Foreign Affairs of Greece. I was in favor; we were assured of Bulgaria's assistance, when I felt the pulse in Belgrade I did not find the same enthusiasm and wondering why, I learned that France – the protector or rather the custodian of Yugoslavia – had invited it to be reserved, for it wasn't the right time for the realization of that Confederation that – apparently – would have resulted in hindering France's policy of domination in the Balkans as well as elsewhere".¹⁸

Fierce criticism from Ankara's chief diplomat at the French foreign policy emerges from discussion with our minister, as well: "With the Little Entente on the one hand, through Poland, on the other hand, France dominates Central Europe and the Balkan Peninsula. When I learned of her intention to attract Greece as well in the Little Entente, I was very concerned, because in this manner Turkey and Bulgaria would find themselves completely surrounded and at the mercy of the four combined states. Greece did not join the Little Entente, and I've connected with Italy. Mussolini, here is a formidable man, whom I know well and appreciate more than anyone, for he has line of conduct well-drawn and the will – if not always the power – to accomplish it."¹⁹

From his admiration for Mussolini, the Turkish Minister went on to the analysis of British foreign policy "Here's a country that deserves eve-

¹⁴ The Turkish-Afghan treaty of friendship and cooperation was signed in Ankara, on 25 May 1928, with the occasion of the visit of Amānullāh Khān (1892-1960), reforming leader of the Afghanistan Emirate (1919–1929).

¹⁵ Treaty of Neutrality, Conciliation and Judicial Regulation between Italy and the Republic of Turkey was signed on 30 Mai 1928, in Rome.

¹⁶ The Neutrality Agreement between the Republic of Turkey and Bulgaria was to be signed on 30 Mar. 1929.

¹⁷ The Neutrality Agreement between the Republic of Turkey and Hungary was signed on 5 Jan. 1929.

¹⁸ AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 195-197

¹⁹ AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 196

ryone's admiration. Its policy is not made in teasing and baffle as France's. She keeps away, lets us live and even if so far it has not helped us with anything, it does not hinder our path either."²⁰

***

In Romanian-Turkish relations, until 1928 we could notice some stand-offishness, motivated by the Turkish ties with the Soviet state and the issue of reparations for Turkish migrants in Dobruja. Following the declaration of the Romanian Foreign Minister N. Titulescu, in the spring of 1928, where he was in favour of "the development of good relations with all countries, regardless" the Turkish Foreign Minister said that "Romania and Turkey make a policy of peace and rapprochement between the Balkan countries and I gladly see the relations getting closer between the two countries."

On October 6, 1929 at the International Congress for Peace in Greece, Alexandros Papanastasiou, former Prime Minister, proposed the establishment of an institute of the Balkan Union to solve problems between the respective countries. The Balkan states received the idea well.²¹ In this respect a series of meetings between the Balkan states took place:

I. October 5, 1930, representatives of Albania, Greece, Bulgaria, Turkey and Romania met in Athens where they established that: the Balkan states will meet annually at foreign minister level, the preparation of a Balkan pact encompassing war ban, peaceful mediation of conflicts, and the rapprochement of Balkan states from a social, cultural and economic point of view.

II. 20 to 26 October 1931, Istanbul – in order to bring closer the Balkan states the intensification of economic, technical and cultural relations was decided. Turkish officials found that Romania and Yugoslavia, members of the Little Entente, were ardent defenders of the idea of the Balkan Union. To make a step towards improving relations with Greece, Inonu visits Athens in the autumn of 1931. The visit proved itself useful, the talks about Greek-Turkish rapprochement and possible cooperation with all Balkan states catching contour. The Turkish official considered this trip, the seed of the Greek-Turkish Agreement.²²

III. 23 to 26 October 1932 in Bucharest – the issue of minorities was discussed. Bulgaria withdrew motivating that the Balkan Union would not be in its best interest. The Balkan states decide the establishment of committees of experts in various fields: the Balkan chamber of commerce and industry, the Balkan labour office and the Balkan postal union.

On September 20, 1933 Inonu and T. R. Aras went to Bulgaria (official visit) to convince officials in Sofia to join the Balkan Pact and extend the neutrality, conciliation and arbitration agreement for another five years. Bulgaria refused to participate in the friendship accord between Turkey and Greece.

²⁰ Ibidem, f. 197

²¹ Coord. Baskin Oran...p.350

²² **Ismet Inonu**, *Hatiralar*, İkinci basım, Ankara, 2006, p. 503

IV. Thessaloniki, 5 to 11 November 1933 – it was decided to continue the project with Bulgaria with the mention that it will be admitted at any time. The Balkan Pact was accepted.

In addition to the previous remarks, the Little Entente states regret that recent negotiations have highlighted ideas belonging to the revisionist policy.

In 1931 the 2nd Balkan Conference takes place. M. Kemal said on this occasion: “Today in the Balkans there are independent countries as Albania, Bulgaria, Greece, Yugoslavia and Turkey. All these countries have gained independence in the last century from the remains of the Ottoman Empire. Reunion in an organization of Balkan countries will be welcomed by the civilized world”.²³

Through the common security and cooperation agreements, Romanian-Turkish relations developed in-between 1928-1934. To achieve security in the area, on October 17, 1933 an understanding of friendship and non-aggression was signed between Romania and Turkey. The rapprochement between Turkey and Greece and the co-optation of Yugoslavia and Romania turned into the Balkan Pact. Border securing provisions were promised.

Due to the Turkish-Russian commitments, Turkey could only enter into a defensive alliance with Russians’ permission. In this regard, in April 1932, the Turkish Prime Minister Ismet Pasha travels to Moscow for talks with Russian officials. In his memoirs, Ismet Inonu gives details on the importance of the visit and the agreements between the two countries. In his view it was necessary to strengthen the Turkish-Russian agreement of 1925. Also he considered that the understanding of 1925 was a result of the Bolshevik Revolution on the grounds that the Russians wanted to be closer to the Turks because they were marginalized by Western countries and they were trying to prevent a German rapprochement to Britain and France. Unrest in Moscow was produced when the French and English together with the Poles, Italians, and Czechs signed the Treaty of Locarno. Turks perceived this understanding as opposed to Soviet interests. In this equation the Turks signed with the Russians a neutrality agreement in Paris, two weeks after Locarno, in 1925, and the Soviets always viewed with fear the rapprochement between Germany and other major countries. The Russo-Turkish agreement was a response from the Russians for the Westerners.²⁴

Ismet Pasha had a positive view of the Turkish-Russian relations because he considered them as based on trust. For Turkey it was an important issue, even though the Soviets did not help in the Mossul situation, but they supported them in the League of Nations and in committees during negotiations.

The Soviets wanted to develop their economic relations, but in 1927, the Russians imposed price control on certain goods, and after hard negotiations they succeeded in signing a trade agreement in the same year.

In 1928 disarmament talks took place in Geneva. Turkey supported the Soviet proposal, total disarmament. It also participated with the Soviet Union in the Briand – Kellogg Pact.

²³ Eyup Kaptain, *Turk-rumen iliskileri*, p. 147

²⁴ Ismet Inonu, p. 505

From the memoirs of the Turkish Foreign Minister, I. Inonu we learn: “After 1926 we tried to develop relations with Western countries. On account of this and because of the attention we pay to the Balkans, the Soviets were more careful in relations with Turkey. For these reasons the Russians were offended by our desire to develop relations with the West. In this situation I visited Moscow in 1932”.²⁵

THE MEETING BETWEEN STALIN AND İSMET İNÖNÜ

The first contact was with Stalin and the government. The meeting is detailed in the memoirs of the former Turkish statesman: “The Russian Ambassador to Ankara tells me that Stalin is in a meeting with the government and will be 1-2 minutes late. Stalin: “We have a job inside, we will be done shortly. I would have liked very much that you see the meeting. A lot of things are said about me, that I’m a dictator. To see for yourself the amount of work we put in”.²⁶

“After Stalin returned to the meeting room, they invited us into a room that seemed the venue for the government. Stalin showed me the head of the table; I sat down, on the left and right were T. R. Aras and Huseiyn Ragip, our ambassador in Moscow. On the opposite side, Molotov and Litvinov, together with the ambassador from Ankara and one-two deputies. Stalin began to lead the meeting while standing. We talked passionately about the relations between the two countries, us in Turkish them in Russian. We have strong translators. When needed, I spoke in French as well. The first item we discussed was the Russian economic aid for Turkey. We arrived in the Soviet Union at a time when they were in economic trouble. Politics remaining from the time of Lenin began to be reformed and they began to tell us about the results they had and that they appreciated the steps taken in the past by Lenin.”

“We were promised that they would help us with \$ 8,000,000 in gold. I opened the subject of interest, but they did not want interest. Stalin was still walking up and down and intervened whenever was necessary. They talked about the refund: 20 years fixed rate payments in goods.²⁷ On his return from Moscow, while discussing it with the English ambassador he conveyed that in these conditions we obtained the maximum of what we could get.”

Stories about the visit and discussions with Stalin are detailed: “After the formal discussion, Stalin invited me to his villa outside Moscow. We went together in a car, Stalin on the right side of the driver, and me in the back with Molotov. During the meal Stalin talked about our relations with the West, I told him about our relations with the Greeks and we came to the Balkan Pact.” Inonu: “We would like to make a deal in the Balkans; we conducted meetings in this regard. We would like to secure this area apart from the relations we have with countries outside the Balkans. In this

²⁵ Idem

²⁶ Ibidem p. 506

²⁷ Ibidem, p. 507

equation, our relations with the Soviet Union will always be defended. Our participation in the Balkan Pact will never work against the Russians; this principle will even be mentioned in the Pact. Being regarded as suspicious, we tried to convince them. I opened this topic at the table where Stalin was with Litvinov and Molotov. We detailed our intentions regarding the Pact without leaving doubts where we are concerned. The ambassador in Ankara, Surici was present as well. When I was in Ankara, Surici said they're going to connive and try to impede the creation of the Balkan Pact." Although he was regarded with suspicion, Inonu did not give up and insisted: "I began to speak to Stalin. Surici opposed my intention but Stalin chimed in and stopped the discussion by telling me I'm right. Our ambassador, who knew Russian, said that Stalin told to his ambassador, "My dear, this man is correct. Why are you interrupting? "The subject was closed. We moved on to other issues. I was composed and sure on our policy when I left. (I ate, drank with Stalin all day, I met his wife and his daughter, Svetlana, who was young)".²⁸

"Another conversation with Stalin was in Kremlin. I noticed that he was well informed on our domestic policy. For Stalin, Mustafa Kemal's decision to allow the existence of another party caused astonishment: 'Stalin asked: What is this liberal party to you? I did not understand? How could you establish this party? Inonu: 'I did not want to go into details; it is something special for us'."

One thing noted by the Turks was the fact that Stalin was upset on the English, considering that they wanted to be the masters of the world. Inonu concludes: "I realized that he harboured enmity towards the Great Britain".²⁹

After returning from Moscow, Inonu drew some conclusions from his discussions with Stalin: "the attention of Russian foreign policy is directed to Germany and Western Europe; they are interested in the western borders. They want to pursue an amity policy. They did not give up their western borders even though they were crumbling, I think they were disadvantaged because of the revolution; their ideal is the liberation of these territories. What do I see? The Soviet Union in 25 years will not be able to do this! I was wrong!" Writing his memoirs after the Second World War, Ismet Inonu admitted he was wrong in his prediction. Details of his visit to Moscow end on a note that is not exactly cheerful, even disturbing: "During his visit to Moscow, they said they were preparing for the big war. They believed that there will be a war with Western Europe. They wanted to take back what they had lost at Brest Litovsk. All the armament factories were built retral to the Urals as per Stalin's wish."³⁰

Given the unanimous and profound feelings of their countries, the Little Entente states have considered it their duty to draw attention to the fact that revisionist policy, which would inevitably result in a reaction of the most energetic, is not able to calm things down and strengthen the sense of trust that would enable mutual cooperation.

28 Ibidem pp. 507–508

29 Ibidem p. 509

30 Ibidem p. 511

In the spring of 1929, George Filality discusses with Tevfik Rüstü, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, the foreign policy towards neighbours and the Great Powers. The Turkish diplomat opined: *“I am delighted by what I did and heard in the three capitals. Being received like I was in Berlin and especially in Rome, filled my heart with pride, for I was confirmed that Turkey enjoys great prestige in the two countries. I had several conversations with Mussolini (his admirer – n.n.) and I was convinced once more of the brightness of this man whose views fit so well with my own. I examined with him not only the problem of the Adriatic, which interested us both in the highest degree, but also problems of the entire Europe, and we were both convinced that we have similar views. Where does Mussolini’s trust in me come from? From the honesty and unselfishness of the policy I have been making for more than three years. You know the state of affairs I found. Friends? Only one: the Soviet Union. The rest if not enemies, but certainly ill-wishers who despised us, saying in all voices: Turkish land? But it’s non-existent as a power in the European arena. It does not even deserve to exist, let alone to be taken seriously. And today? See how the greatest Powers seek our friendship. How did we come to this radical change? Very easy, by the amity policy that I have been promoting and will continue to do so for as long as I have the honour to be here. But for this policy to succeed and especially to continue to be as efficacious as it has been, it needs to fulfil a necessary condition: to never befriend anyone in order to be against somebody else because this is the only way to keep your independence, inspire trust and can hope for future friends. Otherwise you fatally get to the formation of political constellations that hate and seek by all means to antagonize each other.*

I have the highest esteem for Maniu, as for Mironescu, although I do not know them [personally], I have been following up on them closely for several months now and I am sure they will succeed because they are lucky, the first had the chance to do the stabilizing and loan that his predecessors had been working in vain for years, and the Minister for Foreign Affairs signed the Litvinov Pact, to which I associated with enthusiasm, and now, after these events he visited Paris and London, where he was well received and where he could see to how much the actions of your country amounted to since the new government came to power .

But for me, the Litvinov Pact is your best course of action so far, because you built a bridge between the Soviet Union and yourself for the benefit not only of Romania, but for the whole of Europe. You shed light on a situation as obscure as possible, which represented the big unknown in Europe. I have faith that gradually Your relations with the Soviet Union will clarify and that after the resumption of trade between the two countries, you will then get to normal diplomatic relations. But of course, it will still need time because the distrust of the Soviet Union is still too acute in your country... And then there’s the Bessarabian question, which remains open.

I once told you about my amity policy and how I understood these friendships. I confess that I would be delighted if Romania started doing the same thing. To have a well-established foreign policy plan and to pursue it in the utmost independence without giving the appearance of await-

ing an order from its Great allies. Whatever their advice might be, their continuous priority will be their own interests, because all they see in the weaker ones, however fond they might be of them, is just instruments of their domination policy.

It is the same with the role that Beneš is trying to make you play in the Little Entente. Mr. Beneš is undeniably intelligent, but I think too intelligent for a country as small as his. He would have made an extraordinary foreign minister in Great Britain or France, for he has broad views and today he does not have enough range of action. I'm sure Mr. Mironescu has already sensed the trap set by his ally, probably in agreement with Yugoslavia and he will not allow himself to be manipulated. It is logical that, taking into account the importance of your country, if one country of the three should dominate and lead others, it would only be Romania. But again, Beneš's so skilful that he may confuse you if you do not take heed.

I am informed that your relations with the Bulgarians are about to be normal again and this makes me happy, because everyone needs you to have close friendly relations with them. The same with Hungary.³¹

As in other cases, the Turkish Minister, out of too much pathos deviates from the real problems and tries to seek a solution even where things would not change easily. Romania sought agreement with Bulgaria and Hungary and even with the Soviet Union, but the fact that the first two were followers of the revisionist principle situated the states in different camps.

PARTICULARITIES OF BALKAN DIPLOMACY

An issue that crossed the internal borders of Turkey was also establishing borders with Syria and the population exchange between Greece and Turkey. From Gheorghe Filality's report, extraordinary envoy and plenipotentiary minister at Constantinople, referring to the statements made by Tevfik Rüstü at the National Assembly, we quote:

"I mean to declare, Gentlemen, first of all, that by continuing to work towards the Directives that you approved several times, the government managed to resolve the last remaining contentious issues, thanks to the good will and mutual willingness of the governments concerned.

I want to particularly point out the favourable and amicable influence that the resolution of the difficulties with France will have on the future of Turkish- French relations.

It is also natural that solving trade difficulties to have a favourable influence on our relations with Greece.

I am also happy to announce that concerning our maritime delimitation with Italy - we are talking about some minor-importance islands over which the two countries had claims - we have reached a compromise that I signed the day before yesterday with the ambassador of Italy.

31 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 164-167

I'm equally happy to announce that, concerning our border demarcation with Persia, we agreed with the government concerned to establish a joint commission that will begin its activity shortly.

In this manner, the frontiers of new Turkey are permanently fixed and we do not have any significant disputes with any foreign governments.

Moderation and goodwill manifested from all parts allowed us to reach appreciable results and to resolve peacefully seemingly inextricable difficulties. We are therefore entitled to claim that the method used by Turkey, to seek the realization of its interests and rights in the international procedure of peaceful solutions, preferably to any other, is full of promise.

As a natural and favourable result to these agreements, I am here to announce you that our ambassador to Paris, immediately after returning to his post, shall commence negotiations for the conclusion of a treaty of friendship, conciliation and arbitration with France.

We trust that our understanding with France, as the treaty we shall sign with her will have a repercussion that could not be more favourable to the relations between the two countries and that you will be satisfied with the results.

The same with Greece, our minister in Athens will begin negotiations for a treaty of arbitration and friendship, for which the grounds will have already been set as soon as he takes possession of his new post.

On what grounds did we agree with France? Concerning the Turkish-Syrian border, the route adopted by mutual agreement takes into account the works of the mixed commission responsible for the demarcation, as well as the safety needs of Turkey in those regions.

*In the issue of the exchange, I agreed, as I have already informed you, to the suggestions and proposals of the neutral presidents of the mixed commission for the exchange.*³²

The Theodor Scortzescu report, chargé d'affaires in Ankara, is also suggestive,³³ as it is addressed to George G. Mironescu, the Romanian Minister of Foreign Affairs, regarding his welcome by Tevfik Rüstü, Minister for Foreign Affairs of Turkey, and the discussion on the state of bilateral relations and the new headquarters of the Romanian mission in Ankara as well as some of the priorities of Turkish foreign policy. From the discussions with Ruştü Aras on the Soviet Union, the Turkish diplomat inferred³⁴:

"- Our neighbourhood with the Slavic giant adequately explains the

32 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 222-223.

33 *Theodor Scortzescu* (1893-1976), jurist, diplomat and Romanian writer. In since 1921; he was appointed on missions in Istanbul (1921-1922) and Athens (1922-1923); in the Central until 1928; Secretary I in Ankara, where after Gh. Filality left, is left chargé d'affaires a.i. (1929-1930). Married to a Borghese princess (Jul. 1930), shall continue missions, being appointed secretary I and then counsellor (1934) in Helsinki and Riga (1930-1936); permanent representative in the Secretariat of the Little Entente in Prague (1937-1938); Deputy Director for Consular Affairs (1938-1939); counsellor Bern (1939-1940) and Vatican (1940-1942). Consul General in Istanbul (1942-1944); minister plenipotentiary 2nd class (1943), on 15 Dec. 1944 is appointed chargé d'affaires a.i. at the Italian government (1944-1946). Recalled in the Central, refuses to return, being considered resigned from diplomacy (Apr. 1947); after that he immigrated to Argentina.

34 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 58, f. 177-179

Turkish-Russian ties of friendship, friendship that is a huge saving in our national defence budget. Let's say – for a moment – that between us and the Soviet Union were no benevolent feelings: it's easy to understand why we would be forced to take expensive security measures for our border to the East! Unable to move our current army, which is ordered elsewhere, we would have to increase its number in order to be able to handle an eventual Soviet threat. This would mean a considerable load on our budget, or we are poor and this cannot be asked of us.

Some Powers, instead of making unnecessary efforts to intervene between us and the Soviet Union, could do something much better. Noticing the necessity for Turkish-Russian friendship, they could work in harmony with this situation, which cannot be modified, in securing peace in Eastern Europe. I regret that the Litvinov Pact has not been given its due importance³⁵; it should have been considered a starting point and I would have been happy to see other countries adhere to it. I spoke to this effect to Mr. Beneš. Czechoslovakia, like Turkey, has no dispute with the Soviets, by Czechoslovakia joining the Litvinov Pact, it would have given this Pact a broader sense, and the example of Czechoslovakia could have been followed by other states. We did not want the Litvinov Pact to have a narrow sense, nor to be limited only to states that have a dispute with the Soviet Union. Through new accessions, the Pact could have taken the magnitude of the Locarno Pact for ensuring peace in the East.

You have every incentive to cooperate to strengthen the Litvinov Pact that, by removing the threat of a Romanian-Russian war, enhances the security of Romanian borders, and thereby you gain in importance even in the eyes of your allies.

You must not think that our friendship with the Soviet Union would ever make us encourage Pan-Slavism. Pan-Slavism would be against the interests of Turkey. What we want is to maintain the current borders in the Balkans, but peace in the Balkans is closely linked to the situation of Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. This is so true that, what may seem paradoxical is that if a great power would attack Greece, our interest would be to defend it; we prefer to have as neighbours the Greeks than a Great Power!

However, I must say that the Greek attitude towards us has upset us a lot. I'm not talking about Mr. Venizelos, whom I consider well-intentioned. But the Greek public opinion, stirred by the violent Athenian press campaign, is fervent with the idea of revenge. The vision of a conquered Constantinople always haunts them. I know there are some in Belgrade dreaming of dominance over "Tzarigrad". But if such an absurdity could not gain ground over there, in Greece it became a dangerous obsession. Greeks are so disruptive and incorrigible, that I wonder if in order to es-

---

³⁵ Reference to the *Litvinov Pact* signed on 9 Feb. 1929, in Moscow, by Estonia, Latvia, Poland, Romania and the USSR, the signatory countries committing not to use force to resolve disputes between them. It was considered an Oriental replica to the *Briand-Kellogg Pact* of 1928 and entered into force on 16 March, same year, ratified on 30 March 1929 by the Romanian Government. The text of *The Moscow Protocol* is in *Romanian-Soviet Relations. Documents*, vol. I 1917-1934, Bucharest, 1999, doc. no. 168.

cape their neighbourhood, we will not have to allow the Bulgarians to extend to the Aegean Sea!

Greeks complain that we cause them navigational difficulties in Turkish waters. But do they not cause serious drawbacks for our exporters by charging them maximal rates and refusing to enter a *modus vivendi* with us? For as long as they affect our exports to Greece, which is much superior to the Greek export in Turkey, we will make their commercial navigation suffer, it is natural [emphasis in text – n.n.]. Of course we will not impede free passage through the Straits. But I issued orders to make it as difficult as possible for Greek ships in Turkish ports. Moreover, as the Greek press urges for the murder of the Ghazi, Ismet Pasha and me, I must take all necessary measures to ensure that a Greek assassin does not creep into our territory.

I said I do not want Greek navigation to be impaired in the Straits. So I gave orders to this effect. We received the Notice of the Straits Commission. I shall always meet the requests of the Straits Commission, when they are fair and made in a friendly tone. The existence of this international body pleases us. In their absence, some countries would demand special favours, which would often put us in a delicate position. But we cannot accept requests made by the Commission on an imposing tone. If we were ever to concede, it would create an unfortunate precedent, for so began the Capitulations. You know that this is for us a sensitive issue...

I must say that in recent years we have often been offended by the attitude of Romania in the Straits Commission. I could not understand why Romania was so keen in upsetting us. I think that our friendship is not negligible for Romania. You know well that Europe did not take upon itself to guard the Straits, if there was such an effective guarantee against possible forcing of the Straits, we would be pleased. But for now, guarding the Straits is incumbent on us. Such being the case, do not doubt that in exceptional times... for example in a conflagration, we, the Turks will in fact be the masters of the Straits. I believe we showed enough proof that no one can take the Straits from us. Therefore, it is understandable that, in certain circumstances, we may, by mastering the Dardanelles, provide services to those with which we have friendly ties. Besides, what could oppose the existence of such links between Romania and Turkey? Without a doubt, nothing is opposed to encouraging the good relations between the two countries".³⁶

Ruştu Aras' ideas also emerge from his conversation with Gheorghe C. Ionescu, Consul General in Istanbul, on the opinions expressed by him on the works of the Straits Commission and his country's relations with Greece: "We must not forget that the Straits are part of Turkish territory and that she alone can ensure free navigation through them in any circumstances. At Lausanne the possibility of leaving this task to the Allied Powers was discussed, but nobody wanted to take responsibility. The Turkish government cannot allow the slightest abatement to Turkish sovereignty, for which the lives of hundreds of thousands of people have been sacri-

36 Corresponding to this passage there is a mention on the text: *This is the issue against which we shall protest* – Indecipherable

ficed. *The Capitulations regime is one of the most painful episodes of the former Ottoman Empire and the public opinion today is terrified at the faintest gesture which would seem to tend to the revival of that regime*".

Emphasizing this point, he added that Turkey cares deeply about Romania's friendship, which might be of great use in a potential emergency, precisely because the Straits are part of Turkish territory.

About Greece, he expressed dissatisfaction that the Greek government refuses to conclude a trade agreement with Turkey, or at least a *modus vivendi*, as was done with other countries, and Turkish trade suffers greatly because of this, given that Turkish export to Greece is much higher than the import of Greek products .

"The Greeks are threatening that they will address the League of Nations, this does not scare us, for I will answer to the League of Nations that I shall not stop the passage of Greek ships through the Straits, but I have every right to take defensive measures, ordering the thorough examination and supervision of all their ships, lest they carry assassins as written in the entire Athenian press, that come to Turkey in order to assassinate the President of the Republic, Ismet Pasha and me.

In such circumstances I believe that the Turkish government is in its own right to take action as it sees fit, without imposing on the freedom of navigation through the Straits, under the Treaty of Lausanne. I am convinced, His Excellency added, that Venizelos does not approve of the attitude of the Greek media, for he is a civilized man who would not urge the public to murder, as in the medieval times the press keeps writing about. I do not know what I'd pay the man who finds the medicine to heal the Greek people from the wrath that exalts them to want to reach Constantinople, like the Serbs want to command Tzarigrad because of their irritating and threatening policy, and if they don't change, Turkey will be forced to work as much as possible to have no border with Greece (in Thrace) and to insist on Bulgaria having an opening to the sea at Dedeagaci port.

Increasing naval armaments both for Turkey and Greece, said Tevfik Rüstü, is an aberration, for we both shall throw tens of millions of liras down the drain to no avail! Put together, our fleet and the Greek fleet, represent a big zero in front of one of the fleets belonging to the Great Powers, which would come into play in a potential conflagration.

We're ready to stop, to limit the fleet increase, if the Greeks agree, but each passing year forces us to other unnecessary expenses, and if last year the naval armament limit could have been fixed at 50 000 tons, this year we cannot do without 60 000, for what would we do with the boat "Yavuz" that has just been repaired? We cannot sink it to minimize the tonnage of our warships!

Greece does not want to understand this, and issued orders for new vessels, and thus other unnecessary expenses."

As for the friendship between Turkey and the Soviet Union, based on the Treaty of friendship and non-aggression: *"This treaty results in Turkey, said the minister, making an annual saving of 30 million Turkish liras, money not spent on security for our relatively wide border with the Soviet Union. Both countries are secure in this area, and the troops they would*

have had to station there, are at their discretion. The treaty with the Soviet Union allows us full freedom of action in terms of our relations with other countries.

We want all states to resume relations with the Soviet Union, because we are convinced that in this way peace in Eastern Europe will be even more guaranteed, so I shall not keep secret from you the fact that I urged the Czech government to resume relations. We are in favour of the largest possible expansion of the Litvinov Pact and we want a Locarno of the European East. We do not want at any cost to change the balance in the East of Europe, established by peace treaties. The current situation is absolutely according to the will of Turkey, for only thus peace will hold, for which we shall fight with all our might.

Do not find it strange if I say that we would give our support even to Greece, if another state would seek to expand in the detriment of Greece, for we would rather be neighbours with a country of 7 million than with a larger and stronger country (alluding to Yugoslavia).

Through our policy, Turkey is part of Eastern Europe, and there are three elements that equipoise, through the interests of: Russians with Serbs; Turks, Hungarians, and Bulgarians and then Romanians with the Greeks and Czechs [Czecho - Slovaks]. We do not want at any cost a large Southern - Slavic state, because it would be dangerous for all.

Your country has inconveniences with Hungary over the issue of the optants, but this is not a difficult problem that cannot be solved. It's about money, they demand a lot and you cannot give them as much as they ask, but it will be over someday and I'm sure they will forget they lost Transylvania, where many of your countrymen are.

We too were in command of Hungary once and now we are good friends with the Hungarians, who have forgotten the past, left in the area of history”³⁷

After meeting with Rustu Aras, Theodor Scortzescu, chargé d'affaires ad interim in Ankara, he met with the Minister of Greece, Polychroniadis³⁸ and had a conversation about the politics of Turkey and Greece in the Balkans. Our diplomat writes: “As I recognized some ideas of Tevfik Rüstü in his words, it gave me the impression that the two governments foresee the future possibility of a common policy in the Balkans.

After signing the agreement on trade, we shall conclude a treaty of friendship with Turkey. Tevfik Rustu proposed that the treaty be like the Italic-Turkish treaty. Both we and the Turks are interested in maintaining peace in the Balkans. For this purpose, organizing a Balkan conference regarding naval arming would be welcome. Thus the maximum tonnage for the fleets of Balkan countries would be fixed, avoiding future pointless expenses. Next we would conclude a naval pact with a non-aggression clause. This pact would occur between Turkey, us, Bulgaria and Romania. I think the Soviets would join – why not? However Soviets cannot plan to have with you a naval warfare.

37 AMAE, stock 71/1920-1944. *Turkey*, vol. 58, f. 181–184

38 Spyridon Polychroniadis, Greek diplomat. Minister in Belgrade (1925–1929), Ankara (1929–1932) and Moscow (1933–1936).

Such a Balkanic understanding would be an additional “atout” to maintaining the status quo that Your Lordship wants as well”.³⁹

When asked by Theodor Scortzescu why Yugoslavia was not cited among the enumerated Balkan states, Polychroniadis answered:

“We would certainly welcome the adhesion of Yugoslavia. Disputes between Yugoslavia and Turkey related to the financial compensation of expropriated Muslims by the Serbs are about to settle. In my opinion, however, the only state that Turkey should fear is Yugoslavia. I was for many years in Belgrade and I know that the Serbian Irredentism dreams of the conquest of Greek Macedonia, Thessaloniki and Constantinople. I reckon it’s in our interest as well as yours, to prevent a Serb-Bulgarian border union, as we might find ourselves in front of a large and dangerous Slavic state”.⁴⁰

Cooperation alternatives for the Balkan states were advancing. The report of Theodor Scortzescu on his audience to Tevfik Rüstü in connection with the appointment of a new envoy extraordinary and minister plenipotentiary of Romania to Ankara and the Turkish government’s position on the issue of the Straits resulting from the increase in Soviet war fleet show the opening of new paths. Moreover, the Romanian-Turkish relations move towards closer cooperation:

“The Appointment of Mr. Carp as Minister of Romania in Angora [Ankara] did not fail to make me happy. I gave my approval. I must tell you that we were upset by the fact that Romania had suppressed the post of titular Minister to Turkey, putting us on the same level with other countries lacking political interest for you. In addition, Romania’s gesture was potential harmful to us, creating a precedent that could be emulated in other countries. In the Balkans, especially because of a special state of mind, issues like this have significant repercussions.

Pending the appointment of a Romanian Minister in Angora [Ankara], I approved for our Minister to Bucharest, Sabry – bey,⁴¹ limited leave. I could not, however, keep him inactive, without risking an affront a politician of Sabry – bey’s value, especially since the gesture of the government could be interpreted in the party as a desire to dissociate ourselves from a potential future minister. After an intervention from the Secretary-General of the People’s Party, we had to accept that Sabry – bey be re-elected deputy.

As I said before, between our two countries there is an evident sympathy. But whenever we made an attempt to approach the Romanian governments, it was fruitless... My many proposals were left without an answer”.⁴²

Tevfik Rüstü, when asked by Theodor Scortzescu if he remains optimistic on the success of the Turkish- Greek agreement, the Turkish diplomat replied: “I am confident that the agreement will be signed. It is also

39 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 1, f. 239

40 Idem

41 Mehmet Sabry-bey Toprak (1877-1938), jurist, politician and Turkish diplomat. Minister of Agriculture (1925-1927). Envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Bucharest (1929-1930).

42 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 58, f. 189

in your interest. Greece is your friend and by becoming a true friend for Turkey as well, will bring Turkey and Romania closer. Romanian government, if it wanted, could contribute through its advice to the Turkish- Greek rapprochement.

A naval agreement providing arms limitation will be concluded between us and Greece. So the friendly fleets of Turkey and Greece will represent an important naval force.”⁴³

The concerns of the Romanian diplomat persist regarding the USSR: “I told Tevfik Rüstü that even admitting the reunion of the two fleets; they will still be inferior in the Black Sea to the Soviet naval force, after bringing the new Soviet warships from the Baltic Sea to the Black Sea”.⁴⁴

Optimistic by nature, Tevfik Rüstü said: “*So far I have received no communication from Moscow regarding the bringing of two more warships. I cannot believe that the USSR would take such a decision without prior notice to us; this Soviet gesture would be unwise. Is it in their interest to upset us? It’s hard to admit that a friendly state would try to face us with a fait accompli, which we would dislike. And if they did it, you can be sure I will not hide my displeasure with Moscow. The intemperate strengthening of the Russian fleet in the Black Sea would mean that the shores of the states with an opening to the sea are always exposed to the guns of Soviet naval vessels. We do not want to remain at the discretion of anyone, even a friend. Obviously, things would be different if Soviets would notify us in advance and explain their actions, showing us that there is no reason to be concerned. But until now they have not done so. Besides, I do not see how the Soviet Union could justify transferring their Baltic Fleet in the Black Sea. If the transfer had taken place during the London Conference, it could be interpreted as a protest against the establishment of a naval balance in the Mediterranean without Soviet participation. Now, when the conference ended, I cannot see any explanation. Moreover, Moscow’s silence proves me that the rumor of bringing two new warships is false”.*⁴⁵

The dialogue gets interesting when the Romanian official poses the following question: But what if the Soviets notify you only when ships pass through the Straits, I asked. They did so the first time. I do like to, believe, however that they will not repeat this gesture this time?

“*Please do not think I hide the truth from you, if the Soviets had notified me, I would plainly say so*”, came the answer, quite elusively.⁴⁶ The dialogue then went to another interesting topic for the two states, namely the Straits Commission:

“*Do not forget that the freedom of the Straits was not imposed on us, but we asked for it in Lausanne. The closure of the Straits did not suit us because we would be vulnerable to bothersome interventions and pressures from the Powers, especially in a possible conflagration in which we were neutral. The freedom of the Straits has the advantage, by reducing*

43 Ibidem, f. 190

44 Idem

45 Ibidem, f. 191

46 Idem

the Black Sea to an extension of the Mediterranean, to establish a balance between the naval forces in these two seas. Closing the Straits would put us in the present situation, at the will of the most powerful of the riparians. On one condition we would allow the closure of the Straits: if they got prior demilitarization of the Black Sea.”

- Your Excellency thinks that all Black Sea riparian countries would accept this condition?

- *“In any case, His Excellency replied, avoiding the question, the initiative for this proposal cannot come from us. Besides, in our current situation, we are satisfied. I do not know if such a proposal would have a chance of success, in any case it could not be made until after a long preparation that will ensure its success.*

I also say that, in fact, freedom of the Straits depends on our will, and not on the signed Convention. We have proved in the past that no one can take the Straits from us. Moreover, we could organize their closure without spending any money at any time, because the Soviets would take upon themselves these expenses. But we do not want to. It would be good, though, if the manner in which the Straits Commission operates never presses on our sovereignty. In fact, the hostile attitude of a new representative of any Power in the Straits Commission would not serve any purpose, because you can be sure that at any time I can manage to find other representatives willing to put him in the minority.

I am confident that my relation Mr Minister Carp will be just as amicable as with Mr Minister Filality, whose departure I regretted deeply”⁴⁷.

From the analysis of Ion P. Carp, envoy extraordinary and minister plenipotentiary in Ankara, concerning the political views of Tevfik Rüstü, Minister of Foreign Affairs of Turkey, it appears that the Turkish diplomat can see three hazardous areas in Europe:

1. Danzig corridor area;
2. The borders of the Soviet Union , Poland and Romania;
3. The borders of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

To eliminate the possibility of armed conflict in those areas, it is necessary that, based on the principles of the Geneva Protocol, nonaggression pacts must be signed like the one known as Litvinov, but in addition to contain an obligation for the Contracting Parties to cooperate in collective sanctions in case of aggression by one of the contractors against another state, that had signed the regional pact.

The Regional Pact from the second area should be signed by the following countries: the Soviet Union, Poland, Czechoslovakia, Romania and Turkey. This Pact would be the first step in peacekeeping operations in the area, and then proceed to the elimination of friction points, especially the issue of Bessarabia, the Turkish minister pointed out.

---

47 Ibidem, f. 192

Moreover Tevfik Rüstü was convinced that offering compensation might gain recognition from Moscow of the annexation of Bessarabia. The Turkish official was very keen on the fact that the role of mediator to be played not only by Turkey, but Turkey with Czechoslovakia.⁴⁸

Ионуț Сојоцару

БАЛКАН – ДИПЛОМАТСКИ ОДНОСИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Резиме: Односи између Турске и Румуније током 30-тих и 40-тих година 20. века, са посебним нагласком на њихову сарадњу на Балкану, представљају значајан део не само историје те две земље, већ и европских односа у целини. Политика које су водиле Турска и Румунија на Балкану тежила је одржавању стабилности граница, као и посредовању међу државама које нису водиле истоветну политику, као што је турско укључивање у регулисање односа између Румуније и Бугарске и Румуније и Совјетског Савеза.

У исто време, о овој теми се не може говорити без разматрања улоге великих сила на Балкану, које су све имале своје сопствене циљеве и интересе. На пример, Немачка је користила Бугарску као свој продор на Балкан. Држава која је је имала директне интересе на Балкану био је Совјетски Савез. Чињеница да је Турска, за разлику од Румуније, одржавала везе са Совјетским савезом, омогућило је Румунији да се преко Турске приближи свом источно суседу, с обзиром да је циљ румунских званичника био да се потпише споразум о ненападању са Кремлином. Француска и Велика Британија разматрале су исту могућност; један од начина да се допре до Москве био је преко Анкаре. Румунски развој у политичком, економском и војном смислу, био је у у великој мери преодређен политиком коју су водиле две суседне државе, Мађарска и Бугарска, које су биле чланице савеза, чија је политика била супростављена политици како Румуније, тако и Турске.

Кључне речи: Први светски рат, дипломатски односи, велике силе, Балкан, Румунија, Турска

48 AMAE, stock 71/1920-1944. Turkey, vol. 58, f. 243

Дејан Д. Антић¹
Милена Коцић²

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

ПОГЛЕД НА СРПСКО-БУГАРСКЕ ОДНОСЕ 1914/1915. ГОДИНЕ^{3*}

Резиме: Избијањем Другог балканског рата 1913. године долази до прекида дипломатских односа Краљевине Србије и Краљевине Бугарске. Некадашњи савезници и партнери, захваљујући супротстављеним војним и политичким интересима, постају отворени непријатељи. Предмет интересовања овог рада јесу сегменти из српско-бугарских односа након балканских ратова 1912/1913, а посебно после обнављања дипломатских контаката јануара 1914, све до јесени 1915. године. Нарочита пажња посвећена је покушајима политичког руководства из Софије да негативном пропагандом произведе дестабилизацију безбедносне ситуације у новоослобођеним крајевима Србије, као и држању бугарске Краљевине према аустро-немачкој агресији на Србију током друге половине 1914. године. Разматран је и став званичне Софије према балканској политици Централних сила на почетку Првог светског рата, све до бугарског приступања том блоку у септембру 1915. године.

Кључне речи: Краљевина Бугарска, Краљевина Србија, пропаганда, новоослобођени крајеви, рат

Велике победе српске војске код Куманова, Битоља, Прилепа и Брегалнице омогућиле су Србији да територију Старе Србије и Македоније после вишевековног ропства врати у своје државно-правне оквире. Успех у балканским ратовима осим њеног територијалног увећања допринео је јачању међународног угледа Србије у свету, учвршћивању улоге балканског Пијемонта коју је имала код словенског становништва под Аустро-угарском окупацијом и побољшању положаја међу балканским државама. С друге стране, Бугарска која се заједно са Србијом у Првом балканском рату борила против Турске, из Другог балканског рата изашла је поражена (Екмечић, 2008: 346). Остала

1 dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

2 milena.kocic@filfak.ni.ac.rs

^{3*} Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

је рањена и лишена вековне тежње да успостави превласт над Македонијом и Тракијом, те тиме оконча своје „национално уједињење“. Букурешким уговором о миру била је спречена за предузимање даљих војничких акција према поменутим територијама, а њена освајања сведена су на област Пиринске Македоније и мањи део Тракије.⁴ Бугарска дипломатија 1913. године није имала пуно простора за маневрисање. Преостало јој је само да будно мотри на политичка збивања у Европи и чека својих пет минута за освету и реванш.

Дипломатски односи Србије и Бугарске прекинути почетком Другог балканског рата обновљени су у јануару 1914. године поновним отварањем српског посланства у Софији.⁵ Истог месеца уследила је и прва посета српског отправника послова председнику бугарске владе. Србија је настојала да нормализује односе са суседом, док се у владиним круговима Бугарске још увек осећало велико огорчење и затвореност. Такво расположење бугарских власти подстицао је и све јачи утицај Двојне монархије у Софији.⁶ Поред дипломатског, и на осталим пољима 1914. осећало се захлађење односа међу два државана. Владдајући политички кругови у Софији нису сакривали отворену мржњу према Србији. У распривању нетрпељивости предњачила је софијска штампа и њени листови *Дневник*, *Утро* и *Вечерна поща*. Кивни због пораза и губитка у рату, они су јавност обасипали измишљеним догађајима, сплеткама и интригама не би ли пред Европом створили негативну слику о Србима и изазвали немире у Старој Србији и Македонији. На страницама наведених бугарских листова често су се могле срести вести о „неделима српских војника и власти“. У мају 1914. године пласирана је вест о масакру над регрутима из новоослобођених крајева Краљевине Србије. О томе је српско Министарство иностраних дела информисао посланик у Бугарској, Чолак-Антић. Он је у телеграму упућеном Београду навео да бугарска штампа пласира вест како су у Ристовцу,⁷ Нишу и Крагујевцу, побијене читаве чете регрута из Македоније са тенденциозним раз-

4 *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I, 1876–1918, priredio: M. Stojkovic, Beograd 1998, док. бр. 87, стр. 179.

5 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 1, 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914, приредили: В. Дедијер, Ж. Анић, Београд 1980, док. бр. 32, стр. 151.

6 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 1, 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914, док. бр. 41, стр. 159.

7 Ристовац је насељено место у данашњем Пчињском округу. После Берлинског конгреса 1878. године надамак Ристовца пролазила је линија разграничења између Србије и Турске, док је у самом месту била смештена српска гранична караула. Након ослобођења Старе Србије и Македоније ово место губи стратешки значај и у њему више нема концентрисања већих војних јединица.

матрањем. Такво писање имало је осмишљен задатак да угрози углед српске војске и изложи је компромитацији. Одмах после објављивања поменутих новинских оптужби званични српски органи демантовали су њихово тврђење истичући да у Ристовцу и нема војске, док у Крагујевцу и Нишу није било побуна.⁸ У вези са тим оптужбама и београдска штампа је на наводе бугарских листова одговорила свом жестином. Београдски лист *Политика* је у свом уводном тексту разоткрио крајње намере бугарских новина које су писале о „десетковању македонских регрута у гарнизону код Ристовца“,⁹ а да пре тога нису ни биле довољно информисане о (не)постојању било каквог гарнизона у поменутом месту.

Осим политичких и новинарских сплеткарења присутно је било и директно угрожавање безбедоносне ситуације у пограничним областима. Бугари су улагали максималне напоре не би ли изазвали нереде и компромитовали српску управу у новоослобођеним крајевима. Циљ отварања нових сукоба у пограничним областима била су очекивања власти у Софији да ће погоршање стања довести до стране интервенције на тлу Вардарске Македоније¹⁰ и поновног отварања македонског питања.

Политику нетрпељивости према српском народу Софија није испољавала само према Србији. Такав правац њене политике био је усмерен и према Цетињу као престоници друге српске државе. Бугарска није могла да опрости Црној Гори њено учешће у Другом балканском рату на страни Србије. Због тога је уследило захлађење дипломатских односа између Софије и Цетиња, да би 22. априла 1914. бугарска влада донела одлуку о укидању свог посланства у Црној Гори. Одлука је предвиђала и да ће бугарски поданици у тој земљи после укидања њиховог дипломатског представништва своје послове завршавати преко аустријског посланства. Поводом тога дневни лист *Политика* је објавио чланак са насловом *Бугари и Цетиње* у којем је писало следеће: „Зна се врло добро, а знало се и раније какву је улогу имало бугарско посланство на Цетињу. Оно је било главни биро интрига против Србије и ту је давана последња братска глазура свим оним сплеткама и измишљотинама које је требало да ископају амбис мржње и неповерења између Београда и Цетиња. Данас, када је такво интригантно роварење постало немогућно, Бугари су, као практични људи, нашли за најпаметније да лики-

8 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 1, 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914, док. бр. 636, стр. 793.

9 *Политика*, 31. мај 1914, бр. 3727, 1.

10 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 1, 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914, док. бр. 641, стр. 796–797.

видару то посланство“.¹¹

Политичке прилике у Бугарској нису се одвијале у корист сила Антанте. Велики неуспеси у ратовима у којима је Бугарска изгубила 55.000 људи и доживела разарање националне економије са штетом већом од две милијарде лева, изазвали су неповерење према влади Стојана Данева. У јулу 1913. године Даневљева влада је смењена после чега је уследило формирање коалиционе владе либералних партија. Тада на политичку сцену поново ступа бугарски либерал Васил Радославов (Попов-Божилков, 2008: 291). Његовим доласком на чело владе, бугарска спољна политика мења свој проруски курс и поприма јасне прогерманске карактеристике.¹² Ново бугарско спољнополитичко опредељење може се сасвим сигурно тумачити као жеља Софије за ревизијом граница утврђених Букурешким миром. Пошто је Србија била у пријатељским односима са силама Антанте, очекивања бугарског политичког врха била су да ће сарадња са Аустроугарском и Немачком Бугарској омогућити остварење њених експанзионистичких циљева (Avramovski, 1985: 15). Томе у прилог ишло је отворено непријатељско држања Беча према Београду и Цетињу (Митровић, 2011: 187).

Још пре сарајевског атентата који је послужио Двојној монархији као повод за рат са Србијом, бугарски представници водили су преговоре о приступању блоку Централних сила. Аустроугарски посланик у Софији, гроф Тарановски непрестано је извештавао Беч да бугарска влада инсистира на повезивању Бугарске са Монархијом. Такви захтеви Софије крајем 1913. године нису представљали само политику њене нове владе, већ политику бугарске државе и њеног суверена који се лично залагао за успостављање чврстих односа са Бечом, а тиме и спровођење реваншистичког плана према Србији (Влахов, 1957: 80). Како је Аустроугарска имала у свом табору Румунију, а Немачка рачунала на подршку Грчке, оне нису биле у прилици да у потпуности изађу у сусрет бугарским плановима, већ се све сводило на преговоре и одлагања. Циљ германске политике био је формирање новог балканског блока у којем би се поред Бугарске нашле Румунија, Турска и Грчка и који би потпуно елиминисао руски утицај на полуострву. Ради постизања поменутог циља, Беч и Берлин су држали Бугарску у приправности и чекали повољан тренутак да је активирају (Avramovski, 1985: 19).

На Видовдан, 28. јуна 1914. године у Сарајеву се догодио атентат у којем је убијен надвојвода Франц Фердинанд, аустро-

11 *Политика*, 23. април 1914, бр. 3691, 2.

12 *Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915–1918*, приредио: А. Трајковић, Београд, 1981, 11.

угарски престолонаследник (Антић, 2014: 172; Екмечић, 1989: 685). Атентант је извршио Србин, Гаврило Принцип, члан политичко-револуционарне организације Млада Босна (Јовановић, 1938: 17). Овај догађај је послужио властима у Бечу као изговор за објаву рата Србији, која је оптужена за покретање тајних послова усмерених против Аустроугарске. Као крајњи циљ тих послова наводило се уништавање основе државног поретка Хабсбуршке монархије (Митровић, 2004: 5). Прецизније, иза објаве рата крила се Аустроугарска тежња за уништењем Србије и потпуном германском доминацијом на Балкану.

Бугарска влада је прижељкивала рат Двојне монархије са Србијом. Готово сви бугарски листови после Видовдана 1914. године писали су без доказа о наводној директној умешаности званичног Београда у атентат. Лист *Народни права*, који је важио за орган владе Краљевине Бугарске, захтевао је у уводном чланку свог 136. броја од свих осталих држава „да се већ једном угаси огњиште из којег избијају искре за вечне пожаре и од куда се порађају идеје за невероватне грозне преступе, каквих су били жртве ерцхерцог Франц Фердинанд и херцогоиња Хохонберг“.¹³ Јасно је да се радило о отвореним оптужбама против Србије и позиву на обрачун са њом.

Аустроугарски ултиматум и објава непријатељства српској држави¹⁴ пробудили су дух реваншизма код бугарског политичког врха. Већина бугарских писаних медија оправдавала је „суровост којом Двојна монархија чини свој одлучан поступак“¹⁵ према Србији. Краљ Фердинанд је тада оценио да су створени идеални услови за освету пораза на Брегалници и остварење великобугарских територијалних претензија према територији Македоније и деловима југоисточне Србије (Аврамовски, 1985: 23). Своја убеђења поткрепио је и поклапањем бугарских циљева са планом Берлина и Беча, према којем би након успеха германског војника против Срба, већи делови југоисточне Србије требало да буду уступљени Софији (Митровић, 2011: 313–315).

Током друге половине 1914. године преговори Беча и Берлина са Софијом кретали су се у позитивном смеру. Бугарска се није одрицала својих максималистичких циљева проширења територије на рачун Грчке, Турске и Србије, али је свесна последица које јој је таква политика донела 1913. године, одлу-

13 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, приредили: В. Дедијер, Ж. Анић, Београд 1980, док. бр. 310, стр. 441–442.

14 *Српско–аустријски и европски рат*. Дипломатски и други документи. Српска дипломатска преписка, Ниш 1914, док. бр. 32, стр. 35–40.

15 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 640, стр. 713–714.

чила да у преговорима своју спремност за војне акције изрази искључиво против Србије. Због тога је сматрала потребним да осигура своје залеђе према Румунији и Турској, у чему је очекивала подршку Централних сила. У захтевима које је председник бугарске владе Радославов износио представницима Тројног савеза подразумевало се да Централне силе гарантују интегритет територије Бугарске од свих напада или повреде од стране било које државе, као и да омогуће територијално проширење Бугарске на оне области на којима Бугарска има историјска и етничка права. Под тим захтевима подразумевала се територија Србије према којој су бугарске аспирације познате још из периода руско-турског рата (Avramovski, 1985: 23–24). Међутим, захтеви Бугарске изазивали су конфузију и забринутост Румуније и Грчке, којима није било у интересу прекрајање граница утврђених миром из 1913. године.¹⁶

Због недефинисаних односа и неповерења између Софије и Букурешта, Беч је све до краја јула захтевао да се Бугарска отворено не прикључује Централним силама, мада су и Немачка и Аустроугарска рачунале на њену подршку у коначном обрачуна. Међутим, чим је Турска пришла Централним силама, Берлин је инсистирао да се утврди споразум са Бугарском. После опсежних дипломатских припрема 9. августа 1914. године између немачког и аустроугарског посланика у Софији, са једне стране, и председника бугарске владе Радославова, са друге стране, усаглашени су текстови аустро-бугарског и немачко-бугарског уговора. Они су подразумевали активно војно учешће Бугарске против Србије, јер је Берлин сматрао да Бугарска за територијално проширење које јој се пактом са Централним силама обезбеђује, мора нешто и да допринесе. У уговору је јасно наведено да ће Немачка подржати територијално проширење Бугарске прикључењем „провинција на које она има историјска и етничка права, а које се налазе под влашћу оних балканских држава које нису савезнице Немачког рајха“. Упркос томе што је текст пакта 10. августа прихваћен од стране владе Бугарске, краљ Фердинанд се није сагласио са њим. Он је захтевао од Немачке и Аустроугарске да се Бугарској пактом призна проширење територије на оне области које су биле обухваћене Мирцштегском реформом из 1903. године,¹⁷ и да јој се у случају уласка Грчке у рат на страни Антанте одобри анексија области које је Грч-

16 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 678, стр. 732.

17 Мирцштегска реформа предвиђена је споразумом Русије и Аустроугарске у Мирцштегу 2. фебруара 1903. године, после угушења Илинденског устанка и односила се на Косовски, Битољски и Солунски вилајет (Антић, 2013: 326).

ка добила у ратовима вођеним 1912/1913. године. Трећи Фердинандов захтев је био да се у уговорима јасно прецизира које су балканске државе савезнице Централних сила. После ових захтева преговори за потписивање пакта са Бугарском били су одложени на неко време (Avramovski, 1985: 31–35).

Одлагање преговора додатно су подстакли и српски успеси на фронту. После победе српских снага у биткама на Церу¹⁸ и успешној контраофанзиви српске војске на Колубари, када је и последњи аустроугарски војник протеран са територије Србије, дошло је до благог отрежњења бугарског јавног мњења. Прогермански политички кругови у Софији су уз славље и веселје примали вести о паду Београда, али су их вести о успесима српске војске потпуно охладиле. О томе је најбоље сведочио писање бугарских листова које је у својим новинским чланцима анализирао дневни лист *Политика*, чији текст под насловом *У Софији*, објављен 22. децембра 1914. године, говори о шоку и отрежњењу које је доживела софијска штампа после српских ратних подвига против Аустроугарске. „Победа Србије, коју су у Софији већ били сахранили, пренула је и најшовинистичкије духове и одједном се крај свег самообмањивања осетио респект према суседу који је био тако дуго потцењиван и изазиван“ – писала је *Политика* и истицала да „Србији припада част да се ни као сусед, ни као члан словенске заједнице, није ни за длаку огрешила према Бугарској, и да је у тренуцима најтежих изазивања и искушења остала на висини. Ни оружани упади, ни бесомучно приређиване новинарске хајке, ни фантастична измишљања о хаосу у старим и новим границама Србије, све то није могло извести наше држање према Софији из такта“¹⁹. Као што видимо, спремност бугарске владе и двора да Бугарску уведе у рат против Србије у очекивању њеног брзог слома, спласнула је после аустроугарских пораза у августу и децембру 1914. године. Краљ Фердинанд и Радославов нису напустили своју политику према Србији, али су чекали погодан моменат и увидевши незгодан положај Централних сила на Балкану после војних неуспеха, стално су повећавали своје захтеве према Бечу и Берлину (Avramovski, 1985: 61).

Бугарска је одлично глумила улогу неутралног суседа према Србији током читаве 1914. године, што није ни мало пореметило активност њених комитских чета. Оружани упади бугарских комита на територију Македоније, вршени су константно још од јесени 1913. године. Током 1914. године, у време ратних сукоба са Монархијом, број бугарских чета које су угрожава-

18 Историјски архив Зајечар, *Збирка Вариа 1789–1990*, бр. кутије: 1, док. бр. 24.

19 *Политика*, 22. децембар 1914, бр. 3891, 1.

ле безбедност у пограничним деловима југоисточне Србије не престано је растао. Чолак-Антић, посланик Краљевине Србије у Софији, писао је тим поводом српској влади у Нишу²⁰ да бугарски прваци „Генадијев и ђенерал Бојацијев подстичу тајно Маћедонце, да пребаце одмах нешто чета у Маћедонију и изазову тамо устанак“²¹. У његовом извештају наводи се да су многи бугарски официри добили одсуство и отишли према српско-бугарској граници да изврше припрему чета.²²

Током 1915. године комитске акције попримиле су шири карактер јер се у четама формираним и опремљеним у Бугарској налазио и одређен број турских добровољаца и аустроугарских официра. Почетком априла 1915. догодио се силовит насртај бугарских комита на српске граничне положаје недалеко од Струмице и Валандова (Роровић, 1980: 107). После напорних борби српске снаге су успеле да одбију напад. На основу анкета и испитивања докумената код ликвидираних комита утврђено је да су њихове чете добро организоване, наоружане и извежбане у Бугарској.²³ Поводом упада бугарских јединица код Струмице на територију Србије, влада у Београду је упутила пријатељским силама ноту у којој је тражила заштиту и интервенцију. Упркос свим доказима, бугарска телеграфска агенција и сви софијски листови тврдили су да ни један бугарски официр нити војник није прешао српску границу већ да се у поменутом случају радило о локлним турским четама које су се бориле „против српског физичког и административног насиља“ у Македонији (Соколовић, 1995: 74). Слични напади и угрожавање српско-бугарске границе дешавали су се непрестано. Поред оружаних и диверзантских акција, чланови бугарске организације вршили су и енергичну пропаганду међу становништвом јужне и југоисточне Македоније. Ратно стање у којем се Србија налазила ишло им је на руку. Посебно је било значајно питање мобилизације војних обвезника са новоослобођених простора које су чланови бугарске организације користили. Један део мушког становништва из штипског и битолског краја, подстакнут бугарском пропагандом, напуштао је територију Србије како не би био мобилисан и бежао у Бугарску која је тада била војно неутрална. Поједини српски функционери предлагали су поводом тога да се становништво на југу и југоистоку Македоније не третира на

20 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 580, стр. 679.

21 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 678, стр. 732.

22 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, док. бр. 678, стр. 732.

23 *Политика*, 12. април 1915, бр. 3997, 1.

исти начин по питању ратних обавеза, као и становништво Старе Србије, јер би у супротном могло да дође до инцидената ширих размера (Екмечић, 1990: 262–263). Док су Бугарска и Турска организовано убацивале своје људе и стварали мреже оружаних група за деловање против српске власти, страх и несигурност поново су владали територијом Македоније (Исто, 1989: 721).

Упоредо са терористичким акцијама и пропагандним радом на тлу новоослобођених крајева подстицаним из Бугарске, Софија је водила живу дипломатску активност. Током 1915. године настављени су преговори о приступању блоку Централних сила, док су синхронизовано са њима постојали упорни покушаји сила Антанте да придобију бугарски политички врх и Бугарску сврстају на своју страну (Радијевић-Димић, 2014: 165–166). Отворена трговина како би се зграбило што више туђе земље и створила највећа држава на европском југоистоку представљала је дефиницију бугарске политике 1915. године (Храбак, 1990: 8).

Велика Британија и Русија покушавале су на све начине да ојачају свој утицај на Балкану и прихватањем уступака према Софији обезбеде њену војну и политичку подршку. Тако је Лондон био спреман да Бугарској уступи територију Македоније до линије одређене српско-бугарским споразумом из 1912. године,²⁴ док је Петроград играо на карту још увек живих сећања на ослободилачку улогу Русије и на увереност бугарских народних маса да судбина Бугарске лежи у рукама Петрограда. Дипломатска акција Антанте била је подржана од стране бугарске опозиције, а њен резултат је био калкулисање бугарске владе са могућношћу задржавања неутралности, с тим да ипак добије целу Македонију (Avramovski, 1985: 62–63). Ипак, вести о понудама Антанте алармирале су Беч и Берлин. Свесни да би стварање неког новог балканског блока против њих било опасније од сваког савезничког успеха на источном или западном фронту, флексибилније су приступили наставку преговора са Софијом. У постизању позитивног исхода преговора коришћена су сва расположива политичка средства, па чак и поткупљивање бугарских политичара. Ситуацију је додатно компликовало и приступање Италије силама Антанте. Под таквим околностима, Централне силе су интензивирале преговоре са Бугарском који су окончани 6. септембра 1915. године потписивањем уговора о савезу и тајне конвенције (Митровић, 1987: 29). Овим спо-

²⁴ Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење, 1912, Ф – Анекс, Д – Споразумевање са Бугарском, Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, 29. фебруар/13. март 1912, у: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27. јули 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1984, док. бр. 168, стр. 375–378.

септембра 1915. године Врховна команда је издала наређење Тимочкој војсци које је гласило: „На прагу смо рата са Бугарима. Бугарска је у добу мобилизације, која је за пешадију завршена 28. септембра, а за остале делове завршава се 30. септембра. Тада ће вероватно отпочети концентрација. Тимочка војска има задатак да обезбеђује гранични фронт од Св. Николе до ушћа Тимока у Дунав. По строгом наређењу наше владе, обратити командантима трупа пажњу да се уздржавају од свега што би дало Бугарима повода да нас савезницима представе као изазиваче за објаву рата“²⁵.

Непријатељска офанзива започела је 6. октобра 1915. године бомбардовањем Београда. Бугарске трупе су тада још увек биле у стању приправности. Тек 14. октобра оне су започеле напад са истока и практично удариле у леђа српској одбрани на северу. Силина бугарског удара с леђа није пореметила Другу Српску армију. Под командом генерала Степе Степановића српске снаге су успеле да одбију прве бугарске нападе. Ипак, трупе на северу нису биле довољне да зауставе вишеструко бројнијег непријатеља. Постепено повлачење са северне линије фронта утицало је и на јединице Друге Српске армије (Митровић, 2004: 210). Таква ситуација натерала је Врховну команду српске војске да се преко свог војног изасланика у Петрограду обрати за помоћ руском цару. У том обраћању наведено је да „српска војска, много слабија од аустро-немачких и бугарских снага, и поред све готовости, да на сваком кораку најупорније задржава непријатеља, ипак неће моћи одолети и спречити њихово надирање“²⁶. Због тога је тражено од Русије да предузме кораке који би на Бугарску учинили ма какав притисак у циљу задржавања офанзиве њене војске против Србије.²⁷ Упркос српским апелима за помоћ, на фронту према Бугарској се ништа није променило. Власински одред под командом потпуковника Милована Плазине пружао је ефикасан отпор бугарским снагама, међутим потез од Власине до Криве Паланке су бранили обвезници последње одбране и то махом из новоослобођених крајева који нису били превише вични ратовању. Тако је Бугарима пошло за руком и да 16. октобра пресеку железничку линију Ниш–Солун код Врања што је значило и прекид железничке везе са савезничким снагама у Грчкој (Хаци Васиљевић, 1922: 34–36).

Бугарска II армија је свом жестином напредовала на македонском фронту. Снаге Брегалничке дивизије I позива неупоредиво слабије од II бугарске армије биле су поражене и приморане на повлачење. Већ 19. октобра Бугари су успели да избију на Вардар, 20. октобра су ушли у Куманово, 22. октобра заузели Скопље и 26. октобра завладали стратешки важном Качаничком клисуром. Због лоших резултата генерал Петар Бојовић је заменио генерала Дамњана Поповића на месту команданта трупа „Нових области“, али је услед тешког стања на свим бојиштима био онемогућен да учини било шта

25 *Велики рат Србије 1914–1918*, приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић, Београд 1970, док. бр. 100, стр. 191.

26 *Велики рат Србије 1914–1918*, док. бр. 101, стр. 192–1913.

27 *Велики рат Србије 1914–1918*, док. бр. 101, стр. 192–1913.

што би променило ситуацију на терену. Ни Друга српска армија није била у могућности да узврати ударац непријатељу, али је 9. новембра, када је фронт код Пусте реке почео да се распада пред налетом Бугара, успела да консолидује редове и потисне непријатеља према Лесковцу. Овом успеху допринео је долазак команданта дивизије, а затим и команданта армије Степановића са краљем Петром у прве борбене редове што је ретка слика у историји светског ратовања (Митровић, 2004: 210–213).

Успешна бугарска акција на крајњем југу Србије била је од великог значаја Централним силама, док је Србију у потпуности одсекла од везе са Егејским морем. Србија се тада нашла у тешкој и готово безизлазној ситуацији. Под све јачим надирањем непријатељских снага, српска војска и избеглице сливале су се на територију Косова и Метохије (Хаџи Васиљевић, 1919: 20–21). Повлачењем српске војске пут ка запоседању Србије од стране Аустроугарске и Бугарске био је отворен. Врло брзо су Беч и Софија успели да успоставе потпуну контролу над Србијом и започну са формирањем система окупационе власти. Коначно, извршена је и подела освојене територије између Двојне Монархије и Бугарске. Од 1. јануара 1916. године аустроугарски део био је у управном погледу познат као Генерални гуверман Србије, док је бугарска практично извршила анексију источне и јужне Србије. Она је свој ратни плен поделила на две војноуправне области, Моравску или Поморавијата и Македонску. Центар Моравске области, која је обухватала целу источну и јужну половину Србије у границама до 1912. године, био је у Нишу, а центар Македонске области у Скопљу. Шест нових округа бугарске окупационе управе били су: нишки, врањски, пиротски, зајечарски, ћупријски и пожаревачки. Окрузи су се делили на општине, а општине на срезове. Главну власт у окрузима имала је бугарска војска. Са њеним доласком у свим окрузима била је суспендована важност српских закона и све установе нашле су се у рукама бугарских чиновника (Стојанчевић, 1988: 57).

Окупирани крајеви Србије нису сматрани освојеним областима. Бугари су њих третирали као ослобођене крајеве или бугарске „западне“ покрајине. При томе је Софија била убеђена да је Србија као држава 1915. године заувек избрисана, и да у „ослобођеним“ крајевима уопште нема Срба. Због тога је према схватањима бугарске Врховне команде силом и режимом чврсте руке у окупираним крајевима требало неутрализовати и уништити све што подсећа на Србију и Србе. Трбало је Моравској области наметнути чист бугарски карактер. Претворити је у Моравску Бугарску. Са тим циљем на територији Србије је забрањена употреба српског језика и вођена је политика агресивне асимилације (Исто, 57).

Односи Србије и Бугарске после Другог балканског рата више нису могли бити пријатељски. Упркос настојањима званичног Београда да после обнављања рада дипломатских представништава успостави коректне односе са Софијом, пораз у Другом балканском рату и губитак територија одлукама мировне конференције у Букурешту, нису допуштали политичком руководству Краљевине Бугарске да то

искрено и прихвати. Званична Софија је током 1914. године само симулирала неутралност припремајући се за обрачун са Србијом. Чак и током првих месеци Великог рата, док је Бугарска гласно истицала своју војну неутралност, њени листови критиковали су одбрамбену политику Краљевине Србије, пласирајући при томе велики број неистина посвећених квалитету српске управе у новоослобођеним крајевима и третману које српски живаљ Старе Србије и Македоније има од стране централних власти. Упоредо са пропагандним активностима, комитске чете организоване од стране активних бугарских официра непрестаним провокацијама и упадима угрожавале су српско-бугарску границу у јужним деловима Краљевине Србије. Такви, само привидно коректни односи Београда и Софије, биће дефинитивно покварени приступањем Бугарске блоку Централних сила и њеним уласком у рат против Србије. Јесен 1915. године доносио је са собом повлачење српске војске пут Косова и Метохије и Албаније и најавио почетак великог страдања српског цивилног становништва под бугарском и аустроугарском окупационом управом.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије – Београд: Министарство иностраних дела Србије – Политичко одељење.

Историјски архив Зајечар – Збирка Вариа 1789–1990.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, I, 1876–1918. priredio: M. Stojkovic. Beograd 1998.

Veliki rat Srbije 1914–1918, приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић. Београд 1970.

Време безумља: документи о бугарским злочинима у врањском крају 1915–1918, приредио: А. Трајковић. Београд 1981.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 1, 1/14. јануар – 30. април/13. мај 1914, приредили: В. Дедијер, Ж. Анић. Београд 1980.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. VII, св. 2, 1/14 мај – 22. јули/4. август 1914, приредили: В. Дедијер, Ж. Анић. Београд 1980.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 1, 1/14. јануар – 14/27. јули 1912, приредио: М. Војводић. Београд 1984.

Српско–аустројски и европски рат. Дипломатски и други документи. Српска дипломатска преписка. Ниш, 1914.

ШТАМПА

Политика, Београд: 31. мај, 23. април, 22. децембар 1914; 12. април 1915.

ЛИТЕРАТУРА

Avramovski, Živko. *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918*. Београд: ISI, 1985.

Антић, Дејан. „Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске“. У *Радови Филозофског факултета*, бр. 15, књ. 2. Пале: Филозофски факултет Пале, 2013.

Антић, Дејан. „Српска штампа о Сарајевском атентату и приликама пред почетак Великог рата 1914. године“. *Комуникацијни технологије* Том 3. Кијв, 2014.

Влахов, Тодор. *Отношенията между България и Централните сили во време на войните 1912–1918*. Софија, 1957.

Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, II. Београд: Просвета, 1989.

Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд: СКЗ, 1990.

Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.

Јовановић, Јован. *Борба за народно уједињење 1914–1918*. Београд: Геца Кон, 1938.

Митровић, Андреј. „Тајни уговор између Централних сила и Бугарске од 6. септембра 1915.“. *Међународни проблеми* 3–4 (1978).

Митровић, Андреј. *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: СКЗ, 1987.

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: СКЗ, 2004.

Митровић, Андреј. *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке, 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Николајевич Трубецки, Григорије. *Рат на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*. Београд: Просвета, 1994.

Попов, Дмитар и Божилов, Иван. *Историја Бугарске*. Београд: Сlio, 2008.

Роровић, Nikola. „Antanta i srpsko-bugarski odnosi u Prvom svetskom ratu“. У *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, I. Београд: ISI, 1980.

Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918*. Београд: СКЗ, 2014.

Соколовић, Крста. *Хиљаду дана страдања. Ратни дневник телеграфисте војводе Степе Степановића*. Ниш: Просвета, 1995.

Стојанчевић, Владимир. „Систем бугарске окупационе управе у Србији

- у време Топличког устанка 1917“. У Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године. Лесковац: Народни музеј, 1988.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Српска војска у европском рату*. Нови Сад, 1919.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Бугарска зверства у Врању и околини*. Нови Сад, 1922.
- Храбак, Богумил. *Силе Антанте и Сједињене америчке државе према Бугарској 1915 – 1918*. Врање: Народни музеј, 1990.

Дејан Д. Антић
Милена Коцић

THE SURVEY OF SERBIAN – BULGARIAN RELATIONS DURING 1914/1915. YEAR

Summary: With the escalation of the Second Balkan War in 1913, the Kingdom of Serbia and Kingdom of Bulgaria had cut off their diplomatic relations. Former allies and partners, due to the different military and political goals, had become the severe enemies.

The aim of this paper is to present some segments within the scope of the Serbian-Bulgarian relationship after the Balkan Wars 1912/1913, and especially after the reestablishment of the diplomatic contacts in January 1914 until the autumn of 1915. The special attention has been paid to the attempts of the political leadership from Sofia to produce, by using the negative propaganda, the destabilization of the safety situation in the newly liberated regions of Serbia, as well as to the attitude of Kingdom of Bulgaria toward the Austro-German aggression against Serbia during the second half of 1914. The authors have also discussed the position of the official Sofia toward the Balkan policy of the Central Powers at the beginning of the First World War, until Bulgaria had joined that block in September 1915.

Key words: Kingdom of Bulgaria, Kingdom of Serbia, Propaganda, Newly liberated regions, First World War.

Вера Игоревна Захарова ¹

Российской академии народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ

МЕДИАТИВНАЯ РОЛЬ РОССИИ В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация: Различные конфликты можно урегулировать с помощью процедуры медиации, что в современном мире весьма распространено и служит для разрешения споров мирным путем. При этом практика медиации для разрешения политических конфликтов, имеет весьма значительную историю. В частности, медиативную роль Российской империи, можно проследить в национально-освободительном движении славянских народов в период Первой мировой войны. Медиативная роль России, в национально-освободительном движении славянских народов, стала проявляться существенно раньше официального начала Первой мировой войны. Так, в период предшествующий началу русско-турецкой войны 1877-1878 годов Российская империя активно поддерживала славянскую идею. Подлинно медиативную роль Российской империи в национально-освободительном движении славянских народов можно заметить в ходе т.н. Балканских войн 1912-1913 годов. При непосредственном участии России в конце февраля 1912 г. между Сербией и Болгарией был заключен военный союз, направленный против Турции. Согласно договору военные действия могли быть открыты только с согласия России. В случае поражения Турции Македония, отходившая от Турции, делилась на три части: большая отдавалась Болгарии, меньшая - Сербии, остальная, спорная, передавалась на арбитраж России. Спустя два месяца между этими странами была заключена и военная конвенция, предусматривавшая численность войск, которые должны были выставить Сербия и Болгария против Турции, а также против Австро-Венгрии, если она ввяжется в военный конфликт. Вскоре к этому соглашению присоединилась и Греция. Черногория хотя формально и не входила в этот союз, но находилась под одним скипетром с Сербией.

Ключевые слова: медиация, Россия, Сербия, Германия, Болгария, Турция, Первая мировая война, славянские народы, конфликты, договор, коммуникации, конвенция, власть, общество.

Медиация, как технология альтернативного урегулирования споров с участием третьей нейтральной, беспристрастной, не заинтересованной в данном конфликте стороны – медиатора, представляет собой один из наиболее востребованных механизмов урегулирования

¹ vizaharova@bk.ru

конфликтов. Медиация оказывается востребованной в решении гражданско-правовых, экономических, и социальных конфликтов. Политические конфликты, в данном контексте, не являются исключением.

Использование независимой третьей стороны в качестве медиатора – общепринятая практика разрешения политических противоречий. Для политических процессов, медиатором может быть международная организация, политический лидер, с признанным международным авторитетом, или же государство, обладающее среди сторон конфликта высоким авторитетом (Зайцева, 2013: 90–91).

К примеру:

- в 1965 году, в ходе острого политического кризиса между Индией и Кашмиром, (из-за принадлежности Кашмира) роль медиатора выполнял СССР, в лице А.Н. Косыгина;

- в 1982 году, в конфликте между Великобританией и Аргентиной (Фолклендская война), свои услуги, в качестве медиаторов предложили США (в лице госсекретаря А. Хейга), а затем и ООН (в лице Генерального секретаря ООН Х.П. де Куэльяра);

- из недавних примеров, можно вспомнить участие президента Франции Николя Саркози в урегулировании августовского конфликта в Южной Осетии (2008 год).

Таким образом, разрешение политических конфликтов с помощью процедуры медиации, в современном мире весьма распространено и служит для разрешения споров мирным путем (то есть одного из основополагающего принципа мирового права). При этом практика медиации для разрешения политических конфликтов, имеет весьма значительную историю. В частности, медиативную роль Российской империи, можно проследить в национально-освободительном движении славянских народов в период Первой мировой войны.

В сложном комплексе международных отношений в период первой мировой войны национальный вопрос играл далеко не последнюю роль. К моменту возникновения Первой Мировой Войны национальный вопрос не был, как известно, разрешен ни в одной части Европы. Угнетение ирландцев в Англии, фламандцев – в Бельгии, французов, датчан и поляков – в Германии, славянских народов в Австрийской и Османской империи, осложняло международную обстановку в Европе и приводило к росту национально-освободительного движения.²

Особенно остро, вопрос национально-освободительного движения стоял в Восточной Европе. В многонациональной Австро-Венгерской империи горстка немецкого и мадьярского меньшинства, по сути, угнетала чехов, сербов, хорватов, словаков, поляков, украинцев, румын и т. д.

Медиативная роль России, в национально-освободительном движении славянских народов, стала проявляться существенно раньше официального начала Первой мировой войны. Так, в период предшествующий началу русско-турецкой войны 1877–1878 годов Российская империя активно поддерживала славянскую идею.

² Национальный вопрос на Балканах через призму мировой войны [Текст] / Под ред. Р. Гришиной. – М.: РОССПЭН, 2003. – 438 с.

Еще с 1875 года в Российской империи развернулось массовое движение поддержки славянской борьбы, охватившее все общественные слои (Хевролина). Именно общественное мнение, было одной из причин того, что Российская империя, вмешалась в балканские противоречия, вступив в стадию реальной войны с Османской империей.

Как известно, итоги войны комплекса “балканских противоречий” не решили, однако именно с этого периода, для славянских государств и народов Балкан и Восточной Европы, Россия стала главным “арбитром” в разрешении противоречий между славянскими народами, и главным “защитником” их от основных геополитических игроков региона – Австро-Венгрии и Османской империи.

Отметим также, что подобная роль России, хотя и активно поддерживалась правящими кругами России, тем не менее, интерпретировалась по-разному. К примеру, Константин Леонтьев - монархист и реакционер, еще в конце XIX века считал, что движение за “освобождение славян” от османского и австрийского “ига”, которое находило такой горячий отклик в России, на самом деле направлено против самодержавных и имперских основ России.

Казалось бы, все обстояло ровно наоборот - отделение славян от враждебных России империй не только должно было ослабить последние, но и привести к усилению России через создание всеславянского союза с ней во главе (Левин, 1974: 302). Однако, по мнению К. Леонтьева, эта политика была скорее отражением определенной политической игры Российской империи. Он считал, что “национально-освободительные движения” славянских народов, продуктом не славянства, а опять же внешней силы, но силы, принципиально враждебной основам российской государственности (Сидоров).

В своем произведении “Национальная политика как орудие всемирной революции” Леонтьев (2008) формулирует следующую мысль – все буржуазные политические национализмы, разворачивавшие в тот момент свою деятельность в Европе, де-факто приводят свои народы не к расцвету национальной культуры и самобытности, но к созданию универсального космополитического общества “среднего европейца”, национального лишь по вывеске.

Россия, как и другие консервативные империи того времени – Австрийская и Османская империя стоят на пути этих процессов, в связи с чем даже внешне дружественные ей панславистские движения на самом деле направлены против нее. В качестве примера “двойственного отношения” России к славянскому движению, отметим ее политику в решении “польского вопроса”. В Царстве Польском, как известно, национальные движения, российским правительством, жестко пресекались (Григорьева, 2008).

Тем не мене, не вдаваясь далее в дискуссии о природе поддержке Российской империей “славянского движения”, как факт, отметим, что к началу XX века, Россия была неофициально признанным медиатором для большинства славянских народов, не входивших в этот период в состав Российской империи.

Особенно это стало заметно на рубеже XIX–XX вв. начался но-

вый этап славянского движения, который получил в науке название “неославизм”. На политическую арену он вышел в 1907–1908 гг. в связи с подготовкой славянского съезда в Праге. Идеологию неославизма создавала большая группа политиков, публицистов, ученых различных политических убеждений.

Возглавлял её известный политический и общественный деятель чех Карел Крамарж. Суть неославизма он выразил 13 июля 1908 г., открывая Славянский съезд в Праге: “Я глубоко верю, что наш съезд добьется больших успехов, если нам удастся донести до сердец всех славянских народов убеждение, что, только воплотив лозунг, “Свобода, равенство и братство”, мы, славяне, исполним свою миссию в истории человечества. Мы несем народам мир и любовь. Мы не хотим ломать троны, уничтожать империи и государства. Нет! Мы хотим только чувствовать себя единым великим целым, спаянным совместными культурными интересами, чтобы, разделенные, враждующие между собой, мы не падали один за другим под натиском энергичной, планомерно организуемой культурной и экономической экспансии” (Григорьева, 2010: 78–79).

Во внешнеполитической концепции неославянского движения преобладала ориентация на укрепление отношений зарубежных славян с Россией, и явно просматривалась антигерманская направленность. Неослависты стремились объединить славянские народы для отпора германскому и мадьярскому наступлению в области экономики, политики, культуры, языка и т.п.

Во главе неославянского движения встала буржуазия, боровшаяся за свои экономические и политические интересы. Об этом свидетельствует участие руководителей многочисленных политических партий в Первом и Втором подготовительных славянских съездах, создание Славянского союза в Австрийском парламенте, одиннадцать съездов славянских журналистов, которые готовили сознание славян к тому, что они сами могут быть хозяевами на своей земле, зарождали веру в интегрирующую силу славянской идеи, призванную обеспечить не только самосохранение, но и дальнейший расцвет славянских народов в качестве своеобразной этнополитической и этнокультурной общности (Григорьева, 2010: 81).

Вне зависимости от классовой направленности этого движения, необходимо отметить, что формула неославизма “Свобода, равенство, братство!” позволила открыть новую страницу в отношениях между славянскими народами. Через дипломатические службы на местах или через своих информаторов (В. Сватковский в Австро-Венгрии и на Балканах, славянские деятели, активно сотрудничавшие с российским и австро-венгерским дипломатическими ведомствами в Софии, Белграде, Вене, Петербурге и т.д.) лидеры движения пытались направить неославянские акции в приемлемое для себя русло.

Пражский и софийский славянские съезды подготовили национальное сознание славянских народов к борьбе за свои права, которая завершилась созданием независимых славянских государств в результате Первой мировой войны (Григорьева, 2012: 78).

Подлинно медиативную роль Российской империи в национально-освободительном движении славянских народов можно заметить в ходе т.н. Балканских войн 1912–1913 годов. При непосредственном участии России в конце февраля 1912 г. между Сербией и Болгарией был заключен военный союз, направленный против Турции. Согласно договору военные действия могли быть открыты только с согласия России. В случае поражения Турции Македония, отходившая от Турции, делилась на три части: большая отдавалась Болгарии, меньшая – Сербии, остальная, спорная, передавалась на арбитраж России. Спустя два месяца между этими странами была заключена и военная конвенция, предусматривавшая численность войск, которые должны были выставить Сербия и Болгария против Турции, а также против Австро-Венгрии, если она ввяжется в военный конфликт. Вскоре к этому соглашению присоединилась и Греция. Черногория хотя формально и не входила в этот союз, но находилась под одним скипетром с Сербией [Рокина, 1998: 108].

Россия стремилась использовать этот блок против Германии и Австро-Венгрии, а также против Турции. Англия и Франция тоже поддерживали этот блок, рассматривая его как нового союзника против Германии. По в Петербурге старались не допустить преждевременного выступления “Балканской Антанты” против Турции.

Неудачи турецкой армии в войне с Италией вызвали новый политический кризис в Турции. Младотурецкое правительство было свергнуто. Это вызвало серию выступлений со стороны угнетенного населения национальных регионов.

Попытки русской дипломатии предотвратить войну не увенчались успехом. Военные действия начала Черногория 26 сентября (9 октября) 1912 г., а 5 (18) октября войну Турции объявили Болгария и Сербия, на следующий день к ним присоединилась Греция – началась Первая балканская война. Союзные силы быстро разбили турецкую армию. Сербские войска вышли к Адриатическому морю, а болгарские – к Чаталджинским высотам, находившимся в 45 км от Константинополя. Захват Константинополя болгарам казался неминуем.

Однако, нажим России, к которой присоединилась и Англия, на страны Балканского блока заставил его начать мирные переговоры с Турцией. В мае 1913 г. в Лондоне была созвана мирная конференция. 17 (30) мая был подписан договор, по которому почти вся европейская территория Турции, за исключением Константинополя и прилегающей к нему территории, а также о. Крит и Эгейские острова передавались странам-победительницам. По условиям Лондонского мирного договора Турция признавала независимость Албании (объявленную ею в 1912 г. в результате национально-освободительного восстания).

В дальнейшем, австро-германской дипломатии удалось расколоть Балканский союз по спорным территориальным вопросам, что привело ко Второй Балканской войне, теперь уже между странами-победительницами - бывшими союзницами.

Российская дипломатия и здесь потребовала заключения перемирия, а затем и мира. В августе открылась мирная конференция в

Бухаресте, в которой участвовали представители не только воюющих сторон, но и великих европейских держав. По мирному договору от 28 июня (10 августа) 1913 г. Болгария была вынуждена уступить не только завоеванные, но и свои исконные территории.

В современной историографии [4] признано, что Балканские войны 1912–1913 г. завершили процесс освобождения славян Балканского полуострова от многовекового османского ига, но вместе с тем явились прологом Первой мировой войны. Между двумя противостоящими военно-политическими блоками – Тройственным союзом и Антантой – разгорелась борьба за союзников на Балканском полуострове. Антанта поддерживала Сербию, Грецию, Черногорию и Румынию, австро-германский блок – Турцию и Болгарию. Особенно обострились отношения между Сербией и Австро-Венгрией. Первую поддерживала Россия, вторую – Германия

Таким образом, неразрешенность национального вопроса сыграла свою роль в Первой мировой войне, вскрывшей непримиримые национальные противоречия и внутреннюю несостоятельность целого ряда многонациональных государств.

Медиативная роль Российской империи, продолжала сохраняться и в годы Первой мировой войны, однако, свое влияние в регионе, Россия, в этот период, активно использовало в своих целях (как в прочем, и среди других участников конфликта).

Так, среди военных целей Антанты фигурировало “освобождение” Эльзас-Лотарингии, Бельгии, южных славян, “восстановление” Польши, Турецкой Армении и т. д.

Германия широко использовала лозунг “борьбы за сохранение национальных границ”.

Наибольшие успехи, у российской политики в этот период, были связаны с усилением славянского движения в Австро-Венгрии. В частности. Практически с самого начала войны наиболее влиятельная часть чешской буржуазии заняла резко антигерманские позиции, так как видела в победе центральных держав и в осуществлении их планов “Срединной Европы” угрозу для своего национального существования.

Эти антигерманские настроения были на руку державам Антанты. Весной 1916 г. из эмигрировавших в Париж руководителей чешского национального движения был создан под руководством Масарика Национальный чехословацкий совет, который связался с пражской национальной организацией и при содействии Антанты повел активную работу по разложению австро-венгерской армии. Используя недовольство солдат, чешские националисты организовали массовое дезертирство и сдачу в плен чехословацких солдат и офицеров (Сергеев, 1965: 45).

Впоследствии из них были созданы на территории России и Франции чехословацкие национальные легионы. Легионы в России насчитывали около 100 тыс. человек и представляли собой хорошо организованную военную силу. Они участвовали в войне на стороне русской армии.

В целом, Россия пыталась сохранить свои медиативные функции в национально-освободительном движении славянских народов вплоть до 1917 года, рассматривая свою деятельность, как важнейшую составляющую своей внешней политики. После 1917 года, вследствие острого внутривосточного кризиса эта роль фактически была потеряна.

ЛИТЕРАТУРА

- Григорьева, А.А. Балканская политика России и панславизм в 80-е гг. XIX — начале XX века [Текст] / А.А. Григорьева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - 2012. - № 6(20). - Ч. 1. - С. 78-81.
- Григорьева, А.А. Поляки и польский вопрос в концепции российских панславистов [Текст] / А.А. Григорьева // Вестник Международного центра азиатских исследований 14/2008: Доклады научной конференции 26 ноября 2008 г. – №15. – С. 69-73.
- Григорьева, А.А. Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX – начало XX вв.): дисс. канд. истор. наук [Текст] / А.А. Григорьева. – Иркутск, 2010. – 169 с.
- Зайончковский, А.М. Первая мировая война [Текст] / А.М. Зайончковский. - СПб.: Полигон, 2000. – 937 с.
- Зайцева, Л.И. Медиация как альтернативный способ разрешения споров в международном публичном праве [Текст] / Л.И. Зайцева // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2013. - № 5. – С. 90-95.
- Левин Ш.М. Очерки истории русской общественной мысли: вторая половина XIX - начало XX века [Текст] / Ш.М. Левин. - М.: Наука, 1974. – 403 с.
- Леонтьев, К. Национальная политика как орудие всемирной революции [Текст] / К. Леонтьев // Леонтьев К. Полное собрание сочинений и писем в 12 томах. – Т. 7. – СПб.: Владимир Даль, 2008. – 293 с.
- Национальный вопрос на Балканах через призму мировой войны [Текст] / Под ред. Р. Гришиной. – М.: РОССПЭН, 2003. – 438 с.
- Рокина Г.В. Славянское движение XIX-XX веков: Съезды, конгрессы, совещания, манифесты, обращения [Текст] / Г.В. Рокина. - М.: изд-во РАН, 1998. – 387 с.
- Сергеев, С.И. Использование воюющими державами национально-освободительного движения в период Первой Мировой Войны 1914-1918 года [Текст] / С.И. Сергеев // Вопросы истории. – 1965. - № 4. – С. 42-51.
- Сидоров, В. Империализм против империй [Электронный ресурс] / В. Сидоров // URL.: <http://rusplt.ru/ww1/history/imperializm-protiv-imperiy-14274.html>

Хевролина, М.В. Россия и Болгария: “вопрос славянский – русский вопрос” [Текст] / М.В. Хевролина // URL.: <http://libfl.ru/about/dept/bibliography/display.php?file=books/bolgaria.html>

Вера Игоревна Захарова

МЕДИЈАТИВНА УЛОГА РУСИЈЕ У НАЦИОНАЛНОМ ПОКРЕТУ ОСЛОБОЂЕЊА СЛОВЕНСКИХ НАРОДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Резиме: Различити сукоби могу се решити кроз поступак посредовања који је у савременом свету веома чест и служи за мирно решавање спорова. У овом случају пракса медијације за решавање политичких сукоба има веома значајну историју. Посебно се улога посредовања руског царства може видети у националном ослободилачком покрету словенских народа у Првом светском рату. Медијативна улога Русије у националном ослободилачком покрету словенских народа почела се значајно показивати и пре званичног почетка Првог светског рата. Тако, на пример, у периоду који је претходио почетку Руско-турског рата 1877–1878. Руска империја активно је подржавала словенску идеју. Улога посредовање руског царства у националном ослободилачком покрету словенских народа може се видети у тзв. балканским ратовима 1912–1913. Уз директно учешће Русије крајем фебруара 1912. Србија и Бугарска потписале су војни савез против Турске. Према уговору војна акција могла је бити започета само уз сагласност Русије. У случају пораза Турске, Македонија би била подељена на три дела. Два месеца касније, између две земље закључена је и војна конвенција која је предвиђала број војника који је требало да уведу Србија и Бугарска у рат против Турске, као и против Аустро-Угарске, уколико би се укључила у војном сукобу. Ускоро овај споразум обухвата и Грчку. Црна Гора није формално укључена у савез, али је подржавала Србију.

Кључне речи: посредовање, Русија, Србија, Немачка, Бугарска, Турска, светски рат, словенски народи, конфликт, споразум, конференцијске комуникације, снага, друштво

Саша Станојевић¹

Универзитет у Приштини

са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет, Катедра за историју

(НЕ)ИСКУСТВА БАЛКАНСКИХ САВЕЗНИШТАВА ИЗ САВРЕМЕНЕ ИСТОРИЈЕ КАО НЕЗАОБИЛАЗНЕ ПОУКЕ ЗА БУДУЋНОСТ

Резиме: У раду је изнет осврт на разне форме савезништава из новије историје међу балканским народима, укључујући и ону у којој су Јужни Словени били уједињени у једну државу. И поред давне и у разним облицима константно присутне идеје о удруживању, јаки дезинтеграциони фактори увек су надјачавали напоре вођене у том смислу. Пројектовани балкански савез Михаила Обреновића, палом у агентату 1868. године, остао је само покушај вредан пажње. Године мукотрпних настојања усмерених ка коначном стварању војно-политичког савеза из 1912. године показале су сву снагу јединства (Први балкански рат), али и жалосну немогућност у превазилажењу проблема насталих деобом ослобођених подручја (Други балкански рат). Стварањем Југославије је први и једини пут формирана заједница (дела) балканских народа модерног државног уређења. Бројни проблеми узроковани спољним и унутрашњим чиниоцима са којима се суочавала од самог оснивања нису могли бити превазиђени, те је епилог ове несумњиво племените идеје такође био трагичан. Сагледавање поука на основу датих искустава неминовне су у тражењу решења у било ком виду евентуалних будућих интеграционих процеса на Балкану.

Кључне речи: Балкан, савез, искуства, прошлост, будућност, интеграције

Уз заједнички географски простор, мало је кључних елемената који би се могли сматрати обједињујућим фактором међу балканским народима. Различите етничке групе (претежно словенског, грчког, албанског, турског порекла), доминантне конфесије (православни, католици, муслимани), те припадајући културни кругови утицаја, елементи су због којих се стање на Балкану сматра (наизглед) тешко помирљивим. Међусобна социолингвистичка преплитања и прожимање утицаја, процеси асимилације, верска конвертовања и сл., унела су додатну шаренилост у специфични балкански конгломерат.

Без обзира на то, конструктивна свест о нужној потреби за заједништвом кроз историју вечито турбулентног простора Балкана никада, па ни данас, није изостајала. Његову основу је у прошлости првен-

¹ tanojevicss@yahoo.com

ствено чинила потреба о неминовности вођења удружене борбе за ослобођење. Главни проблеми односили су се на превазилажење међусобних антагонизама и утицаја Великих сила које су нерадо прихватале идеју о организовању националних држава у складу са начелом *Балкан балканским народима*, признатим у Ракониђију 1909. године (Ђоровић, 2004: 691; Stojković, 1998; 278). И поред тога, национално-ослободилачки покрети на Полуострву временом су неминовно постали релевантан чинилац у решавању Источног питања (Ђоровић, 1997: 139–141). Озбиљнији планови усмерени ка идеји балканског савезништва тичу се понајпре ангажовања кнеза Михаила Обреновића, склапања Балканског савеза 1912. године, те стварања заједничке државе Јужних Словена, иако је и између њих било покушаја вредних пажње (нпр., преговори о српско-грчком споразуму вођени у време краља Александра Обреновића или преговори о српско-бугарском савезу из 1904. године) (Ђоровић, 1938: 1–18).

Инспирисан ранијим догађајима у Италији, амбициозни кнез Михаило је по свом другом доласку на власт, између осталог, имао намеру да своју земљу припреми за улогу новог Пијемонта и да у коначном рату за ослобођење уједини не само српске области, већ и остале народе са Полуострва. Рад на балканском савезу, чему су претходиле раније активности Гарашанина, кнез је интензивирао 1866. године. Србија је закључила одбрамбени савез са Грчком у случају рата са Османским царством, којим је било планирано да се Србија стара о Босни и Херцеговини, а Грчка о Тесалији и Епиру. Сличне савезе Србија је склопила и са Црном Гором и Румунијом, а раније преговоре са Загребом о заједничком југословенском ентитету прихватила је и тамошња Народна странка. Посебна пажња посвећена је и српско-бугарским односима, услед чега је почетком 1868. године закључен уговор о заједничкој акцији са Бугарским националним комитетом (Seton Watson, 1917: 145). Иако је кнез Михаило разматрао и разне друге економске и финансијске пројекте, Србија ипак није имала довољно снаге за овако широку и захтевну спољну политику. Изостала је и спољна подршка јер су Велике силе, Аустрија у првом реду, умногоме стрепиле од неконтролисаног отварања Источног питања (Павловић, 2004: 121, 124–126).

Контроверзни атентат на српског кнеза 1868. године означио је крај прве значајније политике повезивања балканских земаља, док у наредном периоду није било могућности за значајније деловање ка том циљу. Спољнополитички планови Србије (од које се као покретача првог успешног устанка у више векова окупираном Балкану и надаље много очекивало) након година Источне кризе (1875–1878) и упада Аустроугарске у Босну и Херцеговину 1878. године били су у великој мери ограничени (Војводић, 2000: 386).

Тек након мукотрпних и вишегодишњих дипломатских активности балканских држава кроз прву деценију XX века дошло је до конкретног стварања војно-политичке алијансе. Осовину формираног Балканског савеза из 1912. године (Србија, Бугарска, Црна Гора, Грчка) представљао је српско-бугарски споразум. Идеја зближавања балканских народа почетком столећа била је и у Бугарској широко распрос-

трањена у свим слојевима друштва (Стателова, 1976: 109–110). Међутим, кључна иницијатива за склапање Савеза потекла је из Србије, смртно угрожене у Анексионој кризи (Ђорђевић, 1995: 137). Повољне услове за дејство створили су албански устанци, слом младотурског режима, затезање односа између Турске и њених суседа. Пресудну улогу за покретање заједничке војне акције имао је Италијанско-турски рат (Станојевић, 2013: 184) који је избио 1911. године, а којим је решавање Источног питања (Поповић, 2007) било отворено. Међутим, како је уску платформу савеза ипак чинио један заједнички именитељ (здружена акција против Османског царства), изостало је свеобухватније интегрисање чланица. После јединственог и ефикасног наступања савезници нису смогли снаге да крупне проблеме, пред којима су се у новим околностима нашли, реше мирним путем. Зато су се онога часа, када је заједничког проблема нестало, окренули бруталном међусобном обрачунавању око деобе ослобођених територија. Активност Великих сила у Балканским ратовима (Станојевић, 2013: 451–463) дошла је до далеко јачег изражаја. Пропаст *status quo* позиције на Балкану нарочито је узнемирио Аустроугарску, у којој су позиви на рат против Србије постајали све учесталији и безобзирнији (о плановима Аустроугарске на Балкану посебно у: Ћоровић, 1992; Митровић, 2011). Иако је мирнодопско доба било кратког века, светли пример балканског савезништва допринео је да од ове тачке (ослобођење од вишевековне турске власти) за народе са Полуострва започне нова епоха пуне европеизације Балкана и његовог укључивања у савремене цивилизацијске токове европске историје новог века (Стојанчевић, 2007: 6).

Даљи развој догађаја у коме је дошло до сукоба светских размера, поред свих несрећа које је Велики рат изазвао, са собом је донео (не)очекивану могућност реализације давне идеје о стварању заједнице јужнословенских народа (Екмечић, 1989). Прва под удар германског империјализма у пројектованом *Drang nach Osten* дошла је Србија, крајње исцрпљена у протеклим збивањима. Рат који се у Бечу тако жељно ишчекивао, а који је супротно очекиваном учинио крај Царству познатом и као „тамница народа“, није било могуће избећи и поред искрених напора и мучне политике компромиса које је Србија чинила. Нашавши се у безизлазној ситуацији она је јасно и са одлучном решеношћу поставила своје ратне циљеве (Екмечић, 1973) назначене већ у Нишкој декларацији, са главним задатком усмереним на „ослобођење и уједињење све неслободне браће“ (Станковић, 1998: 31–32).

Упоредним војним и политичким ангажовањем, уз крајње напрезање, огромне људске и материјалне губитке, као и са последицама које је тешко до краја сагледати, Србија је своје задатке испунила. Велике силе биле су листом против јужнословенског уједињења. Србији су тајним Лондонским уговором из 1915. године нудиле и знатна територијална проширења које је она несебично игнорисала инсистирајући на раније постављеним циљевима. Кроз сарадњу са Југословенским одбором и на основу одлука покрајинских скупштина и већа, задивљујући успеси српске војске крунисани су прокламовањем јужнословенске државе 1918. године. Историја Југославије је својом

специфичном појавом тако представљала најконкретнију реализацију давних тежњи ка стварању једне шире заједнице народа на простору Балкана. Проблеми са којима се суочавала од самог почетка (пре свих хрватско и албанско питање) ескалирали су свом снагом уочи и у време Другог светског рата, са такође огромним последицама и жртвама. Превазиђени револуционарним комунистичким превратом, југословенска држава ушла је у нову, мада опет ограничену фазу. Могао се стећи утисак да је, након бројних неуспелих решења примењиваних током монархистичког периода, у промењеним друштвено-политичким околностима прокламована политика братства и јединства народа и народности имала извесног успеха. Па ипак, новоуређена заједница такође је свој коначни епилог имала у виду бруталног међусобног ратног разрачунавања, уз још увек актуелна нерешена питања на простору Србије и Босне и Херцеговине. Стога често истицани материјални моменти који су стварали илузију лажног благостања, издвојени из контекста тоталне историје југословенске државе, уз свесно или несвесно игнорисање бројних негативних искустава, никада не смеју бити преовлађујући у њеној општој оцени. Спољни фактор имао је кључну улогу у разбијању ове већ одраније нефункционалне заједнице. Стратешко позиционирање западне војне алијансе на простору Балкана сасвим је огољено у бомбардовању СР Југославије 1999. године, будући да је српски народ увек био, не само доследни иницијатор, већ и ревносни бранилац идеје заједништва. Примитивне тежње свих оних унутрашњих елемената који су константно водили растакању било какве форме јединства неодољиво су ишле на руку заговорницима осавремењеног „продора на Исток“.²

Разбијањем Југославије није довршен пут дестабилизације прилика на овом делу Балканског полуострва. Транзициони процес од кога се нереално много очекивало, уз последице на политичку нестабилност и економско-социјалном плану, умногоме је допринео да су овдашња друштва данас заправо далеко даља од европских тежњи него што су то била пре четврт века (Шуваковић, 2013: 253).

Још један амбициозан, али неуспео пројекат, који овде, иначе, треба поменути, јесте рад на стварању Балканске федерације (више у: Nadoveza, 1997; Petranović, 1991). На њему се нарочито радило у годинама пред крај и након Другог светског рата, када је била извесна и могућност ширег уједињења држава на Балкану. Будући да оружани сукоби (не свуда истог интензитета и размера) нису мимоишли ниједну некадашњу југословенску републику, од Словеније до БЈРМ, народи чије се политичке елите нису нарочито залагале за улазак у овакву заједницу, у најмању руку могу се сматрати задовољним.

Живот појединца никако се не би могао замислити уз одсуство одраније стечених искустава. Осим тога, страховита последица гу-

² Историографија која третира проблематику стварања, постојања и разбијања Југославије обимна је и дијаметрално супротстављених тумачења. Имајући у виду још увек актуелне дезинтеграционе процесе, један (макар приближно) прихваћен и објективан историографски приступ није могућ без увек нужне и адекватне историјске дистанце.

битка сећања (амнезије) јесте и немогућност замишљања будућности. Исти принцип могао би се применити и када су у питању шире друштвене заједнице. Без неговања културе сећања, на шта сваки народ има право, долази до урушавања националног идентитета (Митровић, 2012: 508). Стога се логички намеће јасна потреба за очувањем колективног памћења у чему историјска наука има важну улогу. Ако верујемо да *истина ослобађа*, онда би баш она, каква год била, управо и требало водити већем складу у међуљудским, међународним, међудржавним односима на Балкану свакако преко потребним. Из тог разлога, без обзира на негативна искуства из прошлости, научно утемељена историографија (насупротив честим и увек опасним манипулацијама кроз кривотворено интерпретирање историје) не може и не сме имати статус „оптерећујућег“. Иако је историја овог поднебља прилично комплексна и деликатна (због чега уистину захтева посебну пажњу), треба поћи од тога да на овакав статус она свакако нема ексклузивно право. Такав карактер могао би се приписати и бројним другим повестима, чије навођење далеко превазилази просторне оквире рада у једном научном часопису. Овде можемо рећи макар то да је свакако zgodније да се таква квалификација прошлости вешто веже уз вечито напаћене народе Балкана, него, на пример, уз оне који би као самопрокламовани стожери модерне цивилизације у својој историји радо дезавуисали геноцидну колонизацију, инквизицију, робовласништво, империјализам, фашизам, нацизам, брутално кршење међународног права, „милосрдна“ бомбардовања, *etc...*

Са друге стране, историјска дешавања на Полуострву кроз векове уназад својим последицама давала су честе поводе томе да бројна проблематична питања далеко превазиђу националне или регионалне оквире. Тако су она на савременој међународној геополитичкој позорници, од Берлинског конгреса и решавања Источног питања (спорадично свакако и раније) па до данас редовно била у центру свеколике пажње разних заинтересованих страна. У том смислу балкански народи себе заиста унеколико могу сматрати „привилегованим“. Њихова комплексна, дуготрајна и често сурова борба за остварење тешко супротстављених националних циљева на прилично тесном и ограниченом простору (уз то скоро редовно иницирана и накнадно регулисана учешћем спољног фактора) стога је и допринела усвајању незавидног израза који у међународним односима пежоративно означава синоним за стање међунационалног сукобљавања и немогућност превазилажења регионалног конфликта (балканизација).

Овде наведени пројекти имали су прилично неславне завршетке, са још увек присутним последицама. Међутим, управо се такви примери могу и би требало користити у циљу извлачења поука, преко потребних за правилнију оријентацију будућности народа на Балкану. Њиховим игнорисањем, ови и било какви слични подухвати тек не би имали никаквог смисла, док би се њихово евентуално понављање без адекватног коришћења искустава из прошлости вероватно претварало у нове катастрофалне експерименте.

ЛИТЕРАТУРА

- Војводић, Михаило. *Србија и балканско питање (1875–1914)*. Нови Сад: Матица српска, 2000.
- Ђорђевић, Димитрије. *Националне револуције балканских народа 1804–1914*. Београд: Службени лист СРЈ, 1995.
- Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије 1914*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 1–2, Београд: Просвета, 1989.
- Митровић, Андреј. *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро–Угарске и Немачке 1908–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Митровић, Љубиша. „Први балкански рат и савременост – између историјске истине и публицистичко-политикантских фалсификата. О импликацијама ревизије историје на савремене и будуће односе на Балкану“. У *Косово и Метохија 1912–2012*, уредили Б. Јовановић и У. Шуваковић, Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012.
- Nadoveza, Branko. *Balkanski socijalisti i balkanska federacija*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 1997.
- Павловић, Стеван К. *Историја Балкана 1804–1945*. Београд: Clio, 2004.
- Petranović, Branko. *Balkanska federacija 1943–1948*. Šabac: Zaslona, 1991.
- Поповић, Васиљ. *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка Османлиске царевине у Леванту и на Балкану* (фототипско издање из 1928. године). Београд: Никола Пашић, 2007.
- Seton Watson, Robert Wiliam. *The Rise of Nationality in the Balkans*. London: Constable and Company Limited, 1917.
- Станковић, Ђ., прир. *Декларација владе Николе Пашића у Народној скупштини 24. новембра 1914. (Никола Пашић у Народној скупштини)*, књ. 4. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
- Станојевић, Саша. „Балкански ратови у српској историографији“. У *Ћуманизација универзитета*. Ниш: Филозофски факултет, 2013.
- Станојевић Саша. „Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига“. У *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII, 2 (2013): 183–193.
- Стателова, Елена. „Идея сближения балканских народов в Болгарии в первом десятилетии XX–го века“. У *Велике силе и Србија пред Први светски рат*, редактори В. Чубриловић и др., 109–132. Београд: САНУ, 1976.
- Стојанчевић, Владимир. „Слом турске власти на Балканском полуострву, ослобођење балканских народа и увођење европских културних и цивилизацијских установа“. У *Први Балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, уредник В. Стојанчевић, 1–7. Београд: САНУ, 2007.

Stojković, M., prir. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, T. 1 (1876–1918). Beograd: Službeni list SRJ, 1998.

Ђоровић, Владимир. *Историја Срба*. Београд: Иванишевић и Логос-арт, 2004

Ђоровић, Владимир. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд: Библиотека града Београда, 1992.

Ђоровић, Владимир. „Преговори о балканским савезима“. У *Годишњица Николе Чупића*, XLVII, 1–24. Београд: Чупићева задужбина, 1938.

Шуваковић, Урош. „Сукоб транзиционих последица и прокламованих европских вредности као главни узрок континуиране дестабилизације југозападнoг Балкана“. У *Зборник радова Филозофског факултета* XLIII, 2 (2013): 235–259.

Sasa Stanojevic

(IN)EXPERIENCES OF THE BALKAN ALLIANCES OF CONTEMPORARY HISTORY AS INEVITABLE LESSONS FOR THE FUTURE

Summary: This paper presents a review of the various forms of alliances in the recent history of the Balkan peoples, including the one where the South Slavs were united into a single state. Constructive awareness of the need for unity through the turbulent history of the Balkans has never, even today, not missing. His basis in the past, primarily consisted of the inevitability of the need to keep a unique struggle for liberation. The main problems were related to overcoming mutual antagonism and influence of the Great powers that are reluctant to accept the idea of organizing a nation-state in accordance with the principle *The Balkan to the Balkan Nations*. Despite the national liberation movements in the peninsula will inevitably become a relevant factor to solve the *Eastern Question*. Designed Balkan alliance by Mihailo Obrenović, fallen in the assassination (1868), there was only an attempt noteworthy. The painstaking efforts aimed at creating a military-political alliance (1912) showed all the power of unity (First Balkan War) and the sad inability to overcome the problems resulting from division liberated areas (Second Balkan War). Yugoslavia its the first and only time elapsed Board of the Balkan nations with the modern state constitution. Many problems are caused by internal and external factors faced by the foundation could not be overcome, and the epilogue of this is certainly a noble idea was also tragic. Consideration of lessons based on the given experiences are inevitably in finding solutions to any form of possible future integration processes.

The fact is that all of the projects listed here were infamous endings, to the still consequences. However, this circumstance can and should

be used in order to draw lessons necessary for the proper orientation for Balkan peoples in the future. Their ignorance of these and any similar efforts just would not make any sense, as to their possible repetition without adequate use of the experiences of the past probably turned into a new disastrous experiments.

Key words: Balkan, alliance, experiences, past, future, integration.

Иван М. Бецић¹

Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

СТРАДАЊЕ ПРИВАТНИХ ФИНАНСИСКИХ УСТАНОВА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1915–1918.

Резиме: У намери да подигне сопствену индустрију, Краљевина Србија је у последње две деценије XIX века подстакла развој новчаних завода, који би дали материјалну основу за напредак привреде. До Првог светског рата на југу Србије постојало је 19 новчаних завода. Избијање рата значило је престанак нормалног пословања, а са окупацијом потпуна обустава рада банака. Пословни људи и имовина новчаних установа нашли су се на удару окупационих, посебно бугарских власти. У раду је, на основу архивске грађе и релевантне литературе, истражен степен пострадалости банака у јужној Србији.

Кључне речи: новчани заводи, плчка, интернација, убиства, ратна одштета

Први новчани заводи са приватним капиталом на простору Србије – *Београдски кредитни завод*, *Смедеревска кредитна банка* и *Ваљевска штедионица* – основани су 1871. године, док је држава отворила штедионице у Крагујевцу и Ужицу, а наредне године у Крушевцу, Смедереву и Чачку (Митровић, 2004: 33). Полет у оснивању новчаних завода осетио се после стицања независности Србије и почетка рада Народне банке 1884. године и био је веома интензиван током последње две деценије XIX века, док је почетком XX века дошло до праве експанзије у оснивању новчаних завода у Србији.

До 1888. године већ је било 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и чистом добити од 926.000 динара (*Историја српског народа*, 1994: 17). Подстицај за развој српске привреде донео је Царински рат са Аустро-Угарском 1906–1911. године, јер је, после дугог периода слободне трговине, Србија у време Царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време анексоне кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па се осећала оскудица новца, тако да су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Већ до краја 1908. године број новчаних завода нарастао је на 140, са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара, а само три године касније њихов број се попео на 162. У 1911. години основано је још 17 завода,

¹ becic89@gmail.com

тако да их је пред балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара (*Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца*, 1922: 125).

На простору јужне Србије основано је 19 новчаних завода: 8 у Нишу, 6 у Лесковцу, 2 у Алексинцу, 2 у Власотинцу и 1 у Врању. Најстарији заводи били су: *Нишка акционарска штедионица* (1885), *Алексиначка штедионица* (1887), *Нишка задруга за кредит и штедњу* и *Лесковачка удеоичарска штедионица* (1888), *Српско-јеврејска трговачка задруга* из Ниша (1889), *Власотиначка задруга за помоћ и штедњу* (1895) и *Лесковачка трговачка банка* (1903). У време Царинског рата основано је чак 11 новчаних завода: *Нишка банка*, *Нишка трговачка банка* и *Лесковачка задруга* (1906), *Окружна банка* из Ниша (1907), *Власотиначка трговачка банка* и *Лесковачка прометна банка* (1908), *Нишки кредитни завод* и *Алексиначка задруга* (1908), *Врањска банка* (1909), *Лесковачка кредитна банка* и *Лесковачка привредна банка* (1911). У 1912. години основана је Нишка занатска банка. Укупан оснивачки капитал ових банака износио је 4.822.873 динара, али је његова вредност реално била већа, будући да је уплата извршена у златном и сребрном новцу. Највећи заводи били су Нишка акционарска штедионица, Нишка трговачка банка и Лесковачка привредна банка, са главницама од 500.000 динара.²

Балкански ратови прекинули су нормалан привредни живот и развитак на простору Србије. Са почетком ратних операција индустријска производња готово је потпуно опала, а једино се експлоатација рудних богатстава значајних за војску одвијала на високом нивоу. Ови ратови изазвали су пертурбације и у банкарству, јер су смањили могућност пласирања кредита, али су довели и до повлачења дела штедних улога, будући да је *Народна банка*, на дан објаве рата Османском царству 18. октобра 1912. године, редуковала замену папирног новца на тај начин што је 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћивано у сребру. Ова мера укинута је 28. јануара 1914. године, али је *Народна банка* у жеку мобилизације за рат са Аустро-Угарском 27. јула 1914. године, први пут од свог оснивања укинула замену новчаница за метал (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 96).

Са избијањем Првог светског рата новчани заводи на југу Србије нашли су се у позицији да су имали драстично смањен обим рада, услед мобилизације комитената и општег смањења послова, али се нису нашли у непосредној опасности од ратних збивања. Ратне операције са почетка јесени 1915. године онемогућиле су било какав рад, а окупација Србије значила је почетак великог страдања за становништво и све видове имовине.

У плановима за будућност Србије током преговора са Централним силама 1915. године најрадикалнији је био бугарски краљ Фердинанд Кобуршки који је захтевао потпуну поделу Србије. На постојање

² Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), ф. 1092, а. ј. 2076, у даљем тексту АЈ, 65–1092–2076; АЈ, 65–1320–2304; АЈ, 65–1321–2305; АЈ, 65–1339–2323; АЈ, 65–1340–2324; АЈ, 65–1341–2325; АЈ, 65–1342–2326; АЈ, 65–1457–2441; АЈ, 65–1458–2442; Рачуни изравнања банака.

остатака указивао је као на опасност, јер би то био простор на коме би се наставиле „руске смутње и интриге” које би угрозиле мир на Балкану и подбадале Србе у Аустро-Угарској. Закључак немачког амбасадора у Цариграду Метерниха био је да бугарски краљ „жели да Србија као држава нестане са географске карте” (Avramovski, 1985: 186). Иако су Мађари били против потпуног анектирања Србије и прикључењу појединих делова у оквиру стратегијске исправке граница, са потпуним нестанком Србије, крајем новембра 1915. године, сложио се и Беч, јер за њега није долазило у обзир никакво друго решење, због босанских Срба (Avramovski, 1985: 189–201).

Жестоке борбе на фронту Друге српске армије отпочеле су 6. новембра 1915. године. Надирући у правцу Лесковца и Гњилана, бугарске трупе угрозиле су позадину српских трупа на источном делу балканског фронта и продрле преко планине Влаине ка Лесковцу. Да би зауставио бугарско надирање, командант Друге армије, војвода Степа Степановић, убрзао је повлачење од Ниша и Власотинца. Бугари су овладали овим местима, а после жестоких борби 8. новембра заузели и Лесковац (Туровић и Ивановић, 2006: 8–9).

Северна Србија подељена је на две окупационе зоне: аустроугарску са 1.370.000 становника и бугарску са 952.000 становника. Граница између зона била је на Великој Морави од Смедерева до Сталаћа, потом линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане – Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар-планина – албанска граница. Источни део Србије припао је Бугарској, којој су припале и јужна Србија, приштински и призренски округ. Од окупираног дела Бугарска је створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу, на челу са генералом Кутинчевим и војно-инспекцијску област са центром у Скопљу, под управом генерала Петрова (Поповић, 2000: 61).

Док је у бугарској окупационој зони српски народ присиљаван да присуствује разним скуповима на којима су окупатори држали предавања и доказивали постојање Моравске Бугарске, српска интелигенција суочила се са питањем биолошког опстанка. У врањском округу је само у 1915. години убијено 42 свештеника, 500 лица разне друге интелигенције и преко 3.000 осталих грађана. У Сурдулици је убијено око 3.000 људи, а приликом Топличког устанка 1917. године страдало је још око 13.000 (Динић, 1921, I: 4).

Интернација становништва вршена је и са аустроугарске и из бугарске зоне. Према аустријском извору од 30. августа до 10. новембра 1916. године интернирано је 16.577 људи способних за војску, а размере аустроугарског удара на српски етнички корпус могу се сагледати са податком да је 1. фебруара 1917. године у заробљеничким логорима непријатељских држава било 154.630 заробљеника српске националности (Поповић, 2000: 64). У заробљеничким логорима Бугарске почетком 1917. године било је 187 српских официра и 31.492 војника, што је било 20,5% свих заробљених Срба од стране непријатељских држава (Поповић, 2000: 66).

Међу страдалим и интернираним лицима био је сразмерно велики број чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Страдали су: Благоје Илић, члан фирме *Коста Илић и синови* у Лесковцу, члан Управног одбора *Фабрике вунених тканина Коста Илић и синови* у Београду, председник Надзорног одбора *Текстилне фабрике Коста Илић и синови* у Лесковцу, члан Управног одбора фабрике кудеље у Лесковцу, председник Управног одбора Власотиначке задруге, председник Текстилне школе у Власотинцу и члан Управног одбора Народне одбране у Власотинцу (Динић, 1921, II: 70); чланови управе Нишке акционарске штедионице: Коста Кацика, председник и управник банке, Тодор Митић и Јован Јовановић, као и чиновници: Иван Соколић и Сима Јосифовић;³ чланови управе Нишког кредитног завода: Никола Јовановић, Горча Поповић, Таса Танић и службеници Димитрије Ивковић и Адам Адамовић;⁴ чланови управе *Окружне банке*: Владимир Николић и Михаило Палигорић, као и оснивач и директор Тодор Палигорић;⁵ председник Управног одбора Нишке трговачке банке Илија Гирић;⁶ један од оснивача Врањске банке Ђорђе Ц. Антић, као и њен благајник Аритон Пантасијевић;⁷ и Сотир Тодоровић, председник управног одбора Лесковачке удеоничарске штедионице, Трговачког удружења, Народне одбране и Црвеног крста (Туровић и Ивановић, 2006: 138).

Са овим жртвама новчани заводи на југу Србије учествовали су у страдању више од 1,2 милиона погинулих Срба, уз 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила (Милић, 1980: 49).

Злочини у бугарској окупационој зони били су саставни део политике денационализације, тј. бугаризације Срба, Албанаца, Турака, Грка и Јевреја. У ту сврху требало је елиминисати или покорити српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и нарочито националне раднике. Одмах за војском из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари” и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе. Начин на који је то извођено окарактерисао је крајем јула 1916. године аустроугарски конзул у Нишу Колрус, који је известио надређене да Бугари у својој политици денационализације примењују „малобројна културна средства“ и да „изузев увођења бугарских школа, није до данас могуће навести неке

3 АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора *Нишке акционарске штедионице* од 29. августа 1920. године.

4 АЈ, 65–1339–2323, Извештај Управног одбора *Нишког кредитног завода* од 15. августа 1920. године.

5 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 15. августа 1920. године.

6 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Нишке трговачке банке* од 24. октобра 1920. године.

7 Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918 у Врању; АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године. (На споменику у Врању Аритон Пантасијевић уписан је као Харитон Пантасијевић).

друге творевине ове врсте“ (*Историја српског народа*, 1994: 153).

Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним административним таксама и посебно монополном на готово све прехранбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехранбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магацима и јавним продавницама, сеоским кошевима (Стојанчевић, 1985: 24).

Привремену девалвацију динара управа Гувернмана претворила је 22. јуна 1916. године у сталну, смањивши вредност српске валуте за 50% према круни и леву, односно 60% према немачкој марки. Тиме су повећане цене и погоршани услови живота, али је изазван и неред у новчаним приликама. Наређено је печатање свих оптицајних динарских новчаница, а из трезора Народне банке опљачкане су заостале поништене новчанице и пуштене у промет (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 79). Да би оставили утисак о реалности наметнутог курса, Бугари су сазвали угледне Врањанце да „са њима” утврде курс српским новчаницама. Председник општине Харитон Миљковић изјавио је том приликом да рат још увек није завршен и да се још не зна како ће се завршити и ако је у Врању престала српска власт, *Народна банка*, као приватна установа, није престала са радом и да српске новчанице имају у Народној банци јаку подлогу и да је курс динара износио, ако не *al pari*, онда највише 20% мање вредности од лева (Хаџи Васиљевић, 1922: 40). Становништво је избегавало жигосање новца, тако да је окупаторски новац (првенствено круне) преузео сав промет, док је динар ишчезао из саобраћаја. Развој ситуације био је користан по вредност динара у иностранству, тако да је динар у Швајцарској током целог рата имао бољи курс од круне (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 97). На самом простору аустријског гувернмана добијале су се 102 круне за 100 динара, док у Нишу чак 140 круна (Митровић, 1984: 395–396).

Пљачка под бугарским режимом била је стална пракса, како војних, тако и цивилних власти. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали га у Бугарску. Ради пљачке Бугари су изрицали казне које никада нису биле мање од 1.000 до 2.000 лева, а ишле су и преко 50.000 (Динић, 1921, II: 88). Имовинска несигурност и традиционално чување новца уза се били су познати Бугарима, па су убијали људе за које су сматрали да имају новац. Породице жртва жалиле су да су

им опљачкали по 10, 20 или чак 50 француских златника (наполеона). Влада је практиковала пљачку, наредбом да се напуштена добра прогласе за *res nullius* (ничија ствар) чиме су сва добра, покретна имовина српске државе и сва својина српских грађана који су се повукли са армијом проглашена за добра без власника и изложена јавној продаји у корист државне благајне (*Голгота и васкрс Србије 1915–1918*, 1990: 653). Из тих разлога је највероватније убијен, по специјалној наредби из Софије, председник Управног одбора Власотиначке задруге Благоје Илић, пошто је он једини од браће остао у Србији. У сваком случају, Бугари су из магацина фирми Косте Илића и синова однели робу у вредности већој од милион динара (Динић, 1921, II: 70).

Реквирирала се и отимала стока, храна, кожа, вуна, посуђе од метала, чак и оловни кров са Пећке патријаршије. Последица је била глад, од које је, према подацима Међународног црвеног крста, до 1. септембра 1917. године у Србији умрло око 8.000 лица (Поповић, 2000: 63).

Имовина Народне банке пренета је 24. и 25. јула 1914. године, у жеку кризе са Аустро-Угарском, из Београда у Крушевац, где је била прилично сигурна. Опасност по њену и имовину новчаних завода на југу Србије настала је почетком јесени 1915. године, па је извршена нова евакуација почевши од 10. октобра. Колико је ситуација била критична, могуће је закључити из тога да је воз за Солун, са имовином Народне банке из Крушевца и Ниша прошао у раним јутарњим часовима 16. октобра 1915. године кроз Врање, свега неколико часова пре него што је бугарска војска ушла у ту варош и пресекала пругу Ниш–Скопље (*Народна банка 1884–1934*, 1934: 90–91).

У овом транспорту налазили су се портфељи имовине *Алексиначке штедионице*, *Алексиначке задруге* и *Врањске банке*, док су портфељи нишких банака имали другачију судбину. Нишке банке су према наређењу министра народне привреде од 22. септембра 1915. године, припремиле и четири дана пре евакуације Ниша послале по овлашћеним лицима Тодору Спасојевићу, адвокату, и Манојлу Поповићу, члану управног одбора *Нишке акционарске штедионице* менични портфељ, залоге и књиге. Пошто су они стигли у тренутку када се Крушевац евакуисао, закопали су сандуке поред куће Стане Јаћимовић у Трстенику.⁸ Будући да су се сандуци у земљи налазили пуне три године и да су Немци баш у тој згради направили шталу, влага и мокраћа продрле до су сандука и проузроковале велику штету меницама и залогома, а многе од књиге постале су неупотребљиве.

Попут аустроугарске, и бугарска окупациона власт, у жељи да покаже како је српска држава престала да постоји, уништавала је сва документа, архиве, печате, пореске књижице, уложне књижице и друге службене папире са ознаком Краљевине Србије. Осим докумената банака која су се налазила у судовима, Бугари су спаљивали и архиве новчаних завода, а поједине су се сачувале само преданом акцијом банкарских службеника.

⁸ АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Нишке трговачке банке* од 24. октобра 1920. године.

Власотиначке банке преданом акцијом својих упосленика сачувале су све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину предратне имовине банака. Део докумената сачуван је тако што је био закопан, али је дуги период похрањености у земљи узео свој данак, тако да је већина књига била оштећена или пропала.⁹ И чланови управа и службеници лесковачких банака сачували су банчине портфеље тако што су их закопали, с том разликом да су то учинили на здравијим местима, тако да су банчине готовине, хартије од вредности и главне књиге сачуване неоштећене.

Директор *Окружне банке* Тодор Палигорић пренео је банчину имовину у свој стан да би је сачувао, што је делимично и успео, јер је део архиве и залогe окупатор однео приликом претреса 1. марта 1917. године.¹⁰ Врањска банка могла је после рата да сачини биланс рада захваљујући председнику Управног одбора Ристи К. Стајићу који је инсистирао да се изврши препис свих банчиних докумената, будући да је банчине књиге, предратне билансе, као и касе, непријатељ уништио.¹¹

Код материјалних губитака, различите процене показивале су велика одступања. Делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом 1919. године ратну штету на простору Србије, јужне Србије и на Косову и Метохији на седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је одговарало половини укупне српске националне привреде. Поред разарања, у ту суму урачунати су губици у производњи, порезима, као и трошкови отплате дугова, социјалних давања и друго, тако да су репарациони захтеви признати на суму од седам милијарди златних франака. Само у врањском округу било је „20.000 порушених и изгорелих кућа”, „од чега у срезу јабланичком 17.000”.¹² Још 1916. године аустроугарске војне власти су на територији своје окупационе зоне констатовале да од 112 предузећа која су, бар споља, одолела војним акцијама само њих 47 (42%) било је способно за производњу, при чему их је само 26 могло да одржи један минимални погон. Свега 59% млинова било је у употреби, а остале фабрике уништене су демонтажом, реквирирањем и обесним уништавањем приликом повлачења. У приватној индустрији рат је проузроковао штету у вредности од 145.605.000 франака, а за пет година дошло је до губитка у производњи од 50 милиона франака (Чалић, 2004: 204).

Колики је био степен пострадалости индустрије на југу Србије може се закључити из тога што су у јесен 1919. године Ниш и Лесковац добили највише помоћи од Берзе рада од свих градова у унутрашњости Србије. Од 52.833 динара, 46% помоћи исплаћено је у Бео-

9 АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора *Власотиначке трговачке банке* од 19. августа 1920. године.

10 АЈ, 65–1341–2325, Извештај *Окружне банке* министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919. године.

11 АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године.

12 *Врањски гласник*, Врање 1920, бр. 1–2, 1.

граду, 12,6% у Лесковцу, а 11,4% у Нишу (Димитријевић, 1983: 16).

Табела 1. Ратна штета у Србији у златним француским францима

Намирнице, сточна храна и жетве	1.500.000.000
Стока, живина, кошнице итд.	1.500.000.000
Залихе дрвне грађе	150.000.000
Руде	70.000.000
Постројења, машине, кола	75.000.000
Приватна индустрија	140.000.000
Државна предузећа	60.000.000
Приватна трговина	300.000.000
Државна трговина	150.000.000
Занати	50.000.000
Банке	100.000.000
Станови	30.000.000
Саобраћај	450.000.000
Друго	350.000.000
Укупно	4.925.000.000

Извор: Чалић, 2004: 203.

Непосредна штета причињена привреди процењена је на око 5 милијарди франака, од чега је у банкарству износила 100 милиона. Поред разарања, остварени губици били су и у производњи, порезима, као и трошковима отплате дугова, социјалних давања, па су репарациони захтеви укупно достигли суму од око седам милијарди златних франака (Чалић, 2004: 203–204). Сва покретна имовина банака на југу Србије коју је непријатељ затекао (намештај, касе, канцеларијски прибор) била је однета или уништена, док је мали проценат намештаја спасен, попут оног из *Лесковачке привредне банке* јер је службеник Алекса Стојановић пренео део намештаја из банке кући и тако га сачувао.¹³ Сви локали и непокретна имања банака били су присвојени и издавани, а у зграду *Лесковачке удеоничарске штедионице* усељена је филијала бугарске *Народне банке*.

Новчани заводи у Србији нису били подељени на пословне банке и на чисто банкарске установе, па су банке често биле власници низа индустријских и грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. *Окружна банка* била је у поседу аутоматског млина од 1912. године, *Српско-јеврејска трговачка задруга* располагала је електричном столарском фабриком; *Нишка занатлијска банка* имала је магацине за занатлијску робу; *Нишка трговачка банка* била је власник фабрике коже, а у партнерству са фирмом *Браћа Николић* и циглану; *Нишка задруга за кредит и штедњу* имала је фабрику цигала, плочица и израђевина од цемента, а бавила се и грађевинарством; *Нишка акционарска штедионица* основала је 1910. године предионицу – имала је у свом поседу предионицу са 14 влачара која је годишње давала 225 тона памука и млин, основан 1911. го-

¹³ АЈ, 65–1320–2304, Извештај *Лесковачке привредне банке* министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године.

дине, са капацитетом од 12 тона брашна за 24 сата; *Нишка банка* била је власник воденице у Брзом Броду; *Нишки кредитни завод* поседовао је фабрику цигала и црепа; *Лесковачка кредитна банка* трговала је великом количином робе из својих магацина.

Фабрике и радионице у поседу банака прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Бугари су однели све израђевине, сировине, ручни алат, машине, млинске инсталације, док су Немци користили зграде за војне потребе и користили присутни материјал или избацивали машинске инсталације због простора. Било какав покушај заштите имовине сурово је кажњаван. Када се управа *Окружне банке* пожалила окупационим властима на незаконито присвајање имовине од стране бугарске војске сви су били интернирани.¹⁴

Ипак, део своје имовине успеле су да спасу *Лесковачка кредитна банка*, чија се управа потрудила да највећи део робе прода и добијени новац раздели свим члановима управе на чување, да би се избегла могућност потпуне заплене,¹⁵ као и *Нишка трговачка банка*, чија је управа успела да спаси зграде и машине тако што их је издала једном аустријском поданику, а део робе кришом пренела у „Хотел Касину”, па је у малим партијама продавала.¹⁶

Највећу штету претрпела је *Нишка акционарска штедионица*. Током рата Немци су сву машинску инсталацију изнели из сале и бацили у подрум, па је зарђала и постала неупотребљива. Вредност инсталација по ценама из пролећа 1919. године процењена на 3.798.853,05 динара. Немци су салу употребљавали за оправку топова, за шта су користили и делове разних машина. Млин су употребљавали Бугари, који су током повлачења однели главне делове млинске инсталације, 150 тона жита и сав памук из предионице. Укупна штета износила је 5.698.371,85 динара, али је накнадно смањена на 2.023.792,96 динара.¹⁷

Штета коју је претрпела *Окружна банка* процењена је на 3.265.211 динара (намештај, роба и остале покретности) у шта је урачунато и 2.100.000 динара за трогодишњу експлоатацију млина.¹⁸ Фабрику и кућу са 9 магацина у власништву *Српско-јеврејске трговачке задруге* прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Укупна штета процењена је на 225.313,50 динара.¹⁹ Махине и робу из фабрике *Нишке задруге за кредит и штедњу* однели су Бугари, а висина процењене штете није позната. Из магацина *Нишке занатлијске банке* однета је роба, чија вредност такође није утврђена. Штета коју је

14 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 15. августа 1920. године.

15 АЈ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора *Лесковачке кредитне банке* од 27. октобра 1921. године.

16 АЈ, 65–1340–2324, Извештај Управног одбора *Окружне банке* од 24. октобра 1920. године.

17 АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети *Нишке акционарске штедионице* од 7. априла 1919. године.

18 АЈ, 65–1341–2325, Извештај о штети *Окружне банке* од 20. јуна 1919. године.

19 АЈ, 65–1342–2326, Извештај о штети *Српско-јеврејске трговачке задруге* од 9. априла 1919. године.

претрпео *Нишки кредитни завод* процењена је на 854.400 динара.²⁰ Из *Нишке задруге за кредит и штедњу* однете су машине и роба из фабрике, а зграда је оштећена. Није позната висина штете.

Потраживања на име ратне одштете *Алексиначке задруге* била су 152.489,63 динара, али јој је суд доделио 98.200 динара.²¹ *Лесковачкој задрузи* призната је ратна штета у висини од 23.820 динара, а *Лесковачкој привредној банци* од 9.324,60 динара.²² *Врањској банци* причињена је штета од 6.446 динара.²³

Укупна штета коју су банке претрпеле премашивала је 10 милиона динара и износила је више него двоструко од вредности главнице банака. Међутим, судови за ратну одштету драстично су редуцирали процењене суме и исплаћивали новчаним заводима 50%–70% од вредности процењене штете. Код појединих установа редуција је била изузетно драстична. Примера ради, *Главни савез српских земљорадничких задруга*, коме су однете справе, алати, машине, плави камен, сумпор итд. у вредности од 3,5 милиона златних динара, суд је доделио свега 450.000 папирних динара. Додатан проблем био је темпо исплате, јер иако је до 1924. године Краљевина СХС наплатила одштету у вредности за око 6 милијарди динара, издате обвезнице носиле су рок исплате од 50 година, па су сељаци у Србији били принуђени да их продају по курсу од свега 13% (Јапчевић, 1924: 38). Разлог лежи у хроничним буџетским дефицитима и потребама државе за новцем, јер је ратна одштета чинила и до 10% буџетског прихода. На овај начин становништво Србије је још једном било оштећено и већи део новца који је требало да му припадне отишао је у касу заједничке државе.

Реални губици банака били су још већи, јер због мораторног стања многе од њих нису могле да почну са радом пре краја 1920. године – јавио се недостатак средстава за покретање робних одељења или су чак биле принуђене да окончају свој рад. *Алексиначка штедионица* била је принуђена да одложи почетак изградње електричне централе, млин *Нишке акционарске штедионице* почео је да ради од 1922. године, а *предионица* тек током 1924. године,²⁴ *Нишка задруга за кредит и штедњу* тражила је партнера или купца за фабрику јер није имала довољно финансијских средстава.²⁵ Да би наставиле са радом *Лесковачка удеоничарска штедионица* и *Лесковачка прометна банка* фузионисале су се у *Лесковачку централну банку*, *Нишка банка* ушла

20 АЈ, 65–1339–2323, Извештај о штети *Нишког кредитног завода* од 15. маја 1919. године.

21 АЈ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора *Алексиначке задруге* од 27. октобра 1921. године.

22 АЈ, 65–1320–2304, Извештај *Лесковачке задруге* министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. године и Извештај Управног одбора *Лесковачке привредне банке* од 2. априла 1922. године.

23 АЈ, 65–1458–2442, Извештај Управног одбора *Врањске банке* од 17. октобра 1920. године.

24 АЈ, 65–1342–2326, Извештаји *Нишке акционарске штедионице* за 1924. године.

25 АЈ, 65–1342–2326, Извештај Управног одбора *Нишке задруге за кредит и штедњу* од 24. августа 1920. године.

је у састав *Грађанске банке* из Београда, а услед недостатка средстава и немогућности опоравка, са радом је престала *Српско-јеврејска трговачка задруга*.²⁶

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Голгота и васкрс Србије 1915–1918. Београд, 1990.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922. Загреб, 1922.

Натпис на споменику Зверства бугарског окупатора 1915–1918 у Врању.

НОВИНЕ

Врањски гласник. Врање, 1920.

ЛИТЕРАТУРА

Avramovski, Živko. *Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1985.

Димитријевић, Сергије. *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1983.

Динић, Сретен. *Бугарска зверства у Врањском округу, I–II*. Београд: Народ, 1921.

Исић, Момчило. *Сељаштво у Србији 1918–1925*. Београд: Институт за новију историју Србије, 1995.

Историја Српског народа, VI-1. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.

Лапчевић, Драгиша. Економско стање Србије после рата. *Летопис Матице српске*. 7, Нови Сад: Матица српска, 1924.

Milić, Danica. „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine“. *Acta historico-oecconomica Jugoslaviae* 7 (1980).

Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.

Митровић, Андреј. *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири*. Београд: Стубови културе, 2004.

Народна банка 1884–1934. Београд: Народна банка Краљевине Југославије, 1934.

²⁶ АЈ, 65–1339–2323, Предлог Управног одбора *Нишке банке* на ванредном збору од 11. септембра 1921. године.

- Поповић, Никола Б. *Срби у Првом светском рату 1914–1918*. Београд–Нови Сад: Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, 2000.
- Стојанчевић, Владимир. *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*. Лесковац: Народни музеј Лесковац, 1985.
- Туровић, Добросав Ж. и Небојша М. Ивановић. *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*. Лесковац: Историјски архив Лесковац, 2006.
- Хаџи Васиљевић, Јован. *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*. Нови Сад: Културно-привредно друштво Врањанаца у Београду, 1922.
- Чалић, Мари-Жанин. *Социјална историја Србије. Успорени напредак у индустријализацији*. Београд: Слио, 2004.

Ivan M. Becic

DAMAGE OF PRIVATE FINANCIAL INSTITUTIONS IN THE SOUTH OF SERBIA FROM 1915 TO 1918

Summary: In order to develop its own industry, the Kingdom of Serbia had encouraged the development of monetary institutes, which would eventually provide the state with the material basis for the industrial advancement in the last two decades of the 19th century. Prior to the beginning of the Great War, there were 19 monetary institutes in the south of Serbia. The War caused the gap in the regular business ventures, and with the foreign occupation, all the banks were closed. Businessmen and the property of monetary institutes were at the disposal of the occupational, especially Bulgarian, authority. Based on the archive documents and relevant literature in this field, the paper explores the level of the damage done to the banks in the south of Serbia.

Key words: monetary institutes, theft, internment, murders, war damage

Sanja Lazarević Radak¹
Balkanološki institut SANU
Beograd

VELIKI RAT I INVERZIJA RODNIH ULOGA: ULOGA ŽENSKIH POKRETA I ORGANIZACIJA U OBLIKOVANJU EVROPSKE I AMERIČKE SLIKE O SRBIJI 1914–1918.

Rezime: Analiza tekstova napisanih o Srbiji i Balkanu, tokom i neposredno nakon Prvog svetskog rata, omogućuje uvid u dve perspektive: 1. politički ugao gledanja diplomata i novinara; 2. žena koje su bile lekarkе, medicinske sestre i neposredne učesnice u ratu. Cilj ovog rada je da istakne: 1. Načine na koje je Srbija predstavljena u engleskoj i američkoj javnosti tokom Velikog rata; 2. Označi percepciju i ukaže na ambivalentni stav prema Srbiji u javnom diskursu, koji su još uvek prisutni u različitim formama; 3. Da ukaže na ulogu žene i pokreta Sifražetkinja u promeni javnog mišljenja i percepcije Srbije u Britaniji i Americi posle Velikog rata; 4. Najzad, da pokaže prirodu stereotipa i stranputice na koje odvodi svaki oblik pojednostavljanja Drugoga.

Ključne reči: Veliki rat, rodne uloge, ženski pokreti i organizacije, Srbija

UVOD

Od sredine devetnaestog veka, preko balkanskih ratova do Prvog svetskog rata predstava o Srbiji se u diplomatskim izveštajima, putopisima i popularnoj književnosti oblikovala oko sintagmi poput „bure baruta“. Kada je u Sarajevu počinjen atentat nad nadvojvodom Francom Ferdinandom, etiketirana je kao „izazivač rata svetskih razmera“, dok je Bosna i Hercegovina prepoznata kao „lonac u kome se pripremaju svetske političke zavere“ (Showalter, 1915: 415). Srbi – još jedan u nizu balkanskih naroda; jedno od „plemena sklonih krvoprolićima“ (Bart 1849, 61) – usmrtili su vladara moćnog carstva. Iz ovoga proizilaze male političke studije, karakterologije, geo-simbolički narativi i karikature. Neki od njih će poput bartovski shvaćenog stereotipa (Bart, 2010: 127) nastaviti da se talože u istorijskom diskursu oduzimajući mesto faktografiji, delujući kao samorazumljive istine, neporecivi dokazi, opšta mesta. „Bure baruta“, „poluostrvo nesloge i mržnje“, međuplemenska netrpeljivost“ postaju predstave i stereotipi ponovljeni bez entuzijazma kao da se podrazumevaju kada je reč o Srbiji i Balkanu (Bart, 2010: 128).

Nedavno smo bili svedoci reprodukcije ovakvog govora u široj, pa i

¹ sanjalazarevic7@gmail.com

u akademskoj javnosti evropskih zemalja. Približavanje stogodišnjice otpočinjanja Prvog svetskog rata, navelo je novinare i navodne stručnjake za Balkan da se iznova pozabave ulogom Srbije u ovom velikom konfliktu. Tako se u trenucima zastajkivanja Srbije na putu pridruživanja Evropskoj uniji moglo čuti podsećanje da je upravo na tom mestu svet u trenutku zastao iznenađen destrukcijom, haosom i mržnjom. Međutim, taj govor je izložen dinamici i udvajanju. Analiza građe pokazuje da je sto godina distance uslovlilo selektivan odnos prema predstavama o Srbiji nastalim u toku samog rata. Osvrt unazad pokazuje kako su politički motivi uticali na iskrivljenje rane slike i oblikovanje nove, prilagođene aktuelnim kontekstima.

Krajem devetnaestog veka, specijalni dopisnik za list *Graphic*, Džon But, objavljuje knjigu *Nevolje na Balkanu*, predstavljajući ovaj deo sveta kao mesto stalne političke dinamike. Od Majskog prevrata do Balkanskih ratova, Evropa s nestrpljenjem očekuje nove događaje na Balkanu kako ne bi zapala u monotoniju:

„Svi žurimo u redakcije u kojima iz udobnih stolica predviđamo dugu i ružnu smrt i užurbano se prihvatamo posla da bi obezbedili vesti sa Balkana, starog, dobrog Balkana, na kojem se nešto uvek dešava“ (Boot, 1904: 2). Početak novog veka dočekan je u atmosferi strepnje, znatiželje, a o Balkanu se samo moglo reći: „Zločini su tu nešto poput prirodnih pojava, posle nekoliko generacija počinju se podrazumevati“ (Boot, 1904: 2).

Rat na Balkanu nije plemeniti izraz borbe za oslobođenje i ujedinjenje, već nešto poput političke sudbine, poput geografskog prokletstva (Lazarević Radak, 2013: 168). Tekst o Balkanu je upotpunjen saznanjem da je ovo poluostrvo nešto poput celine sukobljenih elemenata; u procesu stalnog nastajanja, preoblikovanja, te ratničkog raspoloženja. Nekoliko godina posle Buta, Vilijam Le Ku piše da je smisao njegovog putovanja na Balkan razjašnjenje velike svetske misterije. To je evropski istok sa „stalnim zaverama i zamršenom politikom“ (Le Queux, 1907: 6). U nameri da tu misteriju razreši, Le Ku se služi reprodukovanim mistifikacijama i očuđavanjem:

„Želeo sam da vidim Balkan onakav kakav jeste: te sjajne, divlje, planinske zemlje, tako pune rasnih mržnji, sukoba, krvne osvete, grozničave političke propagande, te narode sa njihovim zanimljivim vladarima i njihovim brojnim misterijama“ (Le Queux, 1907: 6–7).

Butovi i Le Kuovi tekstovi su paradigmatični kada je reč o predstavama koje su vladale zapadnim javnim mnenjem pred početak balkanskih ratova. Na Balkanu se očekivao novi sukob, a podele koje su otvorili balkanski ratovi obnovile su koncepte o vekovnim balkanskim determinantama i pripremile skicu za sliku arhaičnih netrpeljivosti smeštenih na „ukleti prostor“. Neposredno po okončanju Drugog balkanskog rata, Moris Bering se pita hoće li ovi ratovi išta promeniti i hoće li „orijentalce“ ikada naučiti zapadnoj političkoj kulturi (Maurice, 1913: 15). Ovi i slični utisci vladaju mišljenjem o Balkanu i Srbiji pred izbijanje Prvog svetskog rata.

Tokom Prvog svetskog rata, William Joseph Showalter, Henry Rowland Cottrel i Frank Fox publikuju narative o svojim diplomatskim avanturama nastojeći da objasne „ratničku prirodu“ balkanskih naroda.

Njihovi obimni izveštaji, putopisi i dnevници sažimaju istoriju „bureta baruta“ – eksplozivnog prostora u kojem se umnožavaju konflikti i na kojem raste broj žrtava prilikom teritorijalnih podela. Uprkos činjenici da je predstava o eksplozivnom poluostrvu ostala najsnažnija i najstabilnija na Balkanu, već 1915. godine se uočava preokret u dinamici oblikovanja slike Balkana usled utisaka koje putnice donose iz Srbije. Naime, dobrovoljne učesnice sanitetskih ekipa – britanske lekarke, bolničarke i žene – vojnici transformišu zaziranje i ambivalentnost u romantičarski obojenu sliku Srbije. Umesto „provokatora“, Srbija u medijima postaje „tužni heroj“, „mladost Evrope“, dok su srpski vojnici predstavljeni kao „šarmantni i inteligentni seljaci“. Tokom Velikog rata Monica Stanley, Clair Stobart, Flora Sandes i Leila Paget objavljuju svoje memoare, dok druge članice sanitetskih ekipa organizuju večeri srpske kulture u centru Londona. U tekstovima ovih žena, Srbija više nije haotični i heterotopni prostor, već utopija u kojoj je moguće izgraditi novi i pravedni svet. No, njihove misije nisu bile pokrenute tek motivima čovekoljublja koliko potrebom za ponovnom izgradnjom i učvršćivanjem vlastitog identiteta u britanskom društvu. U onoj meri u kojoj su viktorijanske i edvardijanske putnice napuštale vlastiti kulturni milje kako bi dokazale ravnopravnost sa muškarcima ili izbegle teret rodnih uloga, lekarke, bolničarke, mahom sifražetkinje, iako u borbi za isti ideal, utiskivale su u tekst nove predstave o Balkanu. Zemlja kojom vladaju glad, tifus i koja je od posledica neposrednog ratnog dejstva izgubila veliki procenat stanovništva bila je osnova na kojoj su ove žene izgradile sliku Srbije i njenog stanovništva. Na ovaj način nastaju dve naizgled suprotstavljene slike: jedna koja potiče iz zapisa muškaraca, mahom diplomata i druga koja od 1915. počinje dominirati prvom. U prvoj grupi reprezentacija srećemo one o ratničkom duhu, militantnoj prirodi, agresivnom karakteru, a u drugoj one o hrabrim seljacima, požrtvovanim rodoljubima, napaćenoj zemlji i nevino prolivenoj krvi. Zapravo, hronološka distanca pokazuje da obe grupe stereotipa, premda naizgled imaju kontraparove, najzad uspevaju da se spoje u jednu celovitu sliku koja može služiti trajnim političkim manipulacijama. U tom smislu, kako to primećuju imago­lozi, translatolozi i socijalni psiholozi, nema pozitivnog ili negativnog stereotipa. Svaki od njih je oblik generalizacije koji se zavisno od političkih prilika može upotrebiti u jednu ili drugu svrhu. Kao generalizacija, svako shvatanje Drugoga može biti politički ambivalentno.

MALI IZAZIVAČI VELIKOG RATA

Dva dana posle Sarajevskog atentata, nemački poslanik u Beču javio je Berlinu kako se proneo glas da se sa Srbijom treba obračunati. Autori prvih tekstova o mestu Srbije u ovom ratu bili su diplomate i ratni izveštaji koji su Balkan poznavali iz balkanskih ratova ili poslednje decenije devetnaestog veka. Tek retke žene poput Ilein Menzes koja je prikupljala podatke o Srbiji pod pseudonimom Saterlanda Menzesa, narativno prerušena u britanskog diplomatu, imale su mogućnost da raspravljaju o Istočnom pitanju i izvoze u Britaniju svoja precizna saznanja o međudinastičkim

odnosima, atentatima ili međuetničkim odnosima. Ratni izveštač Vilijam Šoualter u ovo vreme piše:

„Pre nekoliko godina rečeno je da je Balkan 'evropsko bure baruta', a ono što se na njemu dogodilo prošlog leta pokazalo je tačnost ove tvrdnje; nešto kasnije neko je zapazio da, ako je Balkan bure baruta, Srbija mora biti njegov fitilj“ (Showalter, 1915: 417).

Američki fizičar i član Nacionalne akademije nauka, Henri Roland, 1915. godine piše da je Balkan i za dobre poznavaoce i stare putnike još uvek nejasan: „Mnogi ljudi koji su srazmerno mnogo putovali još uvek nemaju ni približnu predstavu o tome šta se može naći na Balkanskom poluostrvu osim 'problema' koji se tu podrazumevaju“. Problemi o kojima Henri Roland govori se u ovom periodu pripisuju specifičnoj poziciji koju poluostrvo zauzima. Međutim, ovde se javljaju novine u odnosu na stereotipni govor o „buretu baruta“ i „politički zamršenom poluostrvu“.

Foks (1915, 2) objašnjava da je sudbina bila „gruba prema ovom poluostrvu“: „Zbog svoje geografske pozicije moralo se naći na putu velikih pokreta naroda i postalo je mesto divljačkih rasnih borbi koliko i riznica zaostataka velikih poraza ili pirske pobeda koje su podstakle uzajamne mržnje...Vekovima u istorijskom pamćenju ostaju samo krvave mrlje nad Balkanom i vekovima pre nego što se javila pisana istorija događalo se ono što je moguće sažeti kao neprekidne borbe zaraćenih naroda“. On daje stereotipna objašnjenja konflikata i predviđa sudbinu balkanskih naroda iznalazeći u svakom od njih sklonost ka konfliktu, mržnji prema susedu i zavist: „Videli smo da je krvava magla prekrivala Balkan vekovima. Tu je čitava lista zavađenih naroda. Danas su ovim razaranjima pogođeni narodi žedni krvi i tu žeđ nose kao nasleđe od kojeg se ne može pobeći. Turci, Bugari, Srbi, Rumuni i Grci mogu živeti u miru, ali samo kratko. Svako od njih nosi mržnju, strah ili prezir prema onom drugome i u miru se svi pripremaju za rat“ (Foks, 1915: 176). Ovu geo-političku analizu okončava rečenicom „Masakr je nacionalni sport na Balkanu“ (Foks, 1915: 177).

Američki profesor i diplomata Jakob Šurman u sličnom maniru zaključuje da se „uprkos njima samima sudbina naroda na Balkanu svodi na rat“ (Shurman, [www. Gutenberg.org](http://www.Gutenberg.org)). Stoga Šurman piše: „Simpatije, ogorčenost i užasi isprepletani sa nacionalističkim aspiracijama i teritorijalnim interesima okružuju ove srodne populacije u susednim državama“ (ibid). Poreklo ove netrpeljivosti, dakle, nije u trenutnim poteškoćama, već u drevnoj mržnji koja im pripada vekovima: „Vekovima je fatalna mana balkanskih naroda bila neumerenost i netolerancija udružena sa prezirivim nepoštovanjem prava drugih“ (ibid).

Ovi tekstovi uopštavaju Balkan u toj meri da je konačno teško izdvojiti pojedinačne balkanske narode i zemlje. Zapravo ovo stvarno i imaginarno poluostrvo balkanizovano je upotrebom diskursa o balkanizaciji (ibid). Sklonost ka takozvanoj balkanizaciji je lako izmestiv fenomen, te nešto poput infekcije što se ciklično javlja na malom poluostrvu preteći da zahvati čitavu Evropu. O ovome svedoče obnove govora o balkanizaciji. Ona nije bila samo sklonost o kojoj su novine pisale krajem devetnaestog veka, već je obnovljena u vreme balkanskih ratova, kao diskurs opstala tokom Prvog svetskog rata i održala se u međuratnom periodu. U politič-

kim enciklopedijama i popularnom govoru uveliko je korišćena pedesetih godina dvadesetog veka i uključila se u programske jezike sredinom devedesetih (Kulavkova 2006, 15–47). Ovaj diskurs je vladao tekstem o dekolonizaciji, mobilisan je u vreme revolucija i najzad se iznova sretao u britanskim novinama dvehiljaditih kako bi se njime označili irski i škotski zahtevi za referendumima (Lazarević Radak, 2011: 156).

Edvardijansko doba i borba za prava žena: patriotizam izvan maskulinističkog konteksta

Takozvani edvardijanski period i vladavinu Džordža V obeležilo je jačanje tenzije koju su osećali svi društveni slojevi. Ovo će označiti i početak skiciranja, uslovno rečeno, nove slike Balkana. U takvoj atmosferi nastaje i pokret sifražetkinja koje najpre formalno podržavaju levičari i uopšte, liberali, a potom ih i jedni i drugi izlažu kritici i gotovo sasvim napuštaju. Nagoveštaji značaja koji bi ovaj pokret mogao imati, javljaju se još krajem devetnaestog veka kada su žene pravo glasa tražile primenjujući mirne i nenasile metode, verujući da se plan može ostvariti mirnim putem i korišćenjem razumnih argumenata. Prvi svetski rat je ponudio proces redefinisanja rodnih uloga i prevazilaženje ograničenja koje nameće vlastito društvo. Ne samo da su žene na različite načine učestvovala u ratu, nego je on ovog puta omogućio putovanja i učešće u aktivnostima tradicionalno i stereotipno rezervisanim za muškarce. Još od osnivanja britanskog Crvenog krsta koji je ženama omogućio izlazak iz uskog društvenog prostora u kojem su se kretale, a obezbeđivao glasnu podršku društva, preko različitih dobrotvornih organizacija, žene su se mogle postepeno i ovog puta bez prateće kritike društva uključiti u rat. Uostalom, Bolnicu škotskih žena koja je delovala na Balkanu finansirale su sifražetkinje. Evo kako Kler Stobart, u svom putopisu sa Balkana, *Plamteći mač u Srbiji i drugde*, objašnjava delovanje žena u ratu kao način da se razbiju rodne predrasude: „Praktična demonstracija činjenice da je predrasuda predrasuda, raspršiće njeno fantomsko delovanje“ (Stobart, 2004: 2–3). U političkoj i društvenoj klimi u kojoj postaje nemoguće dobiti tako osnovno pravo kao što je pravo glasa, žene se opredeljuju da u ratu, shvaćenom kao simbolički muški prostor, ostvare jednakost. Ujedno, kroz isticanje patriotizma, nacionalne odbrane, korišćenje onoga što danas prepoznajemo kao maskulinistički diskurs, one ulaze u živi svet političkog. Putovanje na Balkan o kojem se još uvek reprodukuju slike poput onih o stalnoj zavađenosti, nemiru i zločinima, uporedo dobija drugo lice – izvrnute muškosti.

Rat i inverzija rodnih uloga

Duhovna klima prve decenije dvadesetog veka dolazi do punog izražaja u memoarskoj građi, dakle u putopisima, pismima, dnevnicima i izveštajima engleskih i nešto ređe američkih i australijskih učesnica u Prvom svetskom ratu. Mada su učestvovala u ratu u čitavom svetu, one koje su otputovala na Balkan, delovale su kao lekarke, bolničarke i vojska, uglav-

nom u delovima Srbije i Bugarske. Srbija na diskurzivnom nivou postaje Britanija u malom gde se projektuju predstave o vlastitoj hrabrosti, nesebičnosti, snazi. I u ovim tekstovima, Balkan zadržava etničku i političku složenost, i u mnogo čemu izvrće očekivanja engleskih putnika. Zamršeni odnosi ipak postaju nešto što se tiče njihovog stanovništa, ono sporedno, unutrašnje, tradicionalno, što se ne tiče drugih. Prvi put u putopisima sa Balkana stanovnici ovog poluostrva imaju pravo na unutrašnje identitete i unutrašnji politički život koji putnica nije prinuđena da rešava. Pred njima se nalaze važnija pitanja poput odbrane nacionalnih interesa same Britanije, poput brige za zadobijanje jednakosti sa muškarcima. Paradigmatični primer učesnice rata i žene-oficira Flore Sends koja nosi uniformu i postaje „ravnopravna sa muškarcima u Srbiji“, tek pokazuje kako je na osnovu ovih putopisa i izveštaja konstruisan sasvim novi Balkanac. Balkan je prostor na kojem dolazi do inverzije rodnih stereotipa. Monika Stenli koja je predvodila britansku kraljevsku sanitetsku službu, čiji je zadatak bilo lečenje obolelih od tifusa i zaustavljanje ove bolesti, Srbiju prikazuje kao zamišljenu, idealnu Britaniju u malom, u kojoj bi muškarac pokazao najviši stepen posvećenosti naciji, a pri tome zadržao kvalitet nežnosti: „Ranjeni su tako zahvalni za sve što uradimo. Zovu nas 'sistra', ili 'dobra sistra'. Srpski muškarci deluju tako krhko, sa izuzetkom više klase koja je uglavnom snažna. Pred njihovim patriotizmom možemo se samo spustiti na kolena i moliti se za malo vere koja će naučiti svakoga od nas da bude dovoljno hrabar da učini isto. Njihova zemlja, prelepa i plodna kao naša, razorena je, puna bolesti, rata i gladi, pa ipak, oni nastavljaju dalje (Stanley, 2005: 102)“.

Ali, šta to Monika Stenli želi da vidi u Srbiji? Da li je to mesto na kojem su već deca jednaka kroz rat, da li je rat ono što treba da zbliži muškarca i ženu? U tekstovima engleske bolničarke Kler Stobart, srpskom ratniku se pripisuju osobine priželjkivanog muškarca koji uspeva da uravnoteži agresivnost i emocionalnost. Stobart izveštava: „Niko srpskog vojnika ne može optužiti za kukavičluk, ali njegova odbojnost prema ratovanju i ljubav prema domu toliko su izraženi da je lako prepoznati ih po žustrom hodu, nasmejanom licu ili po sporim pokretima i depresivnom držanju, zavisno od toga da li u sivo obučen vojnik ide kući na deset dana ili u komandu“. Ona srpskim vojnicima pripisuje svojstva nadbića, neke vrste superiornog ratnika, nastojeći da na taj način udvoji nedovoljno hrabrog britanskog vojnika koji živi u značajno boljim uslovima: „Srbi su veoma hrabri i neki od njih neverovatno dobro podnose bol. Jedan pacijent je imao operaciju kičme, nekoliko slomljenih rebara mu je uklonjeno. Hodao je oko dva sata kasnije“ (Stanley, 2005: 205).

Ovakva predstava nalikuje onima koje joj prethode. Premda su skloni nekooperativnosti i ratovanju, balkanski narodi su izdržljivi, a to je i jedan od razloga zbog kojih nastavljaju da se bore. No, za Kler Stobart, ovde je reč o pacifizmu, o ljubavi prema domovini koja omogućuje da se polazeći od vlastitog voli čitav svet. Ona je mesto na kojem se nadljudskim naporima pobeđuju fizički i emotivni bol. Ljubav prema domovini koju će docnije preporučiti i svojim sunarodnicima omogućuje da se trenutak nadživi i da se podnesu naizgled nezamisliva stradanja. Srbija je mesto na

kojem se u trenutku koji omogućava rat, u strahu koji on zavodi, nalaze slike koje mogu ispuniti želje.

„Naši ranjenici su najšarmantniji pacijenti koje možete zamisliti i uvek je radost ići u stovarište i porazgovarati sa njima. Oni su izuzetno inteligentni i sa divnim smislom za humor, sa potpunim odsustvom sirove vulgarnosti. Oni su toliko viteški učtivi i prefinjeni u ponašanju prema sestrama i prema nama ženama uopšte, a prepuni ljubavi i zahvalnosti za pomoć koju im dajemo da je bilo teško uopšte shvatiti da to nisu oficiri, nego tek obični seljaci sa malo znanja o bilo čemu izvan njihove nacionalne istorije“ (Stobart, 2004: 24).

Govor o svojim pacijentima zaključila je rečenicom: „Svaki srpski seljak je pesnik“ (Stobart, 2004: 24–25). Ovaj seljak i ratnik, radikalno je različit od vekovima zamišljanog idealnog evropskog muškarca, a naročito muškarca kakvog je proizvelo doba prosvećenosti. Ući u ovaj prostor tamo gde je to moguće, značilo je zadobiti ga bar simbolički, bar delimično i na granici Evrope. Ukoliko je ta granica bila i kulturna granica, pa tako i granica između evropskih i nekih drugih vrednosti, onda je bilo utoliko lakše zadobiti moć koju je mogla da ponudi. Ukoliko je Balkan bio sastavljen od već tradicionalno marginalizovanih društava, od onih koja su u devetnaestom veku bila predstavljana kao zaostala, varvarska, manje vredna, onda je i putovanje u ovaj deo sveta moglo biti jedan od načina da se razbije ustaljena hijerarhija. Suptilni muškarci, seljaci kao rođeni pesnici, naročita priroda ratnika, viteštvo i plementnost otkrivaju samo neke od projekcija putnica. Najpre, Balkan je poslužio kao mesto na kojem se može potvrditi, na kojem se može dokazati vlastita vrednost u sudelovanju u muškoj sferi, a potom je bio i simbolički feminino društvo. Na kraju, u predstavi balkanskog, u ovom slučaju, srpskog muškaraca, projektuju se nade u budućnost i konstruiše neka vrsta idealnog, budućeg muškaraca, onoga koji tek treba da bude ostvaren. Na njemu zapravo žive muškarci koji uravnotežuju konstruisanu suprotnost između muškarca i žene, ali i žene koje „svojom snagom“ čine isto.

U mešavini romantičarske vizure i težnje za oslobođenjem od nametnutih rodnih uloga, Balkan postaje idealno, ali i dalje civilizacijom neiskvareno društvo. Uostalom, rod uvek ima svoju geografiju. Argumenti o pozicioniranosti omogućuju učvršćivanje konstrukcija muškosti i ženskosti, uključujući ukrštanje različitih dimenzija različitosti. Ujedno, on se koristi kao polje na kojem je moguće testirati potencijale kako žene tako i muškarca, a da muškarac ne bude nužno shvaćen kao direktni i jedini uzrok pritiska sa kojim se žena suočava. Zato je jednako važno prisetiti se šta je to englesko društvo shvatalo kao žensko, a šta kao muško, koji su to konstrukti koji se ruše na primeru Balkana. U devetnaestom veku žene svih slojeva ostaju pretežno okrenute domaćoj sferi. Retke žene koje su se uspele afirmisati kao spisateljice ili umetnice različitih profila, uglavnom su morale raditi pod pseudonimom. U drugoj polovini devetnaestog veka, nasuprot često idealizovanoj slici postepenog oslobađanja i izlaska žene iz senke društva, statistike svedoče o naglom porastu nasilja nad njima. U Britaniji se Prvi svetski rat i dalje shvatao kao „eliksir od krvi i čelika“ koji treba da nahrani i ojača „pravog britanskog muškarca“. Premda je društvo

u kojem su se ove putnice zatekle bilo patrijarhalno i premda one uviđaju zavisnost društva od uloge žene, naročito manuelnog rada, na Srbiji se preslikava romantičnost seljačkog društva koje kao da je izgubljeno u želji za stalnim napredovanjem. U isto vreme, one podržavaju jedan maskulinistički diskurs, mimikrijski se utapajući u svet koji se tradicionalno razume kao muški. Ovde se afirmiše diskurs o naciji, nacionalnosti, očuvanju nacionalnog imena, identiteta, kao i drugde. Svakako ne treba zanemariti ni činjenicu da je rat kao prostor na kojem je moguće dokazati snagu, patriotizam i posledično, u skladu sa normama i zahtevima vremena, jednakost, bio korišćen u istu svrhu ne samo u Srbiji nego u različitim delovima sveta. Sticaj političkih okolnosti, propaganda i verovatno, mogućnost da se ženama prepušta putovanje u marginalnije delove Evrope, uprkos klasi kojoj su mogle pripadati, doprinelo je većem broju učesnica na ovim frontovima. Uporedo sa ovim, zahvaljujući njima, u Britaniji su organizovana okupljanja i svečanosti posvećene Srbiji što je rezultovalo novim odjekom i novom vrstom zainteresovanosti za taj deo sveta.

Ovaj kontekst će izmeniti predstave o Balkanu u narednih dvadeset i pet godina. Sve političke i kulturne promene koje će uslediti umnogome će izmeniti predstavu o Balkanu. Izveštaji lekarki, vojnika, učesnica sanitetskih ekipa bile su tek prvi talas koji je pripremio podlogu za oblikovanje „seljačkog“, „neiskvarenog“, „plemenitog“ i „časnog“ Balkana. Jedna „pozitivna“ slika o Srbiji kao prostoru podržana je predstavom o plemenitosti, uzvišenosti i herojstvu njenih stanovnika. Premda ovo uglavnom važi za Srbiju, čitav Balkan će u značajnoj meri biti osvetljen ovom „sakralizacijom“ zemlje-ratnice. Zamišljeno kulturno oslobađanje koje je trebalo da se odigra posle balkanskih ratova zaustavljeno je početkom Prvog svetskog rata. U tom trenutku, Velike sile se kolebaju da li da Srbiju označe kao opasnog izazivača svetskog rata – „fitalj“, „okidač“, ili da glorifikuju njeno herojstvo. U Velikoj Britaniji su mišljenja ostala podeljena. Većina izveštača se divi Srbiji, ali u pozadini divljenja, prepoznaje se strepnja od opasnosti geografskog položaja i karaktera stanovništva koje je sklono izazivanju konflikata svetskih razmera. Opšti zaključak će biti da je konflikt i tako bio neminovan. Figure zaostalih i nedovoljno inteligentnih pripadnika uzajamno „zavađenih plemena“, sada su transformisane u one o ratnicima-seljacima. Romantizacija donedavno varvarskog stanovnika neiskorišćene zemlje našla je mesto u stanju rata, haosa i inverzije gde je u pitanje dovedena vladajuća etika. Upravo u ratu koji uspeva da uzdrma opštevažeće norme, da dovede u pitanje vrednost ljudskog života, da sruši ili se pak naruga postojećem poretku, nalaze se moći, ako ne transformacije, onda delimične izmene do tada uspostavljenih slika. Rat je granični trenutak po čijem okončanju je moguće uspostaviti novi poredak ili učvrstiti stari. Čitavom Evropom vlada inverzija koja je zavladała Balkanom, uzdrmani su naizgled čvrsti etički stubovi, vrednosti i norme. Izveštaji i dnevници sa balkanskih frontova koji šire relativno novu sliku Balkana prodaju se u sve većem tiražu jer sada postoje adekvatni kanali za to. Priče i fotografije koje su donele sa fronta već su obišle Englesku. Rat se okončava i žene dobijaju pravo glasa. Na Balkanu se osnivaju nove bolnice, uspostavljaju nove institucije, te kao da je baš ovaj rat bio osnova za ulazak Balkana u drugačije,

novo stanje. Balkan je i dalje marginalni deo sveta, ali mu Britanija sada pruža pomoć iz drugog ugla. Najzad, Srbija kao balkanska zemlja prošla je ispit savezništva i počela se tretirati kao ravnopravni vojnik u velikom svetskom ratu.

SRPSKI/BALKANSKI HEROJ/RATNIK: SINTEZA STEREOTIPA

Letimični pogled na dve grupe stereotipa: 1. one o urođenoj destruktivnosti koja uvlači čitav svet u međuplemenske razmirice, i 2. koji stanovništvo Balkana, a naročito Srbije predstavlja u svetlu viteštva i herojstva pokazuje da su reprezentacije i diskursi dinamični, te da mesto jednog lako može zauzeti drugi. No, dublja analiza pokazuje da iza ovih naizgled različitih slika o singularizovanom balkanskom heroju opstaje diskurs dugog trajanja. Ma kakav taj ratnik bio – dobar/loš, ili preciznije, bilo da se borio na strani Dobra/Zla, njegova priroda ostaje ratnička, patriotska i najzad, odbrana njegovih nacionalnih interesa neretko dobija zastrašujuće forme. Premda su žene-vojnici, bolničarke, lekarke i druge saradnice savezničkih snaga gradile takozvanu pozitivnu sliku o srpskom ratniku, ne treba zanemariti činjenicu da je svaka pojedinačna slika zasnovana na generalizaciji. Predstaviti jedan kulturni svet u odabranim terminima stoga što je nemoguće predstaviti ga u svom njegovom bogatstvu uvek znači osiromašenje. Posle Prvog svetskog rata, u iscrpljenom svetlu, zavladao je pobednička euforija. Ona je donela divljenje „malim narodima koji su se uspeli izboriti za svoju samostalnost“. No, oni su ostali skloni težnji ka ostvarivanju samostalnosti koja se lako iznova čitala kao autonomija, a ova kao separatizam. Razlozi za to se nalaze u prirodi same slike i u nju smeštenog stereotipa. Slika povezuje nezavisne jedinice članova iste zajednice. Ja/Mi posmatra Drugoga, a slika Drugoga prenosi pojednostavljeni kolektiv (zajednicu, zemlju, narod). Slika je govor jer postoji da bi se prenosila. Ona je jedan prevod Drugoga, a stoga i autoprevod ili refleksija vlastite kulture. Tekstovi koji čine sliku su selektivni, programirani i neposredno podložni pogrešnom tumačenju od strane konzumenata (čitalačke publike). Pored toga, objašnjenje/prenošenje Drugoga je po pravilu iskrivljeno usled delovanja imaginacije. Slika ostaje neprecizan govor, iskrivljeni ključ. Njegova osobena i moćna predstava je stereotip. Ona je znak koji se nesvesno upućuje kako bi se izvelo pojednostavljeno tumačenje. Stereotip je jednoznačna predstava. On prenosi suštinsku poruku, širi suštinsku sliku – prvu, poslednju i najznačajniju (Pažo, 2002: 106–107). Nastajući kao mešavina atributa i suštine koja čini mogućim stalno zaključivanje od posebnog ka opštem, stereotip se postavlja na pridevski plan, postajući suština. Stereotipna veza preko samog stereotipa postavlja okvir za postupak definicije i atribucije, pa otuda formulacija „taj narod je...“; „taj narod nije...“ S obzirom na ovu osobinu on daje prizvuk neprikosновенosti, te može biti mnogovekovan (prenošen i pripovedan u nekom prošlom vremenu). Stoga opšti utisak o jednoj grupi/narodu predstavlja izraz blokiranog vremena, pa otuda i mogućnost standardizacije stereotipa i njegovog širenja u svakom

kulturnom izrazu koji je proizveden u seriji tekstova. U tom smislu postaje prenosilac informacije o drugome, pa je polikontekstualan i ponovno upotrebljiv u svakom vremenu (Pažo, 2002: 108–109).

Zanemarivanje bogatstva istine u postupku prenošenja stereotipa postaje blisko neistini. Kao što je poznato iz uvida u imagošku literaturu, u postkolonijalnu kritiku i translatoške studije, Balkan, a sa njim svakako i Srbija igrali su ulogu takozvane mračne ostave, bauka Evrope, bilo da su to ratni izveštači, diplomate, obaveštajci, reč je o margini, o delovima sveta koji se etiketiraju upotrebom prideva koji se dovode u vezu sa političkim opasnostima kakvi su atentati, revolucije i ratovi. Kada političke prilike to zahtevaju, ovi delovi sveta se dovode u vezu sa opasnostima i uklanjaju iz simboličkih okvira Evrope koja je u sinonimnom odnosu sa svim što se smatra uzvišenim, civilizovanim. Političke prilike ponekad zahtevaju mobilizaciju novih predstava, pri čemu se stare predstave privremeno potiskuju ili sklanjaju u stranu. U ovom procesu jedna zemlja koja je označavana kao „herojska“, lako može postati „ratnička“. Reč je o onim imenicama i pridevima čija se semantika lako iskrivljuje. Herojstvo može preći u ratništvo, ratništvo se dovodi u vezu sa pretnjom za egzistenciju, sa zločinom. Kada je potrebno interpretirati prošle događaje ili skrenuti pažnju sa aktuelnih, marginalni delovi sveta u igri simboličke geografije mogu dobiti nova simbolička značenja, postati opterećeni novim stereotipima. Potrebna je simbolička veza između prošlog, sadašnjeg i budućeg značenja.

Dakle, ukoliko je na početku Prvog svetskog rata, britanski i američki odnos prema Srbiji bio ambivalentan, ukoliko se Srbija nije dovoljno poznavala sticaj okolnosti je lako mogao obezbediti pozadinu za etiketu „izazivača najvećeg rata u istoriji čovečanstva“. S obzirom na to da je Balkan, u imperijalnom kontekstu, jedno od kasno otkrivenih područja, javnost evropskih zemalja ne poznaje dovoljno ovaj deo sveta. Dakle, mogli smo uočiti da se Prvi svetski rat okončava jednom uslovno „pozitivnom“ slikom u okviru koje britanska javnost, američki izveštači, novozelandski članovi sanitetskih ekipa Srbiju nazivaju „malom herojskom saveznicom“, „zemljom koja je odbranila Evropu“. Nedavno smo mogli čuti kako se stare etikete sa početka ovog rata, kakve su „izazivač svetskog konflikta“, iznova oživljavale da bi poslužile svrhama simboličkog mapiranja uslovljenog novim političkim i ekonomskom kontekstom. Ovo je jedan u nizu primera delovanja stereotipa na području političkog života.

LITERATURA

- Bart, Howard Douglas. *Excursions in Albania: Comprising a Description of the Wild Boar, Deer and Woodcock Shooting*. London: Wm. H. Allen and CO, 1842.
- Bart, Rolan. *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Barring, Maurice. *Letters from the Near East 1909. and 1912*. London: Smith Elderand Co., 1913.
- Boot, John. *Trouble In the Balkans*. London: Hurst and Blacket LTD., 1904.

- Fox, Frank. *The Balkan Peninsula*. Black, London: LTD Soho, 1915.
- Kulavkova, Kata. „Balkanskiot model na svet“. Vo *Balkanska slika na svetot*. Skoplje: MANU, 2006.
- Lazarević Radak, Sanja. *Na granicama Orijenta*. Pančevo: Mali Nemo, 2011.
- Lazarević Radak, Sanja. *Otkrivanje Balkana*, Pančevo: Mali Nemo, 2013.
- Le Queux Williams. *An Observer in The Near East*. New York: E. Nash, 1907.
- Pažo, Daniel Anri. *Opšta i komparativna kniževnost*. Skopje: Makedonska kniga, 2002.
- Showalter, William Joseph. *The Kingdom of Serbia*, New York: National Geographic, Vol XXVII, April, 1915.
- Shurman, Jacob Gold. *The Balkan Wars 1912-1913*, www. Gutenberg.org.
- Stanley, Monica. *My Diary In Serbia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent&Co., Limited, 1915.
- Stobart Clair. *The Flaming Sword in Serbia and Elsewhere*. London: Imperial War Museum, London, 2004.

Sanja Lazarević Radak

THE GREAT WAR AND GENDER ROLES INVERSION: THE ROLE OF WOMEN MOVEMENTS AND ORGANIZATIONS IN SHAPING THE AMERICAN AND EUROPEAN IMAGE OF SERBIA FROM 1914 TO 1918

Summary: The analysis of the texts on Serbia and the Balkans during and immediately after the Great War offers an insight into two perspectives: 1. political perspective of diplomats and journalists; 2. perspective of women that worked as doctors, nurses and immediate participants in the War. The aim of this paper is to emphasize: 1. the ways in which Serbia was represented in the English and American public during the Great War; 2. the perception of the ambivalent attitude towards Serbia in public discourse still present in various forms; 3. the perception of the role of women and suffragette movement in the change of public image and perception of Serbia in Great Britain and the USA after the Great War; 4. finally, the nature of stereotyping and traps that every form of the simplification of the Other eventually results in.

Key words: the Great War, gender roles, women movements and organizations, Serbia

Јасмина Милановић¹

Институт за савремену историју, Београд

БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО ДРУШТВО У ВЕЛИКОМ РАТУ

Резиме: Страхоте Великог рата у Србији успеваале су да својим пожртвованим радом смање и ублаже чланице женских друштва, пре свих Београдског женског друштва, Кола српских сестара, Друштва „Кнегиња Љубица“. Београдско женско друштво основано је 1875. године на иницијативу Катарине Миловук, управнице Више женске школе. Основни циљеви овог друштва били су хуманитарни, а посебно су помагале сиромашне и болесне. Већ наредне године у време Првог српско-турског рата чланице друштва су формирале своју прву болницу која је радила од 11. јула 1876. до 1. априла 1877. године. Како је покровитељ друштва била краљица Наталија Обреновић, радионица за шивење одеће и санитетског материјала била је отворена у самом двору. Исту акцију друштво је вршило и током Српско-бугарског рата 1885. године. Крајем 19. и почетком 20. века појачана је активност међу чланицама друштва да се обучавају за болничарке. По избијању Првог балканског рата друштво је одмах донело одлуку о отварању болнице. Она је смештена у згради основне школе на Савинцу и почела је са радом као XV резервна болница. Управне чланице вршиле су дужност главних надзорница и болничарки, у чему им је помогао и велики број редовних чланица. Болница Женског друштва је међу последњим завршила свој рад 11. септембра 1913. године. Лечено је укупно 1750 рањеника и болесника, а Управа је о њима водила бригу и кад су напуштали болницу, снабдевајући их потребним стварима, одећом, обућом и новчаним прилозима. Свој рад су наставиле и током Првог светског рата, када су као болничарке радиле у многим болницама широм Србије. Чланице друштва које су остале у окупираној земљи морале су да тајно раде јер рад свих женских друштава био је забрањен. Иако су се суочавале са великом опасношћу, чланице друштва су наставиле да помажу прогнанима, прикупљају одећу и огрев, збрињавале децу без родитеља. Због тога су хапшене, одвођене у логоре, па и стрељане. Највећу бригу посветиле су окупљању и збрињавању ратне сирочади.

Кључне речи: Београдско женско друштво, болничарке, балкански ратови, Први светски рат

ОСНИВАЊЕ БЕОГРАДСКОГ ЖЕНСКОГ ДРУШТВА

У петак 6/18. јуна 1875. године у званичним *Српским новинама* осванула су „Правила Женског друштва“ новоформираног, првог српског женског друштва. У укупно 46 чланова оснивачице овог друштва

¹ jasmina.mil17@gmail.com

уознају јавност са циљевима свога рада, правилима, органима и условима под којима се може постати члан друштва.² Друштво су 17. маја 1875. основале Катарина Миловук, Даница Христић, Јелена Грујић, Елодија Мијатовић, Марија Сретеновић, Емилија Лешјанин, Христина Јовановић, Драга Поповић, Мица Протић, Варвара Гатковић, Катарина Мијатовић, Катарина Боди, Варвара Машин и Јелена Михајловић. Већ у првом члану ових правила изложени су најважнији циљеви рада: „Женско је друштво удружење женскиња у цели да тежи усавршењу женског пола у правцу саморадње; да помаже сироте и невољне и да дејствује, да се сиромашне женске спремају и упућују за добре и ваљане служитељке и раденице“. Већ 9/21. јуна је објављен и оглас у коме се јавност извештава да је управа вароши Београда одобрила „Правила“ друштва, да су она објављена и да је према њима потребно да се упише бар 50 редовних чланица како би друштво могло да „ступи у живот“.³ Чланом 6 „Правила“ било је предвиђено ко може да постане члан друштва: „Редовна чланица може бити свако женско, удато или неудато, без разлике вере и народности, које има пуних 17 година, а пристаје на ова правила“. Овај члан најбоље илуструје једнакост међу женама тога доба које су, без обзира на касније покушаје да ова друштва сврстају у елитистичке скупове, примале све које су прихватале правила друштва. Први степен у борби за права жена био је управо тај да међу собом не праве разлике, ни статусне, ни верске, ни друштвене. Врло брзо су прикупиле не само 50, већ много већи број чланица. Друштво је нарочито стекло велики углед од када је 25. августа, када је одржан и први скуп друштва, кнегиња Наталија Обреновић прихватила да буде покровитељица и „висока заштитница“ друштва. На том скупу је за председницу друштва изабрана Катарина Миловук, управница Више женске школе и иницијатор оснивања Београдског женског друштва. За потпредседницу је изабрана Јелена Грујић, супруга српског државника и дипломате Јеврема Грујића, а мајка Мирке Грујић, касније дугогодишње председнице „Кола српских сестара“. Такође, међу чланицама је било и неколико наставница Више женске школе.

Већ по оснивању чланице Друштва су одмах почеле са својим акцијама. Како је током 1875. године плануо устанак у Херцеговини, чланице су приступиле сакупљању новчаних прилога и одеће која је прослеђивана за избеглице, па је стигла чак до Дубровника. Чланице су од почетка ступале у везе и са другим женским друштвима, па су током 1876. године за почасне чланице изабрале Олгу Граве, председницу Петроградског дамског друштва и госпођу Стрекалову, председницу Московског дамског друштва. Рад чланица се одвијао на више колосека. Почетком 1876. године приређиване су игранке са лутријом како би се прикупила средства за отварања школа за малу децу. Крајем 1879. године, 2/14. децембра свечано је, уз присуство кнегиње Наталије и митрополита Михаила, отворена Раденичка школа за девојчице. У исто време је покренут и часопис друштва „Домаћица“, који је

² Српске новине, бр. 124, 6. јун 1875. стр. 684–685.

³ Српске новине, бр. 126, 9. јун 1875. стр. 700.

излазио све до 1941. године, са прекидом током Великог рата. „Ђачка трпеза“ која је прво радила као „Народна кујна“ свечано је отворена 2/14. августа 1899. године. Током 1907. године отворена је и Ћилимарска школа и радионица у Пироту. Друштво је често учествовало на различитим изложбама где је представљало народне ношње, везове, ткања и упознавало Европу са лепотама женског ручног рада, па је тако учествовало на Светској изложби у Паризу 1889. и 1900. године. Са својом Школом и Пазаром Друштво је 1906. године учествовало на две изложбе, једна је била у Бриселу, где је Друштво одликовано златном медаљом и почасним крстом, а друга је била „Међународна изложба женских рукотворина у Паризу“, где су такође награђени. Наредне, 1907. године, Друштво је узело учешће на Балканској изложби у Лондону, као и на изложби у Лијежу. У лето 1909. године у Прагу је организована изложбе „Српска жена“ за коју је Београдско женско друштво, заједно са Колом српских сестара, прикупило значајан материјал и представило се у најбољем светлу. Најважнија иницијатива коју је друштво покренуло током 1906. године било је оснивање „Српског Женског савеза“ који је окупљао сва женска удружења Краљевине Србије. Српски народни женски савез се одмах прикључио „Међународном женском савезу“ који је у том тренутку имао преко осам милиона чланова.

ПРВЕ БОЛНИЧАРКЕ

Једна од најзначајнијих делатности које су оствариле чланице Београдског женског друштва још на почетку свог постојања била је улога болничарки и нудиља. На почетку Првог српско-турског рата чланице су донеле одлуку да отворе болницу која је радила од 11. јула 1876. до 1. априла 1877. У прво време примиле су 25 рањеника, а у њој су дежурале управне чланице (*Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, 1926: 5–6). Болница Београдског женског друштва радила је у некадашњој полугимназији која се налазила до Вазнесенске цркве. Болеснички кревети су размештени у четири собе. Сва управа, администрација, економија и лечење било је у рукама жена. На почетку је једино шеф болнице и хирург био др Штајнер, али га је од септембра месеца заменила др Марија Зиболт. Она је постала шеф и главни лекар. Осим ње у болници је радила и др Раиса Сватловскаја, а као помоћнице су радиле Милева Котуровић и Божена Снећивна. У болници је дуже или краће време радило још неколико студената и студенткиња медицине. Болничку службу су готово искључиво вршиле чланице Друштва уз помоћ неколико ђака болничара Црвеног крста. У болници је лечено 164 болесника и рањеника, а поред Срба у њој је лечено и много добровољаца из иностранства, углавном Срба из Аустро-Угарске, Турске, Црне Горе. Осим њих, међу леченима је било добровољаца из Угарске, Пруске, а највише из Русије. Чланице Београдског женског друштва су се поред медицинског посла бавиле и припремом хране, па су болесници добијали по пет obroка дневно,

а често су им испуњавале и најзахтевније жеље, попут грожђа у сред зиме. Поред похвала за добро вођену администрацију и болничке листе, доктор Радовановић је на крају закључио: „Женско Друштво развивши делателност своју показало је не само патријотизам, саучешће, пожртвовање, итд., него је констатовало факт, да није далеко од оног великог историјског питања које се зове: ослобођење женскиња“ (Радовановић, 1879: 2–4, 25). Поред неговања рањеника чланице Друштва су на молбу Црвеног крста израђивале преобуку и завоје. Такође су упутиле апел преко италијанских новина и позвале тамошње лекаре да дођу у Србију, а плату су им обезбедиле из својих фондова. Током 1877. године све болнице које је у Србији формирало Руско друштво, предате су Београдском женском друштву које се побринуло и за рањенике из Руске болнице која је завршила свој рад на Врачару 1. априла исте године. Део опреме је продат, а новац је подељен сиротиње, док је санитетски материјал предат војном санитету. Свест да је потребно у ратним условима помоћи тамо где су биле најпотребније, чланице Друштва је нагнало да почну да размишљају о бољој обуци за болничарке. Једна од чланица Друштва, Милева Котуровић, наставница Више женске школе, затекла се у Русији, у Петрограду, у време избијања рата, па је после обуке на болничком курсу распоређена на рад у пољској болници у Трнову (1877). Тада је добила и руску стипендију, али се по повратку у земљу удала за професора Светислава Вуловића, а касније је била и оснивач Друштва „Кнегиња Љубица“.

По избијању Српско-бугарског рата 1885. године чланице Друштва које су биле обучене за болничарке радиле су у различитим, углавном београдским болницама. Краљица Наталија је, као покровитељ Друштва, уредила једну салу у двору и претворила је у радионицу за израђивање рубља за рањенике. У тој радионици су чланице Друштва заједно са краљицом свакодневно шиле рубље и спремале завоје, Радионица је радила од 15. октобра до 12. децембра 1885. године (*Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, 1926: 16–18). За заслуге током овог рата краљ Милан је одликовао преко 150 чланица Друштва златном и сребрном медаљом Краљице Наталије.

У време избијања анексионе кризе 1908. године Београдско женско друштво одмах је понудило српском Црвеном крсту своје услуге. Позване су и председнице свих женских друштава на договор како би у случају рата заједничким снагама отвориле болницу под именом „Болница свију женских удружења“. Осим тога одмах су почеле да прикупљају прилоге за набавку топле одеће и рубља. Али нису се зауставиле само на томе. Женско друштво је у сарадњи са осталим друштвима послало петицију председници Међународног женског савеза у Лондону, са молбом да је код осталих савеза у Европи заузме за праведне захтеве Србије и задобије симпатије њихових чланица.

БЕОГРАДСКО ЖЕНСКО ДРУШТВО У БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА

Током 1892. године Београдско женско друштво је са друштвом Црвеног крста почело да ради на обуци једног броја нудиља и болничарки које би могле да негују болеснике и у мирнодопско време, али и у време ратова. Предвиђено је било да се обуче за неговање болесника, како оних оболелих од заразних болести, тако и свих других. Наредне, 1893. године, на заједничким састанцима Друштво и Црвени крст су успели да направе заједничка правила за нудиље и болничарке, па је тада отворена и прва школа – курс. Најважније одредбе тог Статута су биле:

1. Женско друштво као самостална чињеница помаже по могућству Црвеном крсту у вршењу његовог позива у рату и миру.

2. У мирно време Женско друштво прима обавезу да о трошку Црвеног крста спреми потребно рубље и завоје за рањенике у рату.

3. У рату Женско друштво стоји увек уз Српско друштво Црвеног крста и помагаће га у свим таквим пословима.

4. Болничарке и остало женско особље за службу Црвеног крста даје Женско друштво, али Црвени крст узима на себе да се о спреми и награди овога особља брине.

5. Домаћице и надзорнице из резервне болнице бира само Женско друштво из круга својих чланова.

На основу овог споразума расписан је 1893. године конкурс за добротворне болничарке, а кандидате је изабрало Женско друштво. Примљено је на почетку 10 приправница за хонорарне нудиље и 6 приправница за болничарке (*Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, 1926: 23; Софронијевић, 2003: 20–21).

Београдско женско друштво је 1912. године имало 480 редовних чланица, 125 добротвора и 61 почасног члана. Како се цела земља припремала за скори рат са Турском, чланице Друштва су такође предузеле припреме како би се укључиле својим позадинским активностима. Одмах по објави мобилизације Друштво је покренуло широку делатност прикупљања прилога за породице војних обвезника. Раденичка школа је прекинула свој рад и претворена је у радионицу у којој је шивено рубље. Добровољцима је давана новчана помоћ, а у Бачкој трпези су им уступљена два одељења за канцеларије и магацин. На ванредној седници управе Друштва 27. октобра 1912. године донета је одлука о отварању болнице за коју је Друштво издвојило 5000 динара из сопствених средстава, а упућен је и апел свим подружницама у Србији и Добротворним задругама Српкиња преко Саве и Дунава за прилоге у новцу и стварима. Одмах су известиле војни санитет да имају намеру да отворе своје болнице, а да ће у њима цео персонал, осим лекара, чинити њихове чланице, па су добиле одобрење да отворе Петнаесту резервну болницу у Београду. Нешто од потребних ствари су позајмиле од Црвеног крста и из фабрике Светозара Гођевића. Тражиле су подршку и од своје покровитељке кнегиње Јелене Карађорђевић, која је из Русије дошла са опремљеном болницом од

50 постеља и која је одмах упућена у Врање. Чланице Београдског женског друштва су успеле да за само два дана опреме болницу која је почела са радом 29. октобра 1912. године у згради Основне школе „Свети Сава“ у Мекензијевој улици. Болница је била потпуно намештена са свим потребним одељењима и амбулантом, која је опремљена захваљујући анонимној донацији уплаћеној преко Министра унутрашњих дела. Већ прве вечери је примљено 150 рањеника. Капацитет болнице је прво био 200, а касније је проширен на 250 до 270 постеља. Први управник болнице био је др Миладин Свињарев, а касније др Милан Васић. Благајник је био г. Мића Милићевић, секретар Касације, а комесар Михаило Васић, трговац. У болници су радили лекари: др Малушев, Лујићи Ловадино, Вандерверф, Шен, Ринберг, Фермели, Бајер, Баћар, Хаберне, Иванишевић, Рабин и Космикис. Кратко време радили су и др Јован Јовановић и др Матерни. Радила су и два докторанта др Лудвик Красни и др Исаковић, два медицинара Могин и Раде Данић. Дужност главних надзорница вршиле су председница друштва Даница Соларовић, обе потпредседнице Мила Николић и Боса Стефановића и управна чланица Мица Карић. У амбуланти су заједно са лекарима радиле Аница Николић, Мица Добри, Мара Алексић, зубни лекар Лепосава Стојиловић, Гертруда Рашен, Дара Давидовић, Даница Дачић, Олга Гавриловић. Дужност нудиља по болесничким собама вршиле су све управне чланице, редовне чланице које су се пријавиле, али и друге жене које нису биле чланице. Оне су бринуле о набавци потребног болничког материјала, исхрани болесника и одржавању хигијене. Као болничари у болници Друштва радили су многи Словенци, Хрвати, Срби из Војводине, Босне, Херцеговине, велики број ђака, чиновника и занатлија. Надлежни су често истицали ову болницу по чистоћи и реду, као и брзој лекарској услузи јер су лекари становали у самој болници. Друштво је од свог новца плаћало сталну праљу, куварицу, доручак за све рањенике – млеко, по подне чај или црну кафу, а за вечеру су стално додавале храну и тежим рањеницима и болесницима припремале нарочите понуде. Болница Женског друштва је међу последњима завршила свој рад – 11. септембра 1913. године. Лечено је укупно 1750 рањеника и болесника, а Управа је о њима водила бригу и кад су напустили болницу, снабдевајући их потребним стварима, одећом, обућом и новчаним прилозима. Чланице подружница Друштва широм Србије такође су се укључиле као нудиље и болничарке и радиле по болницама које су постојале у њиховим местима или у близини. Све чланице Друштва које су радиле у болници Женског друштва одликоване су Крстом Милосрђа и медаљама Црвеног крста (*Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва*, 1926: 70–80; *Алманах хуманих друштава*, 1940; *Српкиње у служби отаџбини и народу*, 1933; Софронијевић, 2003; Корићанац и Танеска, 1995).

ЧЛАНИЦЕ ДРУШТВА У ВЕЛИКОМ РАТУ

Почетак рата са Аустро-Угарском, а затим и Великог рата, условио је прелазак српске владе из Београда у Ниш. За владом су се у ратну престоницу повукли и други државни органи, па и женска друштва. Србија је 1914. успела да мобилише 532.000 грађана. У Војном санитету налазила су се 534 лекара, а овог пута су мобилисани и студенти медицине који у време Балканских ратова нису позивани, укупно њих 203, а међу њима и девет студенткиња. Црвени крст је такође пренео седиште и главни магацин у Ниш. Оскудицу у лекарском особљу су донекле попунили страни лекари – око 200 лекара и 500 школованих сестара. Друштво је имало опрему за 20.000 постеља, док су потребе прелазиле 100.000 постеља. Новчана и материјална помоћ је стизала из Француске, Италије, Холандије, Јапана, Румуније, Швајцарске, Турске, Аргентине и Чилеа, а нарочито велика из Велике Британије. Из Велике Британије стигло је шеснаест мисија, 77 лекара, 38 болничара, 65 милосрдних сестара и око 250 лица административног и другог особља. Ове мисије донеле су и велике количине санитетског прибора. Амерички Црвени крст послао је три мисије: др Рајана и др Батлера, са укупно 12 лекара и 23 сестре и др Стронга, који је дошао да сузбије заразне болести. Приватну мисију Џона Фронтингама сачињавала су 3 лекара и 5 других лица (*Друштво Црвеног крста, Споменница 1876–1936*, 1936: 100–106).

Женска друштва су у Ниш преселила своје магацине, архиву и део чланства. Део чланства је остао у Београду радећи у болницама или у радионицама за израду рубља, окупљајући избеглице, децу без родитеља, старе и болесне. Занатска школа Женског друштва била је претворена у радионицу у којој је бесплатно шивено рубље за Народну одбрану, Добровољце, Црвени крст и Главни одбор за давање помоћи ратницима и њиховим породицама. Управница Занатске школе и чланица Београдског женског друштва Јелена Марковић је уз помоћ Главне београдске војне станице и неколико београдских трговаца основала Ратно женско удружење. Она је заједно са ученицама школе шила рубље све до окупације и помагала болницама како у Београду тако и у унутрашњости Србије. Прихват рањеника у Београду је организовала и Анка Ђуровић, чланица Београдског женског друштва и један од оснивача Друштва „Књегиња Љубица“ иако је тада имала већ преко 75 година. Она је за своје заслуге 1923. године одликована медаљом Флоранс Најтингејл. Као добровољна болничарка је, поред осталих, радила и Наталија Мунк чланица Јеврејског женског друштва, а када је после окупације морала да се из Ниша врати у Београд, једва се спасила тамнице. По завршетку рата одликована је Крстом милосрђа, Орденом Црвеног крста и постала је доживотна потпредседница Савеза добровољаца.

Избегле чланице женских друштава и обучене болничарке одмах су почеле да раде у разним болницама јер за разлику од балканских ратова, сада нису могле да формирају своје резервне болнице. Чланице Београдског женског друштва су радиле у већ постојећим болницама,

пре свега у Војној болници у Нишу, као и у болницама у Крагујевцу и Ваљево. О раду ових жена вредно сведочанство је оставила Клара Штурценегер која је као члан швајцарског Црвеног крста боравила у Србији. Када је у јануару 1915. прешла у Ниш где је радила у Првој резервној болници била је сведок пожртвованости чланица свих женских друштава. Касније је записала: „Све госпође обављају превијања са херојском оданошћу; оне перу, чисте и завијају ране често од раног јутра до касно у ноћ, по својој сопственој иницијативи; само тешке случајеве обрађује главни лекар“. Оно што је ову болничарку посебно изненадило, било је то што су чланице друштава неговале све који-ма је помоћ била потребна и то без ривалства или љубоморе, што је, према њеним речима, била честа појава у разним одборима госпођа. Тих дана су сва женска друштва била уједињена око истог циља и на истим задацима, заједно су радиле и допуњавале се.⁴

Многе чланице Београдског женског друштва, као и других женских удружења, своју пожртвованост су платиле животом. Љубица Луковић, хуманитарна радница, управна чланица Београдског женског друштва, била је са непуних осамнаест година међу првим болничаркама које су завршиле курс. Касније је постала потпредседница Друштва „Кнегиња Љубица“, а од 1905. године и председница Кола српских сестара. На почетку Балканских ратова ради на формирању Четврте резервне болнице у којој су чланице Кола радиле као болничарке. Током Првог светског рата по доласку у Ниш са секретаром друштва Мирком Грујић отвара магацин Кола где прикупљају храну, одећу и санитетски материјал намењен изгнаницима и болницама. Наставља да ради у болницама у Нишу. У јануару 1915. одлази у Ваљево, заједно са благајницом друштва Катицом Ђорђевић, како би тамошњој болници однеле рубље и помоћ коју су упутили пријатељи српског народа из Енглеске. Пожртвовано негујући рањенике и сама се заразила тифусом од кога је преминула у Нишу 11. фебруара 1915. године. Посмртно је одликована 1925. године орденом милосрђа „Флоранс Најтингел“ међународног Црвеног крста.

Још једна чланица Београдског женског друштва је подлегла опаком тифусу. Касија Милетић је први пут као болничарка радила је у време Српско-бугарског рата 1885. године, када је њен рад и залагање похвалила краљица Наталија. Завршила је и болнички курс које је Коло српских сестара организовало, а Делфа Иванић је касније говорила да је она била права српска Флоранс Најтингел. Касија Милетић је била сестра по мајци браће Недић, па када је сву тројицу испратила у Први балкански рат и сама се пријавила као добровољна болничарка, иако је била тежак срчани болесник. Са Шумадијском дивизијом је била на првој линији фронта и са њом улази у Приштину.

4 Штурценегер, 1989: 44, 121, 152: „Звали се они Коло сестара, Женско друштво, Одбор кнегиње Љубице, сви су записали хуманост и патриотизам у свој програм; сви су спремни да жртвују своје здравље, своју имовину, свој живот као затреба, за Бога, и за отаџбину, за цркву и за државу, за несрећне и за сиротињу. ... Србијо! Славна у борбама, славна у страдању! Нека ти твоја будућност буде исто тако славна у твојим делима мира и цивилизације!“

Потом одлази у Љеш где је у болници заменила оболелу Делфу Иванић. На почетку Првог светског рата ради прво у болници у Крушевцу, али је у децембру 1914. лекари из Ваљевске болнице позивају да им помогне, јер је већ имала искуства у борби против тифуса у Љешу. Радила је неуморно од децембра 1914. до маја 1915. године у тој болници, али је на крају и сама заражена подлегла болести.

После повлачења српске војске, део чланица женских друштава обрео се у иностранство. Оне које су остале у окупираној земљи морале су да тајно раде јер су сва удружења, па и женска, била забрањена. Иако су се суочавале са великом опасношћу, чланице друштва су наставиле да помажу прогнанима, прикупљају одећу и огрев, збрињавале децу без родитеља. Због тога су хапшене, одвођене у логоре, па и стрељане. Највећу бригу посветиле су окупљању и збрињавању ратне сирочади. Једна група деце, сирочића из времена балканских ратова била је смештена у Чувалиште Св. Јелене, први наменски изграђен вртић за децу радница изграђен у Београду 1912. године. У току рата је претворен у сиротиште, али је по избијању Првог светског рата због бомбардовања Београда, управни одбор донео одлуку да децу пресели из престонице и један манастир у околини Ниша. После бугарске окупације ових територија Србије деца и директорка су се нашли у врло тешком положају, о коме је известила одбор у Београду. Тадашња председница Београдског женског друштва Даница Христић је најзад нашла начина и успела је да их врати у Београд и издржава до краја рата. Друга група сирочади прикупљана по југу Србије и захваљујући Јелени Лозанић и прилозима Џона Фротингама успешно спроведена до Солуна. Ту је организовано прво дечије склониште и склониште за породиље. Касније су они преко Атине стигли у Француску, у Ницу, где је за њих организовано забавиште и основна школа.

Станка Лозанић, супруга академика Симе Лозанића, била је врло активна управна чланица Београдског женског друштва. После повлачења из Србије, преко Албаније, једно време је провела у Швајцарској где је одмах почела да ради у радионици рубља. После преласка у Ницу почела је да ради са осталим Српкињама на организацији помоћи избеглицима. По доласку Делфе Иванић у Ницу организовале су Комитет српских жена у Ници који је крајем 1916. и током 1917. године живо радио на прикупљању материјалних средстава од којих су припремале пакете за заробљене и интерниране Србе у немачким и аустроугарским логорима. Захваљујући помоћи француског Црвеног крста, успевале су да припреме и пошаљу и по 1000 пакета дневно. Такође су велику пажњу поклањале и деци која су избегла у Француску, радећи на организацији њиховог даљег школовања. Као обучене болничарке наставиле су да раде и у болницама које су у Француској примале српске рањенике. У околини Нице радиле су две болнице, а једна је основана и у Тулону.

Свој рад чланице Београдског женског друштва нису обуставиле ни када се рат завршио. Иако су се и саме бориле са великом немаштином, разореним и опљачканим домовима, налазиле су начина и да помогну инвалидима, деци која су остала без родитеља, старима.

Захваљујући донацијама великих добротвора Београдског женског друштва, пре свих Џону Фротингаму, могле су да помоћ пруже најугроженијима.

ЗАКЉУЧАК

Највеће невоље су одувек биле најбољи тест личног и друштвеног милосрђа и човекољубља. Женска друштва која су радила у Краљевини Србији су имала више прилика да покажу своје милосрђе, од српско-турских ратова до Великог рата. Политичка и војна историја ових бурних времена скрајнула је на маргину интересовања несебичност српских жена, њихово јунаштво, знање и упорност. Истражујући њихов рад може се закључити да су огромни напори донели и велике резултате – хиљаде спашених живота ратне сирочади, извиданих рана, нахрањених гладних уста. Несебични рад су многе платиле животом као жртве епидемија, али и као жртве окупатора који није толеришао њихово милосрђе. Заборављене од потомака, полако почињу да добијају место у српској историји које заслужују.

ЛИТЕРАТУРА

- Друштво Црвеног крста, Споменица 1876–1936.* Београд, 1936.
- Извештај о педесетогодишњем раду Женског друштва.* Београд, 1926.
- Корићанац Татјана и Љиљана Танеска. *Београдско женско друштво 1875–1941* (каталог изложбе). Београд, 1995.
- Радовановић Милан М. *Белешке*, књига прва, Српски архив за целокупно лекарство, Одељак други, књига четврта. Београд, 1879.
- Стефановић Светлана. „*Домаћица* – орган Београдског женског друштва и његових подружница (1921–1941)“. *Историја 20. века XVI*, 1 (1998): 83–93.
- Софронијевић Мира. *Хуманитарна друштва у Србији.* Београд, 2003.
- Српкиње у служби отаџбини и народу.* Београд: Југословенска женска секција ФИДАКА, 1933.
- Станков, Љиљана. *Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији.* Београд, 2011.
- Штурценегер Катарина Клара. *Србија у рату 1914–1916.* (превео с француског др Миливоје Марковић). Горњи Милановац, 1989.

ФОТОГРАФИЈЕ

Слика 1. Београдско женско друштво

Слика 2. Катарина Миловук

Слика 3. Милена Вуловић

Слика 4. Јелена Марковић

Слика 5. Љубица Луковић

Слика 6. Касија Милетић

BELGRADE WOMEN'S SOCIETY IN THE GREAT WAR

Summary: The horrors of the Great War in Serbia were significantly reduced and eased by the hard work of women's societies members, especially by the Belgrade Women's Society, „Kolo Srpskih Sestara“, Society „Knjeginja Ljubica“. The Belgrade Women's Society was founded in 1875 on the initiative of Katarina Milovuk, the headmistress of the Higher Women's School. The main goal of this society was humanitarian aid, especially intended for those poor and sick. The following year, during the time of the First Serbian-Turkish War, the members of the society founded their first hospital which worked from July 11th 1876 to April 1st 1877. Seeing how the queen Natalija Obrenović was the society's patron, the sewing workshop for clothes and medical supplies was opened at the royal palace. The same measures were taken during the Serbian-Bulgarian War in 1885. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the members of the society intensified their nursing training. Following the beginning of the First Balkan War, the society brought an immediate decision to open a hospital. It was situated inside the Elementary School building in Savinac and began its work as the 15th Reserve Hospital. The managing members served as head supervisors and nurses, but a significant number of regular members helped them out as well. The Women's Society Hospital was one of the last ones to finish its work, on September 11th 1913. A total of 1750 wounded and sick patients were treated and the management took care of them even after they had left the hospital, providing them with necessary things, clothes, shoes and financial aid. Their work continued during the First World War, when the members worked as nurses in various hospitals throughout Serbia. The members who had stayed in the occupied country, were forced to work undercover, seeing how women's societies had been banned at the time. Even though they faced great dangers, the members continued to help the refugees, gather clothes and aid, take care of children who had lost their parents. On account of their work, they were arrested, taken into camps and even shot. Their biggest concern was gathering and taking care of war orphans.

Key words: Belgrade Women's Society, nurses, Balkans Wars, Great War

Миомир С. Наумовић¹

Универзитет у Нишу – Филозофски факултет

ИМПЕРИЈАЛИЗАМ КАО УЗРОК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Резиме: У склопу психолошког рата који се води против Србије јавља се ревизија историјске истине сто година након избијања Првог светског рата. У средишту разматрања узрока свеевропског рата налазе се кључни планови које су имале колонијалне силе. Указује се на то да је узрок Великог рата био империјализам што потврђују: 1) уговори које су међусобно потписале велике капиталистичке силе у Европи непосредно пред избијање Првог светског рата; 2) ток рата и борба за преотимање колонија; 3) Лондонски уговор са Италијом из 1915. године; 4) крај рата и наметање тешких санкција пораженим силама.

Кључне речи: империјализам, Први светски рат, Антанта, Централне силе, колонијализам

УВОД

Након 1999. године када је 19 држава НАТО-а на челу са Сједињеним Америчким Државама бомбардовало Србију и отело Косово и Метохију, психолошки рат добио је једну нову димензију. Поред свих оптуживања Србије придодата је и оптужба да је она кривац за избијање Првог светског рата. Овде се ради о психолошком рату који траје већ неколико деценија против Србије, а који је нарочито интензиван током 2014. године, управо на стогодишњицу од избијања овог светског рата.

Повод за Први светски рат био је сарајевски атентат. Узроци су, међутим, у империјализму, о коме све до отимања Косова и Метохије није било дилеме. Империјализам је до недавно бележен као основни и једини узрок избијања и Првог и Другог светског рата. То је новији научни појам, али је о њему увек било доста полемике, мада нико није побијао његову суштину. Прву детаљнију дефиницију империјализма дао је Владимир Илич Лењин. И он сам је знао да свака дефиниција има условно и релативно значење па је казао: „треба дати такву дефиницију империјализма која ће садржавати ових пет основних његових обележја: 1) концентрација производње и капитала која је дошла до тако високог ступња развика да је створила монополе...; 2) стапање банковског капитала с индустријским и стварање, на бази тог „фи-

¹ miomir.naumovic@filfak.ni.ac.rs

нансијског капитала“, финансијске олигархије; 3) извоз капитала, за разлику од извоза робе...; 4) стварају се међународни монополистички савези капиталиста који деле свет, и 5) завршена је територијална подела земље од стране најкрупнијих капиталистичких држава. Империјализам је капитализам на оном ступњу развитка кад се формирало господство монопола и финансијског капитала, кад је извоз капитала добио истакнуто значење, започела подела света од стране међународних трустова и завршена подела читаве територије земље од стране најкрупнијих капиталистичких земаља“ (Vranicki, 1978: 47).

Лењин је ову дефиницију империјализма објавио у књизи *Империјализам као највиши стадијум капитализма*. Књига је настала као анализа догађаја који су претходили Првом светском рату, а знамо да су и пред овај светски сукоб и током њега вођене расправе о империјализму. Те дискусије биле су доста различите па су једне, као Лењинова, наглашавале да је империјализам изразито негативна појава и да се он завршава паразитизмом и труљењем, а друге су говориле о прогресивном карактеру империјализма и чак оправдавале експанзионистичку политику војно јаким капиталистичких држава.

Након 1999. године и отимања Косова и Метохије од Србије, нарочито се, у склопу психолошког рата заборавља шта је повод, а шта узрок Првог светског рата. Узрок Првог светског рата био је империјализам и на то указују пре свега: 1. уговори које су међусобно потписале велике капиталистичке силе у Европи непосредно пред избијање Првог светског рата; 2. ток рата и борба за преотимање колонија; 3. Лондонски уговор са Италијом из 1915. године, и 4. крај рата и наметање тешких санкција пораженим силама.

Неопходно је, ради истине у вези са империјалистичким карактером Првог светског рата, управо указати на неке значајне чињенице и догађаје. Занимљиво је да је угледни Ерл Курзон у говору 12. октобра 1914. године, који је одржао студентима школе Хароу, казао: „Не, рат није изазван убиством аустријског престолонаследника. Рат је избио зато што је у Европи постојала једна сила која је морала ратом да докаже своју снагу... Немачка је, са увећаном армијом и ратном флотом на врхунцу снаге, била спремна за рат који је намеравала да води“ (Антић, 2012: 22).

УГОВОРИ ВЕЛИКИХ ЕВРОПСКИХ СИЛА ПРЕД ИЗБИЈАЊЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Први светски рат био је до тада највећи оружани сукоб великих војно-политичких групација. Једна групација носила је назив Антанта. У њеном саставу на почетку рата биле су велике силе: Велика Британија, Француска и Русија и мале државе: Србија, Црна Гора, Белгија и Луксембург. Другу војно-политичку групацију на почетку рата чиниле су Централне силе: Немачка и Аустроугарска. Након избијања рата у ратне операције укључило се још неколико земаља, па је до његовог краја у њему учествовало укупно 28 држава са преко милијарду

и по становника што је тада чинило око три четвртине светског становништва. Рат се водио на простору Европе, Азије и Африке и скоро на свим океанима и морима. Узрок овако великог рата у коме су две групе капиталистичких држава биле обједињене у војно-политичке коалиције лежао је у појачаним експанзионистичким тежњама тих водећих капиталистичких држава. Немачка, Велика Британија и Француска, као велике светске силе, имале су потребу да прошире своја тржишта и сфере утицаја. За привреду Немачке, Велике Британије, Француске и Аустроугарске биле су од кључног значаја колоније као извор јефтине сировине и уносно тржиште. Почетком 20. века територијална подела света била је таква да су највеће колонијалне поседе имале Велика Британија и Француска. Велика Британија је 1911. године имала и више од 29 милиона квадратних километара са 418 милиона становника у свом поседу, а Француска је у исто време имала нешто више од 10 милиона квадратних километара са нешто више од 53 милиона становника у свом поседу (Група аутора, 1972: 408–413). Немачка је у то време представљала колонијалну силу у успону. Њена индустрија се скоковито развијала, па је због тога полагано почела да угрожава економски и политички примат две кључне европске колонијалне силе. Немачки војни и индустријски кругови постављали су питање нове поделе света и питање освајања нових колонија. Пошто је њена индустрија била у потрази за новим изворима сировине и новим тржиштима, настојала је да убрзано ојача своје оружане снаге. Аника Мамбауер због тога истиче: „Иако политички и војни руководиоци у Берлину већином нису желели европски рат, били су спремни да уђу у тај ризик. На то су их охрабривали немачки војни саветници који су у више наврата изјављивали да рат треба „што пре почети“; веровали су у том тренутку да Немачка може победити, али да у будућности Русија може ојачати и да се не може безрезервно рачунати на успех“ (Мамбауер, 2013: 18).

Аустроугарска није представљала велику индустријску и војну силу. Као локална империја са значајем за балкански простор имала је посебне освајачке амбиције. Она се нарочито супротстављала тада израженим тежњама југословенских народа за стварањем јединствене државе. У њеном саставу били су простори на којима су живели Хрвати и Словенци. Да би спречила уједињавање Јужних Словена, намеравала је да што пре уништи самосталне државе Србију и Црну Гору (Група аутора, 1975: 269–356).

Појачана трка за тржиштима, сировинама и јефтином радном снагом довела је до полаганог интересног (војно-политичког) уједињавања великих капиталистичких држава Европе. Најпре су Аустроугарска и Немачка потписале *Аустро-немачки савез*. Већ 20. маја 1882. године Немачка, Аустроугарска и Италија потписале су *Тројни савез*. С друге стране, Велика Британија и Француска настојале су да се обезбеде у случају напада на њихове колоније. Француска је са Русијом 1893. године створила одбрамбени савез. Када је 1893. године потписана *Војна конвенција*, Русија се обавезала да ће, уколико Немачка или Италија и Немачка нападну Француску, употребити све

своје војне снаге и напасти Немачку. С друге стране, Француска се обавезала да ће, уколико Немачка или Аустрија и Немачка нападну на Русију, употребити све своје расположиве снаге и напасти Немачку. Разлози за забринутост Француске били су врло велики. Немачка је 1898. и 1900. године донела законе по којима је требало да изгради врло јаку ратну морнарицу. Добила је концесије у Кини, а у Тихом океану купила Маријанска и Каролинска острва. Она није на овоме застала, већ се ради продора на Блиски и Средњи исток ангажовала и добила концесије за изградњу Багдадске железнице. Индустријско јачање, војно наоружавање и просторно ширење Немачке стварало је немир, па је Велика Британија одлучила да започне војно-политичко зближавање са својим вечитим противником – Француском. Већ 8. априла 1904. године Велика Британија и Француска потписале су споразум у оквиру кога су врло јасно разграничени колонијални интереси ове две велике силе. Француска је Великој Британији препустила Египат, а за узврат је добила Мароко уз обавезу да не гради никаква војна утврђења у правцу Гибралтара (Gruпа аутора, 1975: 271). Већ 1905. године започети су преговори између Француске и Велике Британије о војној сарадњи против Немачке. Након што су се међусобно договориле о подели колонија, ове две велике европске силе правиле су војно-политичке споразуме како да те колоније заједнички бране. Већ 1906. године потписан је *меморандум* којим се Велика Британија обавезује да пребаци четири дивизије у Француску ако ова ступи у рат против Немачке. Француска је потпомогла да се 31. августа 1907. године сачини војни споразум са Русијом. Тим споразумом у ствари је већ створена Антанта, мада ни у једном документу није наговештено да се припрема заједничка војна акција против Немачке. У Европи су тако пред почетак рата створене две војно-политичке групације са изразито империјалистичким карактеристикама. Нико није спомињао да ће се будући рат водити због поделе света, али су и најнеразумнији схватили да ће се гинути због нове поделе колонија (Gruпа аутора, 1975: 272).

Године пред избијање Првог светског рата биле су препуне нетрпељивости. Силе Тројног савеза и силе Антанте нису мировале. Настојале су да на своју страну привуку што више савезника. Аустроугарска је 7. октобра 1908. године анектирала Босну и Херцеговину. То је посебно узнемирило мале балканске државе Србију и Црну Гору. Међутим, 1911. године дошло је до сукоба између Француске и Немачке у Мароку. Уследиле су крупне међусобне претње након којих је Француска окупирала престоницу Марока, а Немачка захтевала да јој се уступи цео француски Конго. Британска и руска влада јавно су подржале Француску изјавама да ће је у евентуалном рату подржати, па је Немачка морала да прихвати и призна протекторат Француске над Мароком. На самом простору Балкана 1912–1913. године догодили су се балкански ратови за време којих су Србија и Црна Гора заузеле северну Албанију. То је нарочито засметало Аустроугарској која је планирала да тај простор стави под своју интересну сферу.

Пред Први светски рат створена су два велика војно-политичка блока у оквиру чијих споразума је најјасније било наведено ко ће и против кога са каквим средствима водити рат. Ови споразуми између водећих сила Антанте (Велика Британија, Француска и Русија) и сила Тројног савеза уопште нигде нису узимали у обзир ни Србију ни Црну Гору. Те мале балканске државе по индустријском развоју и војним потенцијалима биле су крајње споредне. У свим аустроугарским прогностима сукоба рачунало се са брзим сламањем Србије и Црне Горе. Британцима и Французима било је најважније да се војно-политички обезбеде од јачања главног војног конкурента – Немачке. Немачкој је, као индустријској и империјалној сили у успону, било преко потребно да створи војно-политички савез који ће јој омогућити лаку територијалну експанзију. Она је настојала да за себе веже Италију и Турску јер су оне у то време биле важне за геополитичке планове крупнијих размера. У ишчекивању одговарајућег повода за рат, оба војно-политичка блока су се убрзано наоружавала.

ТОК РАТА И БОРБА ЗА ПРЕОТИМАЊЕ КОЛОНИЈА

Цео ток рата, нарочито борба у колонијама, потврђују да је узрок рата био преотимање туђих територија. По избијању Првог светског рата испоставило се да је немачка војска била најспремнија јер је на основу своје ратне доктрине била најприпремљенија за ратну офанзиву. Немци су се обучавали за офанзиван рат на копну и само условно за стратегијску дефанзиву, али њихов ратни савезник, Аустроугарска, није имала јачих војних снага. На мору Немци су имали респектабилну морнарицу. Већ 1914. године по броју ратних бродова били су једино иза Велике Британије. На мору су се током рата сусретали дредноти, крсташи, оклопни крсташи, крстарице, разарачи, торпиљарке и подморнице. За разлику од пренаоружане Немачке, њен савезник Аустроугарска била је најслабије наоружана међу морнарицама великих сила. Док је Немачка развила јаку копнену војску и авијацију, дотле је Аустроугарска имала три војне организације: заједничку војску, аустријско и мађарско домобранство у оквиру кога је организована и једна дивизија хрватског домобранства.

Након избијања рата у Европи, Енглеска и Француска су отпочеле са војним операцијама како би заузеле немачке колоније. То најјасније говори да је рат био империјалистички. Борба за заузимање немачких колонија одиграла се на прилично великом простору. Велика Британија и Француска знале су да у својим колонијама Немачка нема бројну и јаку војску и да није у могућности да их одбрани. У Азији се борба најпре водила за луку Чинг-Тао, у кинеској покрајини Шан-Тунг. Маријанска острва, Маршалова острва, Каролинска острва, Бизмарков архипелаг, западни део Самоа острва и Нова Гвинеја били су на сасвим другом делу света, на Тихом океану. У Африци су се такође налазиле немачке колоније: Того, Камерун, Немачка Југозападна Африка и Немачка Источна Африка. Овако размештене коло-

није могла је да брани само она држава која има моћну ратну флоту, дакле, флоту која је равна или јача од флоте Велике Британије. Страх Немачке да неће моћи да одбрани своје колонијалне поседе показао се оправданим. Сами Немци били су, без обзира на снагу своје морнарице, свесни да неће моћи да победе британске, француске и белгијске колонијалне трупе. Порази су почели да се нижу један за другим. Прва се предала слаба немачка војска на Новој Гвинеји. Нешто касније, 15. августа 1914. године, Јапан је упутио Немачкој ултиматум за предају Чинг-Таоа, који је већ 23. августа и заузео након објаве рата. Јапанци су били потпомогнути са два британска батаљона током запоседања немачког простора (Група аутора, 1975: 292).

Већ на самом почетку рата нападнуте су немачке колоније у Африци. Колонију Того англофранцуске снаге заузеле су 26. августа 1914. године, а Камерун је нешто дуже пружао отпор. У Немачкој Југозападној Африци (Намибија) такође су вођене битке ради протеривања Немаца. Британске трупе искрцале су се у луци Валвисбај и тако је рат и на том простору кренуо на штету Немаца. Рат је вођен и у Немачкој Источној Африци (Танзанија). Ни ову колонију Немци нису била у могућности да трајније бране. Чињеница је да је Велика Британија пре избијања Првог светског рата била највећа сила на мору. Са 20 бојних бродова дреднота, девет крсташа, 25 оклопна крсташа, 17 крстарица, 256 разарача, 33 торпиљарке и 76 подморница била је неупоредиво јача на мору од Немачке. Због тога и не изненађује да се британски политичари и финансијска олигархија уопште нису мирили са жељом Немачке да развија и шири своје колонијално царство. Без обзира на британску премоћ у морнарици, Немци су 1914. године спровели офанзивне операције према њеној колонији Кенији и протекторату Уганда. У Уганди је заузета водоснабдевачка станица Товета. Тако се већ током 1914. године показало да је Први светски рат империјалистички рат. Био је то рат за колоније. До краја 1914. године заузете су све немачке колоније сем Камеруна, Немачке Југоисточне Африке и Немачке Источне Африке. Велика Британија и Француска правиле су планове да окончају рат заузећем свих немачких колонија.

Рат је зато током 1915. године такође имао освајачки карактер. Велика Британија бринула је о својим позицијама пре свега у нафтоносним рејонима на југу Персије, у Месопотамији и Арабији. Пошто је Турска ушла у рат на страни Немачке и Аустроугарске, Велика Британија је упутила војску 1915. године у долине река Тигар и Еуфрат. Суецки канал био је значајан Великој Британији као веза са Индијом и нафтоносним рејонима. Зато је Турска настојала (уз подршку Немачке) да овлада овим каналом. Британске трупе су 1915. године наставиле своје надирање не би ли покориле Немачку Југозападну Африку (Намибију). Маја месеца заузеле су Винтхук и тако је највећи део колоније био преотет. Немци су губили битку и у Камеруну и током децембра одступили у Шпанску Гвинеју. Само је Немачка Источна Африка (Танзанија) током 1915. године остала неосвојена од стране Британаца. Та колонија била је последња немачка колонија која није окупирана. Јасно су се оцртале размере и циљеви рата и већ је мог-

ло да се наслути да ће Немачка у Великом рату погубити све своје колоније (Grupa autora, 1975: 310–311). Током 1916. године Британци су организовали офанзиву како би освојили и последње непријатељско упориште. Из Белгијског Конга белгијске трупе су отпочеле своје нападе, а Британци су у своје руке преузели комплетну северну железничку пругу. Када су Белгијанци заузели Табору (највећи град колоније), 4. септембра освојен је и Дар ес Салам. Са овим операцијама Британци су углавном разбили слабије припремљене немачке колонијалне војне снаге и ојачали своје позиције у циљу преотмања колонија (Grupa autora, 1975: 324).

Први светски рат био је и потврда посебне тактике капиталистичких империјалистичких сила. Противничке снаге биле су стално дробљене и изнуриване, а на крају се, у погодном моменту, прелазило у војничку противофанзиву. Тако се, први пут у историји показало да је тактика дробљења и изнуривања непријатеља најбоља за стално повећавање војне надмоћности. Током 1917. године Британци су прешли у напад не би ли Немачку Источну Африку до краја поразили. Када је немачки генерал Летов-Форбек 27. новембра са војском прешао у Португалску Источну Африку цела Немачка Источна Африка пала је у британске руке. Показало се да империјалистички рат може да се води стратегијом изнуривања, а да војна стратегија одлучних удара није довољна за успех. Од тог времена стратегија изнуривања (економска и поморска блокада, психолошки рат и сва друга средства) добија на значају. Стратегија изнуривања довела је до тога да је Русија морала да закључи мир са Централним силама који је изразито неповољан. На основу тог документа, Совјетска Русија морала је да напусти Пољску, Летонију, Литванију и Естонију, да Турској уступи Карс, Ардахан и Батуми, док су Украјина и Финска постале посебне државе.

ЛОНДОНСКИ УГОВОР СА ИТАЛИЈОМ ИЗ 1915. ГОДИНЕ

Током 1915. године Италија је ступила у рат након Лондонског уговора. И овај уговор само је потврда империјалистичког карактера Првог светског рата. Он је уједно и потврда да су империјалистичке државе увек спремне да туђе територије (целе државе или делове туђих држава) дају или „уступе“ својим војним савезницима, односно онима које им се прикључе у рату за туђе територије. Са Италијом су преговоре водили политичари Антанте и политичари Централних сила. Да би ушла у рат, од Централних сила (Немачке и Аустроугарске) Италија је заузврат тражила сасвим одређене територије. Тражила је Трст, Тирол, Истру, Словеначко приморје, али и Албанију. Од политичких представника Антанте (Велике Британије, Француске и Русије) тражила је такође сасвим одређене територије. Преговори са силама Антанте завршени су 26. априла. Потписан је уговор по коме се Италија обавезала да ступи у рат против Немачке и Аустро-

угарске. Заузврат су јој обећани јужни Тирол, Трст, Горица, Градишка, Истра, северна и средња Далмација са Требињем, јадранска острва, али и право да након рата учествује у расподели територија у Малој Азији и Северној Африци (Grupa autora, 1973: 125). Лондонски уговор из 1915. године је само један од докумената који говори шта је и колико Италији обећано да ће добити уколико се укључи у рат. Овај уговор није само потврда тренутних жеља Италије. Он представља одраз њених много трајнијих геополитичких планова. Овај уговор је потврда старе праксе да велике силе (у овом случају Велика Британија, Француска и Русија) својим војним сарадницима обећавају туђе територије као награду за рат на њиховој страни. Лондонски уговор могао је (и требало је) да буде од српске науке, па и од српских политичара, много детаљније анализиран током Првог светског рата, као и током постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Могао је (и требало је) да буде много детаљније проучаван и током постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Да су Срби, као малобројан балкански народ, добро познавали Лондонски уговор из 1915. године, вероватно ни током Првог светског рата, а нарочито после њега не би идеализовали своје „ратне савезнике“. Остаје само жеља да се, напokon, српски научници, после готово сто година од потписивања Лондонског уговора, позабаве његовом суштином. Тај документ Србима би много више казао шта је и каква је Европа, него сва до сада написана литература о њој.

КРАЈ РАТА И НАМЕТАЊЕ ТЕШКИХ САНКЦИЈА ПОРАЖЕНИМ СИЛАМА

Током рата народи зараћених држава су на својој кожи најбоље схватили суштину првог и највећег сукоба капиталистичких држава, који је у то време носио име Велики рат. Немачка Врховна команда затражила је 7. новембра 1918. године примирје. Већ 11. новембра потписана је код Компјења капитулација немачке војске, па су у 11 часова престала сва непријатељства. На основу тог документа Немачка се обавезала да напусти све окупиране области, као и Алзас и Лорен, да у исправном стању преда 5.000 топова, 25.000 митраљеза, 3.000 бацача, 1.700 авиона, 5.000 локомотива, 150.000 вагона, да напусти леву обалу Рајне, Келн, Мајнц и Кобленц, да образује неутралну зону широку 40 километара на десној обали Рајне, да повуче трупе са територија које су пред рат запоселе Аустроугарска, Румунија и Турска, да преда све подморнице, да разоружа флоту и упути је у интернацију (Grupa autora, 1975: 346). На мировној конференцији у Паризу председавали су амерички председник Вудроу Вилсон, британски премијер Дејвид Лојд Џорџ и француски премијер Жорж Клемансо. Потписан је Версајски мировни споразум јуна 1919. године. „Немачка је изгубила велике територије... Морала је да плати огромну надокнаду – 5 милијарди марака у злату, и то у периоду од 1919. до 1921. године, као и репарације које су доцније биле утврђене – за ратну штету, а и

да призна кривицу за започињање сукоба“ (Grupa autora, 2006: 521).

Мировни уговори који су потписани између зараћених страна говоре о послератној подели и послератном уређењу света. На основу свих докумената се види да су делегати Велике Британије, Француске и Сједињених Америчких Држава углавном расправљали о подели света и начинима како да се Немачка као побеђена сила трајно држи у покорности. Њене колоније поделили су ратни победници. Строге економске и војне санкције предвиђене су тако да онемогуће брзи развој немачке привреде. Мировни уговори са Аустријом, Бугарском, Мађарском и Турском били су изразито неповољни јер су победници њима предвидели своју контролу над лукама, речним и железничким саобраћајем и финансијама, а било је наређено и да се поражене војске бројчано смање на одређен број људи. При томе је Грчка добила сав европски део Турске, док је Велика Британија заузела Месопотамију и Палестину. Италија је добила Додеканес и Родос, а Француска Сирију и Киликију. Предвиђено је и да Турска Јерменија постане самостална држава. Пољска је узела Белорусију и део Украјине, док је Румунија задржала Бесарабију.

На основу ових мировних уговора најјасније се види да су победници пораженим државама наметнули крајње неповољне услове капитулације. Циљ водећих држава победничког блока био је да се одбране стечене геополитичке позиције и да се уништи Немачка као империјалистичка сила у успону. У томе су у потпуности успели. Циљ немачког геополитичког блока био је да се обави нова подела светских територија, односно да се од главних колонијалних сила одузму њихови поседи, а да се Аустроугарска, као главни савезник, прошири на простору Балкана. Тај циљ није остварен и заузврат су уследиле строге казне.

ЗАКЉУЧАК

Први светски рат био је изразито тежак рат. У њему је око 20 милиона људи умрло од рана, епидемија и глади. Забележено је да је у прве три године рата дневно трошено 123 милиона долара, а у последњој ратној години чак 224 милиона. Овако велике жртве и напрезања поднете су зарад империјалистичких елита водећих капиталистичких држава Европе.

Резултат Првог светског рата био је и дефинитиван крај Аустроугарске монархије. Анектиране пољске области одвојиле су се од монархије 14. октобра, а 28. октобра је у Прагу проглашена нова независна држава Чехословачка. Сабор Хрватске је 29. октобра прогласио приступање новообразованој самосталној држави Срба, Хрвата и Словенаца. Већ 31. октобра од монархије је одвојена Мађарска чијим је војницима наређено да положи оружје. Резултат Првог светског рата било је и запоседање немачких колонија од стране победника.

Први светски рат показао је да код сваког великог сукоба најпре долази до стварања блока најмоћнијих држава како би се уништио

противнички блок. Током рата и један и други блок су обезбедили нове савезнике тако што су унапред давана обећања коме ће шта и колико припасти након победе. Сва документа мировних споразума након завршетка Првог светског рата потврђују да је Велики рат био освајачки и поробљивачки и да је његов једини и стварни узрок био империјализам.

Управо данас на стогодишњицу од избијања Првог светског рата Србија се, као мала и привредно неразвијена земља, сусреће са покушајима ревизије историје. Ревизија историје је део психолошког рата којим је Србија захваћена од 1980. године, након смрти Јосипа Броза Тита и нарочито након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Ревизија историје догађа се управо у време када је Европска унија у великој економској кризи и када су у оквиру ње оживеле оне снаге које се не мире са историјским истинама. Један део Европе, као и Европске уније, добро зна да је узрок Првог светског рата империјализам. Други део је ревизионистички. Почетком 21. века поново су оживеле расправе о прогресивном карактеру империјализма управо у водећим земљама Европске уније и често су се чула оправдања експанзионистичке политике великих сила. Почетком 21. века било је мало разумних људи који су указивали на погубност оваквих ревизионистичких покушаја. Мали број интелектуалаца у Европи и Европској унији реаговао је на ову појаву и критички указивао на погубност овог начина размишљања. Мало је интелектуалаца и у Србији који су указивали на везу оваквог начина размишљања и добро осмишљеног психолошког рата против Србије. То се врло јасно видело тек онда када је почело озбиљно прекрајање историје. На списак терористичких организација најпре је стављена *Млада Босна*, чији је члан био Гаврило Принцип који је 28. јуна 1914. године убио аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда. Стављање *Младе Босне* на списак терористичких организација данас има за циљ да империјализам као основни и једини узрок овако великог рата буде искључен, односно стављен ван употребе, а да се Србија, по ко зна који пут у последњих 30 година оптужи, у овом случају као главни кривац за све несреће у свету. С друге стране, на тај начин се прикрива жеља да се о империјализму европских држава не говори. За данашње историјске ревизионисте у Европи и Европској унији демократија је неспојива са империјализмом. Они се налазе пред озбиљним проблемом јер треба да признају да садашње „демократске државе“ Европе имају империјалистичку прошлост. Због тога настоје да пронађу новог кривца за рат по принципу да неко мора да буде крив за рат, кад већ за рат нису криви управо они који су тај рат започели, водили и завршили у пљачкашко-побљивачком стилу. Тако су Срби постали дежурни кривац, а прекрајање историје остаје део психолошког рата. У Европи и Европској унији поред оних који желе да виде и виде Србију и Србе у светлу историјских истина, данас постоје и они који никако не желе да сагледавају Србију и Србе у светлу историјских истина. Они први виде Србе као народ сличан свим другим народима, а ови други виде Србе као реметилачки народ у историји.

Они који би да обаве редефинисање историје тврде да је Европа увек била мирна, идилична и чедна и да је на своју несрећу прошла кроз два светска рата, док је Балкан буре барута на коме живе Срби као реметилачки народ у историји. Међутим, историјска истина не може да се сакрије. Од Саргона Акадског (који је први империјалистички владар у историји) до Адолфа Хитлера скоро сви владари су се хвалили пљачком и запоседањем туђих територија. Империјализам није прикриван. Данас у бројним уџбеницима историје на Западу може да се прочита како су европски владари својим државама „припајали“ туђе краљевине и државе. У тим уџбеницима туђе државе се схватају као поштанска марка која се са лакоћом лепи за писмо. Историјска истина је сасвим друкчија. „Припајање“ туђих држава је скоро увек било врло крвав и суров посао. Неки историчари и политичари Запада мисле да могу да лажу своје народе до миле воље. На крају, то им нико и не брани. На њихову несрећу – империјалистичка Немачка је поражена у Првом светском рату. Империјалистичка Немачка је поражена и у Другом светском рату. Након *Атлантске повеље* настало је време у коме историјски душебрижници желе да капиталистички империјализам искључе из историјских анализа. „Демократски“ и „слободан свет“ суочава се све више са својом прошлошћу. Најтежи пут је пут откривања и сазнавања истине. Најлакши пут је пут прикривања империјалистичке (пљачкашке и отимачке) прошлости. Нови полицајци историје мисле да треба прикрити пљачкашку прошлост својих држава. У њихове планове лако се уклапа и скица о главном кривцу за све. Дневнополитичка мисао у Србији на ове оптужбе углавном је реаговала прећуткивањем и заташкавањем. Многи српски политичари мисле да треба „мудро“ ћутати. Српска наука, међутим, не бави се прећуткивањем и заташкавањем. Она нема право на то. Једини циљ науке је да открива и саопштава истину. Са ревизијама историје и покушајима редефинисања истине наука води непомирљиви рат до коначне победе истине.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Чедомир. *Неузабрана савезница – Србија и Велика Британија у Првом светском рату*. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
- Бајић, Душица. *Српске избеглице у Првом светском рату*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Vranicki, Predrag. *Historija marksizma*, knjiga druga. Zagreb: Naprijed, 1978.
- Grupa autora. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 4. Ljubljana i Beograd: Mladinska knjiga i Vojno-izdavački zavod, 1972.
- Grupa autora. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 5. Ljubljana i Beograd: Mladinska knjiga i Vojno-izdavački zavod, 1973.
- Grupa autora. *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 9. Ljubljana i

- Београд: Младинска књига и Војно-издavaчки завод, 1975.
- Група аутора. *Илустрована историја света*. Београд: Reader's Digest и Младинска књига, 2006.
- Мамбауер, Аника. *Узроци Првог светског рата. Спорења и сагласности*. Београд: Слио, 2013.
- Најдзел, Томас и Душан Бабац. *Армије на Балкану 1914–1918*. Београд: Evoluta, 2006.

Miomir S. Naumovic

IMPERIALISM AS THE CAUSE OF THE GREAT WAR

Summary: Within the psychological war that has been fought against Serbia, we can notice the revision of the historical truth a hundred years after the beginning of the Great War. The key plans of the colonial forces can be perceived in the central spot of the causes for this war. The cause of the Great War was imperialism, which could be confirmed with: 1. the contracts that the great capitalist powers signed in Europe immediately before the beginning of the Great War; 2. the course of the war and the struggle for colonies; 3. the London contract with Italy in 1915; 4. the end of the war and imposing severe sanctions to the defeated.

Key words: imperialism, The Great War, colonialism, Central Powers, Entente.

Горан В. Ђорђевић¹
Ниш

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ЗАШТО ЈЕ ОВАЈ РАТ БИО ДРУГАЧИЈИ?

Резиме: Велики рат оставио је последице у свим сферама људског живота, почев од утврђивања кривичне одговорности, преко међународног правног поретка у целини, до технике и уметности. Аутор у раду анализира карактеристике Првог светског рата, указујући на чињеницу да су се последице овог рата врло брзо претвориле у узроке нових оружаних сукоба. Узроке томе треба тражити у одсуству сагледавања значаја Првог светског рата као првог општег рата у светској историји, али и у одсуству спремности да се рат оконча сагледавајући узроке и последице. Посебну бојазан аутор види у преовлађујућим процесима релативизације и ревизије узрока о последица овог рата, који прете да се нови међународни поредак заснује на старим узроцима.

Кључне речи: рат, одговорност, међународни мир, последице, ревизија

„Надам се да можемо рећи да је овог судбоносног
јутра дошао крај свим ратовима!“

Дејвид Лојд Џорџ

11. новембар 1918. године (на дан потписивања примирја)

I

Први светски рат² представља једну од најзначајнијих страница људске историје. Узроци овог рата нису нови, али последице које је узроковао, биле су у тако далекосежне, да се свет још увек није одрекао у потпуности ових последица, имајући у виду да их је двадесет година касније изнова доживео. Готово да нема аутора који у овом рату није видео прекретницу у даљем развоју људске цивилизације, не само у погледу међународних односа, већ у домену права, филозофије и уметности.

Пре овог рата није било светских ратова. У периоду од 1871. до 1914. године није било ратова у којима су војске зараћених страна

¹ adv.goran.dj@gmail.com

² У Првом светском рату учествовало је укупно 36 држава, „мобилисано је 5 милиона мушкараца, убијено је преко 8 милиона људи и рањен 21 милион људи; од старих империја на континенту четири је нестало у том рату, а Европа се преобразила у „лабораторију поврх огромног гробља“ (Мазовер, 2011: 7).

прелазиле на непријатељску територију. Штавише, од 1815. до 1914. године ни једна велика сила се није борила са другом ван свог ужег региона (Хобсбаум, 2002: 24). Од времена Наполеонових освајања, дужи период мира потрајао је отприлике до Кримског рата (1854–1856), као првог сукоба у који су биле умешане на један начин све значајније државе оног времена. Ипак, период од сто година релативног мира означио је историју европског континента до Првог светског рата. Тај међупериод обележила је значајнија нормативна активност и пролиферација међународних споразума о правилима ратовања, међусобним односима зараћених страна, као и споразуми о заштити појединца у време рата (Обрадовић, Шаховић и Деспот, 2002: 61), а круну ових активности представљају норме Хашког права из 1907. године, које су успоставиле „природну“ равнотежу између војне потребе и захтева човечности.

Први светски рат у великој мери одредиле су промене у схватању и концепцији рата, који је узрокован не само технолошким напретком, већ и променама у идејама политичког сукоба. Рат и политика представљају аспекте исте ствари, па су „промене у идеји рата паралелне са променама у идеји политичког сукоба (Волзнер, 2010: 75)“, изискивале и промене у погледу поштовања права рата, што је свој најбољи израз имало кроз покушаје успостављања одговорности за кршења права рата. Иако се наведени закључак може поставити као заједнички именитељ кривичне одговорности која проистиче како из рата, у овом тренутку разматрамо га са аспекта промена које је доживео феномен рата, а који овај рат није удаљио од политике, већ напротив, приближио их је једно другом, превазилазећи „клаузевицки универзум (Ван Кревелд, 2010: 55)“. Ерик Хобсбаум са правом закључује: „Само искуство рата је природно помогло да се брутализују и ратовање и политика: ако се прво може водити без обзира на људску или било коју цену, зашто не и друго? (Хобсбаум, 2002: 27)“.

Догађаји који су уследили у потпуности су потврдили ове тезе. Демократизација рата исходила је „тотални рат“. Наравно, тоталном рату претходила је још једна теоријска поставка о „превентивном рату“. Први светски рат представља први велики рат у коме превентивни рат добија пуни израз. Занимљиво је да је Одбор (као помоћни орган Версајске конференције) утврдио „да се превентивни рат не може обележити као противправна радња (Јовановић, 1991: 247)“, што није било од утицаја да се утврди противправност немачког напада на Белгију, али са другог аспекта, односно због кршења принципа неутралности.

Међутим, Први светски рат није био само друштвени, већ и природни и технички феномен. Ова чињеница дошла је до изражаја у домену креирања и важења међународног хуманитарног права оружаних сукоба, с обзиром да је напредак технологије створио нова средства ратовања (употреба подморница, тенкова, подводних мина, хемијског оружја) која су у значајној мери изменила саму природу и начин вођења рата што је имало свој израз и у делу односа према објектима заштите. Први светски рат је омогућио поделу на „старе“ и

нове „ратове“ стварајући нову антропологију кривичне одговорности. Управо је „кратки двадесети век“ на несумњив начин показао у којој мери се изменила природа рата. Иако је овај рат још увек представљао сукоб две војске до крајњих граница и коначног пораза једне од ратујућих страна, видљиве су новине у трансформацији рата. Нови ратови више не познају као своју основу линију фронта, самодовољне рововске битке након којих долази до пораза једне стране, већ се појавни облици војне доктрине „*blitz krieg-a*“ већ запажају. О карактеру новог рата илустративно сведочи запажање да је битка код Вердена (фебруар–јул) 1916 била битка са „два милиона учесника и једним милионом жртава (Хобсбаум, 2002: 26)“. Овоме у прилог служи још један детаљ. Овај рат је карактеристичан и по мобилизацији цивилног становништва, које је први пут бива активно укључено у ратне напоре у фабрикама и уопште у привредном систему који је у функцији рата.

Пракса Првог светског рата као тоталног рата изазвана је употребом мотора што је омогућило да се у потпуности избрише граница не само између категорија бораца и цивила, већ и између објеката заштите, тако да се као објекат напада често означава „морал грађана“, док се цивили често третирају, не као објекат заштите, већ као средство за остварење циља (Волзнер, 2010: 106). Овај „изум“ представља најдуготрајнији легат овог рата и траје до данашњих дана. Први пут предмет организованих напада и егзекуција представљају читаве популације, као и привредна и државна инфраструктура. Свакако је илустративан закључак Међународног војног суда у Нирнбергу који је (двадесетак година касније) учио ову промену у контексту поштовања ратног права. Ту је представљен став да су: „правила ратног права била сачињена у доба кад су се армије кретале пешице, на колима са коњском вучом или железницом; ...блокада је била главно средство економског рата (Обрадовић и др., 2002: 124)“. Ова својеврсна „демократизација рата“ омогућила је брисање линије фронта и употреба оружја која омогућавају ударе по дубини непријатељске територије, а која је за циљ имала онемогућавање прављење разлике између цивила и припадника оружаних формација. То је претворило и заштићене групе у легитиман и равноправан објект напада, често и у објект уништења, чак и онда када то није оправдано војним потребама, о чему сведочи неселективно бомбардовање Париза 1918. године од стране немачке далекометне артиљерије (Обрадовић и др., 2002: 91) или немачко бомбардовање Солуна и Букурешта 1916. године, који је исходно теоријско-правни преседан у предмету *Kiriadolou c. Allemagne* (Kiriadolou c. Allemagne, decision du Tribunal arbitral mixte roumano – allemand du 10 mai 1930).

Истинску иновацију представља коришћење хемијског отрова, на шта савремено међународно кривично право није дало адекватан одговор ни након усвајања Статута Међународног кривичног суда 2003. године. Употреба технолошког оружја (у виду бојних отрова) претворила се, не у моралну или стратегијску дилему, већ у питање административне одлуке и (данас) медијског покривања. Такав концепт рата одбацио је примену било каквих моралних норми и већ

присутних кодификованих норми међународног ратног и хуманитарног права и потпуно је избрисао границу између бораца и цивилног становништва. Употребљена су нова средства рата у виду подводних мина која су неконтролисано употребљавана, не правећи разлику између војне и трговачке морнарице, при чему је потапање бродова вршено неселективно, без упозорења, што је са радошћу прихватила и пракса Другог светског рата.

II

У писму аустријском цару Францу Јосефу, Вилхелм II објављује: „Све мора нестати у ватри и крви. Суштински је важно убити људе и жене, децу и старце, не остављајући ни једну кућу, нити једно дрво... Путем ових терористичких метода, рат ће бити завршен за мање од два месеца; уколико узимамо у обзир хуманост, рат ће трајати неколико година (Jorgensen, 2005: 4)“.

У таквим околностима постојећи системи међународног хуманитарног права нису могли да одговоре на нове концепте рата. Ово је утицало појаву новог концепта кривичне одговорности због повреда међународног хуманитарног права. Извесно је да се кривична одговорност након Првог светског рата, заснива на принципу проширења важења и простирања принципа *ius in bello*, који се касније претворио у императив поштовања норми међународног хуманитарног права као контрапункт тези *inter arma silent leges* (у време рата закон ћути). Прихваћено је „пифендорфско“ сагледавање правила ратова које се задржава на тези да „држава има колективну одговорност да омогући и спроводи правила ратовања. То је делом, стога, што војници извршавају наређења државе, а држава мора да буде сигурна да се војници понашају онако како то држава одобрава (Меј, 2008: 327)“.

Крај Првог светског рата произвео је последице које су се веома брзо претвориле у узроке Другог светског рата. Лудендорфов „тотални рат“ се морао окончати „тоталним миром“. То је, често, подразумевало утврђивање кривице не само у виду репарација, већ и кривичне одговорности главнокомандујућих актера рата, што представља опште место у теорији међународног кривичног права (Пресуда Претресног већа МКСЈ у предмету Стакић, параграф 484–498). Отуд и прва конкретизација термина „злочина против човечности“ који у Првом светском рату прераста из концепта у правни појам. Сам термин „злочин против човечности“ први пут је употребљен у преамбули Хашке конвенције из 1907. године. Током 1915. године владе Француске, Британије и Русије су у заједничкој декларацији изјавиле: „Имајући у виду нове злочине Турске против човечанства и цивилизације, савезничке владе јавно објављују Високој порти да ће се сматрати лично одговорном за злочине чланова Отоманске владе и они њихови агенти који су повезани са масакрима“ (Касезе, 2005: 76). Касније, након окончања Првог светског рата, Комисија за испитивање ратних злочина (коју су основале земље победнице) је утврдила да су

немачке и турске власти током рата починиле злочине против „закона човечности“. До тада је овај термин коришћен на уопштени начин у смислу „закона човечности“ како се истиче у преамбули Прве хашке конвенције. Овај рат био је први рат у историји који су обележиле велике миграције становништва, и то како етничког чишћења, тако и договорене размене становништва у случају Грчке (1.300.000 Грка напустило је Малу Азију, док је 400.000 Турака напустило територију Грчке, 1.500.000–2.000.000 Руса напустило је бољшевичку Русију).

Овакво вођење рата имало је за последицу и разматрање идеја о одговорности државе за повреде норми међународног хуманитарног права, што и данас представља вероватно најконтроверзије питање у теорији међународног кривичног права. Иако још Четврта хашка конвенција о законима и обичајима рата на копну из 1907. године, у члану 3. утврђује обавезу државе (у виду зарађене стране) на накнаду штете у случају повреде Правилника о законима и обичајима рата на копну, тек након окончања Првог светског рата доноси се Резолуција о криминалитету нападачког рата и о организацији међународне репресије усвојена од стране Интерпарламентарне уније 1925. године која уводи кривичну одговорност држава (Вучинић, 1999: 39).

Париска мировна конференција није остала имуна на зверства и злочине који су у Првом светском рату добили колосалне размере. Члановима 228. и 229. Версајског мировног уговора утврђено је право савезника да пред националне или међународне судове изведу све који су оптужени за кршења закона и обичаја рата. Процеси против одговорних, познатији као „Лајпцишка суђења“, доживела су фијаско. Ни суђења пред судовима у Француској и Белгији нису одговорила задацима. Услед различитих ставова савезника узрокованих, пре свега, политичким разлозима, у Француској је процесуирано око хиљаду двеста немачких официра и војника до децембра 1924. године, док је у Белгији одржано укупно осам суђења (Jorgensen, 2005: 9). Истовремено полазећи од члана 231. Версајског мировног уговора, утврђена је финансијска обавеза накнаде штете коју су савезницима причиниле Немачка са својим савезницима услед аката агресије. Интересантан куриозитет представља став Немачке која је нотом од 20. маја 1919. године обавестила савезнике да је за Немачку једино прихватљива обавеза путем репарација независно од питања одговорности за рат (Jorgensen, 2005в: 10).

У временима која су следила било је покушаја успостављања јасне индивидуалне кривичне одговорности због повреде правила рата. Као један од важних покушаја у том правцу наводимо Мировни уговор у Версају из 1919. године. Овим Мировним уговором било је предвиђено у члану 227. и 228. утврђивање одговорности немачког цара: „...савезничке и удружене силе јавно оптужују Вилхелма II Хохенцолерна, цара Немачке, због врхунског злочина против међународног морала и савести уговора“ (Уговор о миру између савезничких и удружених сила и Немачке, са прилозима, Versailles, 28. Јун 1919, Службене новине Краљевине СХС, бр. 119-А и 1922, бр. 224-XXX, 1920). Иако опужба није у себи имплицирала кривичну одговорност,

имајући у виду чињеницу да немачки цар није оптужен за ратне злочине, овај предлог је од значаја са аспекта могућег утврђивања одговорности за оно што је касније квалификовано као злочин против мира. Од посебне важности представља сукоб између начела суверенитета и међународног права који је узроковала Немачка одбијајући да изручи Вилхелма II, као и однос према принципу *nullum crimen, nulla poena sine lege* који је истакла Холандија одбијајући да изручи Немачког цара. Одговоре на ове правно теоријске сукобе, добили смо тек од стране Међународног војног суда у Нирнбергу. Амерички чланови Одбора су издвојили мишљење у погледу могућности да се кривичној одговорности подвргну „крунисане главе“. Коначно, Врховни савет је закључио да се Вилему II не може судити за кривична дела учињена током рата, већ само за „непоштовање међународног морала и светиње уговора“ у контексту повреде Белгијске неутралности. Иронично, Одбор је раније већ заузео став да се превентивни рат не може обележити као противправна радња, што уједно представља зачетак политике кривичноправних изузетака!

III

Један од рецидива Првог светског рата представља Друштво народа, као прва међународна организација која је имала за циљ бригу о међународном миру и безбедности. Први светски рат окончан је позивом на стварање Новог светског поретка. Овај поредак заснован на Вилсоновим тачкама подразумевао је успостављање равнотеже снага на једној страни и моралне вредности попут демократије или самоопредељења на другој страни. Ови циљеви се нису могли остварити без неког облика колективне безбедности. Успостављање тзв. „мандатних територија“ представљало је тек појединачан доказ слабости новог поретка који се заснивао на фактичком понижавању интереса Немачке и Русије. Као такав, нови поредак у себи је гајио клицу ревизионизма и реваншизма. Илустративан је резигнирајући закључак Харолда Николсона „Дошли смо у Париз чврсто уверени да ће се успоставити један нови светски поредак, а отишли смо из њега убеђени да смо упропастили ствари“ (Кисинџер, 1999: 206). Чињеница да је демократизација подразумевала рушење немачких и аустријских институција, као и повлачење САД и СССР у своје забране (САД су остале ван Друштва народа, док Немачкој није било дозвољено учешће), осудили су не само Друштво народа, већ и сам Версајски концепт који је стајао иза друштва народа, на пораз. Версај представља пример легализоване хегемоније, док Друштво народа представља неуспешан покушај помирења легализоване хегемоније и једнакости засноване на суверенитету. О наведеном сведочи и одсуство одговора Друштва народа на агресију на Абисинију или окупацију Манџурије. Међутим, иако је Друштво народа остало без значајнијих фактичких резултата у погледу очувања мира, ваља напоменути да је Друштво народа у свом крилу усвојило зачетке оног вредносног система који се касније

назвао правом на територијални интегритет, који је постао „опште место“ међународноправног поретка и као такав потрајао још један период до краја „хладног рата“.

Први светски рат је имао још једну новину. Први пут у историји ратовања, мобилизација војске се представља као довољан *casus belli*. Обручев истиче: „На мобилизацију више не може да се гледа као на мирнодопски потез, напротив, она представља најнепосреднији чин рата“ (Кисинџер, 1999: 169). Наведеном у прилог јесте чињеница да је Немачка објавила рат Русији, тек након што Русија није одговорила на два захтева за обуставу мобилизације своје војске.

Први светски рат не само да је окончан утврђивањем кривице у члану 219. Версајског мировног уговора кроз „Клаузулу о ратној кривици“, већ бројним моралистичким паролама које су следиле након утврђивања одговорности за рат. Моралистичке пароле кретале су се од борбе за окончање свих ратова у будућности, до „стварање простора за демократију“ (Кисинџер, 1999: 184) као прокламовани циљ уласка САД у рат. Међутим, ни један од циљева није остварен. Рат је постао репрезентативна константа времена које је наступало снагом калкулантског и нихилистичког опредељења победника у условима мира. Није прошло ни пар година, а Европским континентом почеле су да крстаре паравојске (Гертварт и Хорн, 2013), јер је крај овог рата представљао увод у низ европских грађанских ратова (Мазовер, 2011: 22–25), чији је најдалекосежнији утицај имао грађански рат у Русији.

На идеолошком плану ситуација је била још гора, будући да је сав период од краја Првог светског рата до почетка Другог светског рата обележила константна борба за критичким преиспитивањем идеја демократије и либерализма. Ернст Нолте истиче да је до 1920. године само мало број људи знао за реч фашизам (Нолте, 1990: 318). Управо се у овом доменту видљиви сви узроци Другог светског рата. Кисинџер закључује да су Наполеонови ратови окончани веком мира који се заснивао на равнотежи међу силама заснованим на заједничким вредностима, док је Први светски рат окончан социјалним поремећајима и идеолошким сукобима који су представљали увод у нови рат.

ЗАКЉУЧАК

Трагови Првог светског рата на људској цивилизацији видљиви су како са становишта узрока, још више спрам последица. Последице које је оставио Велики рат, до те мере су изменили међународно друштво да се сваки наредни сукоб или процес може комотно означити као наставак Првог светског рата.

Први светски рат је посебно значајан са аспекта институционализовања кривичне одговорности за повреде међународног хуманитарног права оружаних сукоба. Иако ове последице нису видљиве на нивоу судских пресуда, правна теорија заједно са искуством овог рата, омогућила је да кривична одговорност за повреде међународног хуманитарног права оружаних сукоба постане топос сваке врсте од-

говорности којој се приступа након ратова и сукоба. Злочини против човечности, етничко чишћење и повреде правила рата и хуманитарног права, излазе на јавну сцену, а критеријум војне потребе бива изложен критикама са аспекта права појединаца и захтева човечности. Геноцид се у ово време још увек третира као подврста злочина против човечности и то ће остати све до усвајања Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида 1948. године. Кривична одговорност државе као идеја добија теоријски легитимитет, и тек ће пресуда Међународног војног суда у Нирнбергу означити велику рехабилитацију индивидуалне кривичне одговорности.

Последице овог рата посебно су видљиве у домену сликарства и књижевности. Огромна страдања као нова искуства изменила су старе правде у уметности (модернизам, фовизам, кубизам) и узроковала појаву нових праваца у уметности у виду конструктивизма, експресионизма, футуризма и надреализма. У књижевности своје место заузимају припадници изгубљене генерације који ће обележити књижевну сцену за наредних тридесетак година.

Још једна контроверза Првог светског рата представља ревизионизам узрока овог рата. Није прошло много времена, а узроци рата суочени су са новим политичко-утилитаристичким читањима. Већ августа 1919. године је у Рајхстагу формирано тело које је имало за циљ да покрене питање ревизије члана 231. Версајског мировног уговора (Бјелајац, 2014: 135). Већ тридесетих година прошлог века од Версајског уговора остале су само територијалне клаузуле. Сто година касније, од уобличавања „Фишерове контроверзе“ овај никада прекинути процес у пуном је замаху (о чему сведоче издања: Herfried Munkler „Der Grosse Krieg die welt 1914–1918“, Margaret Macmillan „The War that Ended Peace – The Road to 1914“, Sean Mcmeekin „July 1914 – Countdown to War“, Holm Sundhaussen „Sarajevo, Die Geschichte einer Stadt“, Sean McMeekin „The Russian Origins of the First World War“, Christopher Clark „The Sleepwalkers: How Europe went to War in 1914“), претећи да кроз брутално разарање прошлости избрише свеукупно трагично искуство плаћено милионима људских живота.

Крај овог рата био је карактеристичан по успостављању првог система колективне безбедности, у коме су значајну улогу имале силе победнице, односно један број сила победница у оквиру Друштва народа који је представљао институционалну и политичку претходницу ОУН. Међутим, време и вечити интереси учинили су своје. Данас се стање у међународној заједници, на почетку XXI века, у већој мери и изнова заснива на равнотежи снага или чак на војним савезима (што нас вуче примерима попут Мароканске кризе или Анексионе кризе), а не на систему колективне безбедности за који можемо рећи да је остао на рушевинама система УН у последњој деценији XX века. Штавише, постојећи систем УН није остварио свој циљ у виду успостављања мира, већ је остао ограничен на успоставу система равнотеже и (какве-такве) привремене стабилности. Утисак је да су се временом последице претвориле у узроке. Јер како другачије сагледати одређене историјске паралеле као што су то француска окупација

Рура 1923. године и напад на Србију 1999. године, те касније унилатерално признање Косова.

Сматрамо да се у означавању узрока и препознавању последица могу повући забрињавајуће аналогije на почетку XXI века. Међународни мир током XIX века био заснован на равнотежи снага у тријумвирату егалитарни основи, концерт, тајна дворска дипломатија. Први светски рат представљао је урушавање овог концепта и окретање концепту савезништава. Период након Другог светског рата може се означити као колективна безбедност заснована на коегзистенцији изазваној блоковском поделом, док се период након окончања Хладног рата може окарактерисати као поновно враћање принципима савезништва, која се овог пута заснивају на идентитетским основама, што нововековном концепту међународног мира и безбедности даје сасвим другачији призив.

Последица која је оставила несумњив траг на деловање међународног друштва, а која своје исходиште има у Версајском одмеравању кривике, представља и развој антиплурализма,³ која је своје домете нескривено манифестовала крајем XX и почетком XXI века. Антиплурализам је довео до теорија о одметничким државама које већ дуго представљају израз постмодерног схватања и деловања међународне заједнице. У том смислу препознатљиве су исте линије између одметничких држава као што су то бољшевичка Русија и вајмарска Немачка 1920. и нових одметника попут Сирије или Русије 2014. Ове тенденције представљају окосницу легализоване хегемоније која од Версаја 1920. до данашњих дана, уз суверенитет који се још увек бори са приговором застарелости; представљају угаони камен међународне политике, која у суштини обезбеђује претварање старих последица у нове узроке.

Свеукупне примедбе на рачун прихватања узрока и последица Првог светског рата добијају додатно на снази уколико их суочимо са текућим процесима глобализације, информатичке револуције или нарушеног односа човека и природе, те некажњавање за међународна кривична дела, будући да их мултипликују, дајући разарајући карактер свим поукама Првог светског рата.

Овај рад представља покушај да се укаже на нововековне изазове у контексту узрока и последица Првог светског рата, кроз указивања на потребу стварања органске везе са овим искуством, кроз изграђивање односа према чињеници, искуству које се претвара у свест, свест у одговорност, а одговорност у савест. У супротном, суочени са истим (не)препознатим узроцима и последицама, преостаје нам да „будућност гледамо кроз таму!?” (Екмечић, 2008: 563)

3 „Ову тенденцију ја зовем антиплурализмом: то је пракса да се успостављају правне разлике између држава на основу њиховог спољашњег понашања и унутрашњих карактеристика“ – Гари Симпсон, стр. 11.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелајац, Миле. *1914–2014. Зашто ревизија, старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Одбрана, 2014.
- Бојанић, Петар и Предраг Крстић. *Одговорност – Индивидуална и колективна*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Волзнер, Мајкл. *Морал и прљаве руке – Филозофија, политика, рат*. Београд: Албатрос Плус, 2010.
- Вучинић, Зоран. *Кривична одговорност државе у међународном праву*. Београд: Службени лист СРЈ, 1999.
- Гертварт, Роберт и Џон Хорн. *Рат у миру – паравојно насиље у Европи после I светског рата 1918–1923*. Београд: Архипелаг, 2013.
- Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у новом веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Јовановић, Слободан. *Из историје књижевности, II*. Београд: БИГЗ и Српска књижевна задруга, 1991.
- Jorgensen, Nina H. B. *The Responsibility of States for International Crimes*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Касезе, Антонио. *Међународно кривично право*. Београд: Београдски Центар за људска права, 2005.
- Кисинџер, Хенри. *Дипломатија, I*. Београд: Верзалпрес, 1999.
- Мазовер, Марк. *Мрачни континент – Европа у XX веку*. Београд: Архипелаг, 2011.
- Нолте, Ернест. *Фашизам у својој епохи*. Београд: Просвета, 1990.
- Обрадовић, Константин, Милан Шаховић и Миљивој Деспот. *Међународно хуманитарно право: развој-примена-санкције*. Београд: Београдски центар за људска права, 2002.
- Хобсбаум, Ерик. *Доба екстрема – Историја кратког двадесетог века 1914–1999*. Београд: Дерета, 2002.
- Уговор о миру између савезничких и удружених сила и Немачке, са прилозима, Versailles, 28. Јун 1919, Службене новине Краљевине СХС, бр. 119-А и 1922, бр. 224-XXX, 1920.
- Пресуда Претресног већа МКСЈ у предмету Стакић.

THE FIRST WORLD WAR – WAY IS THIS WAR WAS DIFERENT?

Summary: The Great War left its consequences in all spheres of human life, beginning with establishing criminal responsibility, through the international legal order as a whole, to the technique and art. The author analyzes the characteristics of the First World War, pointing to the fact that the consequences of this war quickly turned into the causes of renewed armed conflict. The causes for this is the absence of consideration of the importance of the First World War as the first general war in world history, but in the absence of willingness to end the war, looking at the causes and consequences. Particular concern the author sees in the mainstream processes of relativization and audit causes of the consequences of this war, which threatens to establish a new international order on old causes.

Key words: War, Responsibility, International Peace, Consequences, Revision

Данило Ж. Марковић¹

Српска академија образовања, Београд

Небојша Ранђеловић²

Универзитет у Нишу – Правни факултет

СРПСКА ДРЖАВА, СРПСКИ ПАРЛАМЕНТАРИЗАМ И СРПСКЕ ЖРТВЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Резиме: Време Првог светског рата целом свету донело је ломове, дотада незапамћене у историји. Држава Србија, у којој, са којом и поред које је запаљена искра ратног сукоба, прешла је у овом раздобљу приод сачињен од успона и падова, али је из њега изашла ипак као победник и постала нуклеус нове заједничке државе Јужних Словена. Ратне победе у првој години рата пратиле су и велике жртве, тако да је Србија из рата изашла из рата са губицима у становништву од скоро једне трећине укупног становништва, што у апсолутним бројевима представља губитке приближне губицима великих сила учесница рата. Након ратног краха 1915. године, читав државни апарат кренуо је у избеглиштво. Одлука да у избеглиштво крене и парламент имала је далекосежне последице по функционисање државе. Све недаће које су снашле Србију и које су пратиле успостављање Солунског фронта (велика погибел и масовно умирање на острвцу Видо), одразиле су се и на борбу за парламентаризам у избеглиштву. Између тежње да и у избеглиштву Скупштина има место које јој припада и тежњи за увођењем личног режима, Скупштина је, стицајем околности, сачувала своје место и све време била важан сегмент функционисања државног апарата. Из рата је Србија изашла као ратни победник, али са огромним жртвама. Те жртве, очување државности и парламентаризма као њеног најважнијег сегмента ипак су представљали непроцењив капитал у даљем државотворном ходу Срба кроз историју.

Кључне речи: Први светски рат, људске жртве, Народна скупштина, парламентаризам, регент, Влада, „Црна рука“, заседање

I

Парламентаризам у независној Србији имао је успоне и падове, али је кривуља његовог развоја ишла углавном узлазном линијом. Сваки период у парламентарном животу Србије носио је своја обе-

1 dacamarkovic@yahoo.com

2 necer@prafak.ni.ac.rs

лежја и своје особености. Једно разодбље је оставило, углавном, питања. То је време Првог светског рата.

Први светски рат и српски парламентаризам у њему не представљају само сплет историјских догађаја, већ и загонетку са много различитих решења, од којих свако може да буде исправно. Када се посматра овај период, отварају се многа питања: да ли он представља успон или пад српског парламентаризма; да ли је кривуља скупштинске динамике застала или је продужила старим правцем, или у другом смеру; да ли је њен рад у избеглиштву био нови узлет или политичка агонија – државе без земље са парламентом у туђим скупштинским клупама?

За потпуну слику српског парламентаризма за време Првог светског рата неопходно је осврнути се на питање каква је била српска држава пред рат. То подразумева сагледавање друштвених, државно-правних, политичких и других одлика те државе.

Ово време препознатљиво је као период уставне владавине краља Петра I Карађорђевића, који је, након Мајског преврата, на већ припремљеном терену и вољом Народне скупштине, проглашен за краља Србије. Непосредно после преврата укинут је Устав из 1901. године и враћен на снагу Устав из 1888. године са неопходним изменама, под именом Устав из 1903. године. Тиме је у Србију враћен парламентаризам укинут државним ударом краља Александра Обреновића 1894. године. Србија је још увек била аграрна земља, али земља у развоју, у процесу формирања крупног капитала и са зачецима индустрије. Земља је након потреса изазваних Мајским превратом улазила у процес консолидовања. На спољном плану Србија је показала да њена привреда може да се носи са спољним притисцима (царински рат са Аустро-Угарском 1906. из кога је Србија изашла ојачана) и да на спољном плану може да води мудру и умерену политику (Анексиона криза 1908. године). Али је такође показала да у подесном тренутку уме да води и оштру националну политику која је резултирала победама у балканским ратовима 1912. и 1913. године.

На политичкој сцени Србије у то време делује неколико странака: Народна радикална странка, Самостална радикална странка, Народна странка, Напредна странка, Социјал-демократска странка и Српска народна сељачка слога.

Народна радикална странка, ослабљена након разлаза са својим млађим крилом – самосталцима, још увек је била најјача парламентарна снага. Радикали, поникли на социјалистичким идејама Светозара Марковића, баштинили су његов програм до краја свог постојања, али су већ крајем XIX века у својим редовима имали и представнике настајућег крупног капитала и интелигенције. Опортунистичка политика коју је пред крај владавине Александра Обреновића водила Радикална странка и чији је плод била фузија са напредњацима по питању Устава из 1901. године, није била прихватљива за поједине млађе радикале. Иако уздрманог положаја и са тешким моралним крстом због слабог држања пред преким судом након „Ивањданског атентата“ 1899. године, Никола Пашић је полако консолидовао своје пољуљане позиције и поново се уздигао до неприкосновеног вође

радикала. У времену пред рат и све време рата, Пашић је био једна од кључних личности читавог политичког крвотока Србије. Каљен кроз сурове политичке размирице Србије последњих Обреновића, он је прешао трновит пут од револуционара до државника. Навикнут да добија и да губи, стајао је једном ногом у Влади, другом у затвору, с властољубивошћу коју је крио ћутањем и ћутањем које је изгледало као мудрост. Демагог без говорничког дара и лош говорник кога су сви слушали, Пашић је постао персонификација радикалне странке. Са њим су својеврсни тријумвират чинили Стојан Протић и Лазар Пачу, неизбежни министри у свим радикалским и коалиционим владама (уз истакнуте чланове странке као што су Милован Миловановић, Љубомир Јовановић и други).

Самосталну радикалну странку изнедрили су сукоби у Народној радикалној странци. На политичкој сцени Србије она је постала моћан политички чинилац,³ што говори о снази партије из чијег је крила изникла. Програм ове партије казује да се самосталци са „старорадикалима“ нису разишли на идеолошкој основи, већ у начину на који ће се радикалски програм спроводити. Одатле и честе коалиционе владе два крила некада исте странке. На челу самосталаца у почетку се налазио Љубомир Живковић, да би га маја 1905. године заменио Љубомир Стојановић, а од 1912. године на челу странке се налазио Љубомир Давидовић. Уз Милорада Драшковића и још неколико значајнијих политичара, ова имена чинила су окосницу странке и носиоце министарских портфеља у владама у којима су учествовали. Самостална радикална странка је углавном представљала „другу виолину“ на српској политичкој сцени, али је по снази далеко иза себе оставила странке са јачом традицијом и са много дубљим коренима усађеним у државно биће Србије.

Напредна странка, на чије чело је, после смрти Милутина Гарашанина, стао Стојан Новаковић, после 1903. године делимично је променила свој програм, али је и даље остала на стеченим принципима конзервативне традиције. И након промене устава 1903. године, ова странка није престала са залагањем за дводомни парламентарни систем. У влади је учествовала у време анексионе кризе⁴ и у свим ратним коалицијама.

Народна странка формирана је 1904. године, најпре под именом Национална странка. Основали су је, углавном, ранији либерали и она се сматрала следбеником старе Либералне странке Јована Ристића, али са новим програмом.⁵ На челу странке се налазио Стојан Рибарац. Као и напредна странка, и ова странка је у време Анексионе кризе била део центрационе владе.

3 На ванредним парламентарним изборима 1905. године самосталци су добили већину у Скупштини и самостално формирали владу.

4 На челу те владе налазио се сам председник напредњака Стојан Новаковић.

5 Програм ове странке је на спољном плану био окренут патриотским и националним циљевима. На унутрашњем плану се залагала за укидање Државног савета, упрошћење администрације, одговорност, али и заштиту чиновника, градњу јадранске железнице, реформу школства итд.

Репрезент социјал-демократских идеја у овом времену била је Социјал-демократска странка. Основана је 1903. године. Пре Мајског преврата носиоци социјалистичке мисли били су појединци (Драгиша Станојевић, Васа Пелагић, Мита Џенић) који нису имали веће подршке у народу. Први социјалистички нараштај (следбеници Светозара Марковића), способан да оформи партију, листом је ушао у Народну радикалну странку, тако да је партијско организовање морало да сачека иницијативу нових социјалистичких лидера Драгише Лапчевића, Димитрија Туцовића, Радована Драговића, Трише Кацлеровића. Социјал-демократи су били, са по једним или два посланика, парламентарна странка током читавог предратног периода.

Нова политичка организација, незнатне снаге (на изборима 1905. године освојила је један мандат) била је Српска народна сељачка слогга, основана 1904. године.

Уз набројане политичке чиниоце, који су били окосница српског парламентаризма, политичка сцена Србије имала и наличје олично у утицају дворских котерија, али и у постојању моћне парамилитарне организације „Уједињење или смрт“, познатије као „Црна рука“. Њу су, углавном, чинили завереници, који су 1903. године извели Мајски преврат. Реметилачки фактор стабилности српског политичког и државног бића били су стални сукоби на релацији цивилних власти и милитаристичких тежњи иза који је стајала „Црна рука“. Један такав сукоб у новоослобођеним крајевима након Балканских ратова резултирао је делимичним повлачењем краља Петра (под изговором болести) и уступањем регентске власти престолонаследнику Александру. Са таквим стањем унутар државе, Србија је ушла у Први светски рат.

Први светски рат донео је читавом свету, али првенствено Европи, велике ломове. Биле су то промене у којима су страдале државе, политички и вредносни системи, државна уређења; промене због којих су падале крунисане главе, нестајале владе и политичари и у којима је, често, војничка част уступала место политичком прагматизму. Кроз жижу ових збивања било је проткано име Србије, јер је управо због ње, око ње и у њој самој синула варница довољна да трусно подручје Европе гурне у сукоб и на њему подигне ковитлац светског рата. Након Сарајевског атентата и одбијања аустро-угарског ултиматума од стране Србије, објавом рата Аустро-Угарске Србији, кренуло је ланчано објављивање рата сила Антанте и Централних сила.

Како је у таквој ситуацији реаговала држава Србија? Указима регента Александра утврђени су и озваничени нужни потези државе: 12. јула одређено је да се целокупна војска стави у мобилно стање. Истога дана, другим указом, на основу члана 54. и 102. Устава Краљевине Србије, сазвана је Народна скупштина у старом сазиву у ванредни сазив за 14. јул у Нишу. Трећим указом одређено је да се обуставе све изборне радње на основу Краљевог указа од 10. јуна (Митриновић и Брашић, 1937: 171). Регентови укази нису имали само карактер нужних потеза вршиоца дужности шефа државе у ратном времену. Они су са собом носили тежину свих одлика државног бића Краљевине

Србије. Указ о стављању војске у мобилно стање и указ којим се обустављају изборне радње говоре шта је држава под објавом рата морала да учини. Указ о сазивању Скупштине у ванредни сазив говори о томе каква је то била држава. Потези државног апарата на почетку рата казују да парламентаризам у Србији, са својим успонима и падовима, није био само демократска фасада, већ да је Скупштина била активни, а често и кључни сегмент креирања државне политике.

Сходно општем стању је и сама, чисто радикалска, влада Николе Пашића, уступила место коалиционом кабинету, иако је у Скупштини имала апсолутну већину. На челу нове Владе поново је био Пашић, али су је чинили представници Народне радикалне странке, Самосталне радикалне странке и Напредне странке. Либерали (Народна странка) и социјалисти нису имали представнике у Влади, али су либерали и поред тога подржавали владине предлоге у Скупштини „вршећи – како је изјавио лидер либерала Стојан Рибарац – своје патриотске дужности са истрајношћу и пожртвовањем“ (Митриновић и Брашић, 1937: 173). Након другог успешног одбијања аустро-угарских напада, сагласје Скупштине и Владе изнедрило је „Нишку декларацију“, знаменити документ којим је као ратни циљ Србије постављено и коначно уједињење Јужних Словена у заједничку државу.

Година 1914. окончана је ратним победама Србије. Исцрпљена држава, међутим, није могла да се носи са недаћама које је донела наредна година. Поред великих људских губитака на бојном пољу, Србију је задесила епидемија пегавог тифуса. У 1914. години погинуло је и умрло 69.022 официра и војника, до септембра 1915. године 56.842. Епидемија тифуса однела је тих година око 360.000 живота. И људски и материјално десеткована држава суочила се са новим војним ударом, сада и немачких трупа под командом фелдмаршала фон Макензена. Централним силама се придружила и Бугарска и одмах ступила у ратна дејства против Србије. Снаге са којима је располагала Србија нису биле довољне да се одупре оваквој сили. Најављеног доласка савезничких трупа није било, снаге српских трупа биле су на измаку, тако да се војска налазила у сталном одступању. У оваквим околностима положај Скупштине и Владе био је неодржив због опасности да Ниш падне Бугарима у руке. Сви државни органи морали су да буду евакуисани из Ниша. У Влади се отворило питање: Шта са Скупштином? Поласком у одступање са војском и народом престајали су услови, не само за нормалан, већ за било какав рад Скупштине. Повлачење посланика, од којих су многи били у позним годинама, и старање за њихову безбедност, представљало би војсци, Врховној команди и Влади велики терет. Сви разлози су указивали да Скупштина треба да престане са радом и да посланике треба упутити кућама, да са народом, који није пошао у избеглиштво поделе, добро и зло. Влада је поступила другачије. Одлучила је: „...да се са нашом војском евакуишу и наши народни посланици, јер они, као народни представници, имају дужност да, са Владом, сарађују на општим националним питањима, да у нашој националној несрећи представљају и заступају Србију и Југословене и да сарађују на уједињењу Срба, Хрвата и Сло-

венаца; да дају кредите за војску, избеглице, интерниране и заробљене и оне заостале у Србији; и да са војском буду у вези. Стога је тим решењем наређено војним властима да се у одступању чине услуге посланицима у погледу исхране и превозних средстава“.⁶

II

Народна скупштина је из Ниша кренула најпре ка Краљеву. Врховна команда и влада тада су још увек рачунале са могућношћу да се непријатељу пружћи снажан отпор концентрисаних српских тупа на Косову. Изостанак савезничке помоћи и остале тешке околности навеле су врховну команду да се од отпора одустане и настави са повлачењем. Након напуштања Краљева Скупштина је са Владом прешла најпре у Рашку, а потом у Косовску Митровицу. После краћег боравка у Косовској Митровици извршено је повлачење у Призрен, а одатле преко Црне Горе и Албаније до Скадра. Постојало је мишљење да Скупштина са радом треба да настави у Скадру, али се од тога одустало, јер за рад Скупштине нити је било довољно посланика, нити су постојали било какви услови за рад.

Поред свих појава које прате ломове државе у расулу, испливале су и политичке поделе које су се заостриле у тражењу кривца за општи крах. Односи у државном врху, које су створиле специфичне околности, о чему сведочи мемоарска грађа, говоре да је део посланика кривио Владу, Влада Врховну команду, престолонаследник и Врховну команду и Владу, а сви заједно Савезнике. У тражењу кривца истицали су се и припадници милитаристичко-завереничке клике окупљене око удружења „Уједињење или смрт“, познатији као „црнорукци“.⁷ „Црнорукци“ су нарочито нападали Николу Пашића, који је, по њима, због своје слепе вере у Савезнике, био главни кривац за све. Напади су били такви да су му и лична безбедност и живот били угрожени (Казимировић, 1992: 383).

У оваквој ситуацији, Влада би сазивањем Скупштине саму себе ставила на дневни ред. У тражењу излаза из катастрофе, Скупштина као партнер није била потребна ни престолонаследнику. Пред посланицима је стајало само даље одступање и избеглиштво. Део избеглих посланика био је већ у Грчкој, део је још увек био у Црној Гори, део

⁶ Министри самосталци су били за то да посланици остану у земљи, али је превладало мишљење радикала, па је одлучено да Скупштина крене са Владом у повлачење. Оригинал овог Владиног решења није сачуван. Дат је по рукопису М. Ј. Радивојевића, који се чува у архиву САНУ, бр. 13254.

⁷ Пуковник Драгутин Димитријевић-Апис (као капетан главни организатор „Мајског преврата“ и убиства последњих Обреновића), неспорни шеф „Црне руке“, у којој је око себе имао већину завереника из 1903. године, тада је водио обавештајну службу војске Краљевине Србије. Пре рата је са својом организацијом у суседним земљама, нарочито у Македонији и Старој Србији пре Балканских ратова организовао субверзивне акције и комитске чете. Неспорна је његова умешаност у Сарајевски атентат. На Солунском процесу је са још двојицом сарадника осуђен на смрт и стрељан. Контроверзе око овог процеса трају и данас. Након тог процеса „Црна рука“ је дефитивно нестала са политичке сцене Србије.

се са Владом повукао из Скадра у Сан Ђовани, а потом паробродом у Италију (Митриновић и Брашић, 1937: 177). Група народних посланика, која се нашла у Грчкој, с председником Скупштине Андром Ђорђевићем, тражила је од Владе да што пре сазове Скупштину. Влада је одуговлачила са одговором и тек је крајем јануара 1916. године Пашић одговорио да „могу ићи на Корзику где и остале српске избеглице, или, ако то неће, могу ићи куда хоће“ (Јанковић, 1966: 330).

После повлачања најбројнија група посланика окупила се у Риму. Сазнавши за посланике у Грчкој, ова група их је позвала 12.1.1916. године да дођу у Рим. Председник Скупштине Андра Николић, незадовољан држањем многих посланика и упорним инсистирањем неких посланика да се одмах суди Влади, десолидарисао се са њима и остао у Грчкој. Посланици окупљени у Риму, пошто су усвојили гледиште да се привремено, док се земља не ослободи, обустави рад странака и престану међустраничке борбе, основали су Заједнички клуб народних посланика. За копредседнике тог Клуба изабрани су Коста Стојановић и Јаша Продановић. Одлучено је да будуће седиште Клуба буде у Ници, у Француској (Митриновић и Брашић, 1937: 177). Оваквој одлуци успротивио се Пашић и поново предложио да посланици иду на Корзику. Кад већ није могао да спречи окупљање посланика и конституисање оваквог Клуба, Пашић их није желео близу Владе ни близу актуелних политичких збивања. Ако је већ Скупштина морала да постоји, њено постојање на Корзици, на маргини политичких догађаја, било је много безболније.

Док се Скупштина бавила својим окупљањем и стварањем минималних услова за било какав рад, на политичкој сцени државе без отаџбине остали су Влада, регент и Врховна команда, са „црнорукцима“ у себи и око себе. Латентан сукоб између ових државних чинилаца претио је да ескалира већ након напуштања Косова. Већ тада се створила врло мучна ситуација, у којој се за настало стање оптуживало унакрст, укључујући ту и Врховну команду уз коју је стајало вођство „Црне руке“.⁸ Ако се узме у обзир расположење у војсци, избеглом грађанству, а на то су указивали ставови појединих народних посланика, крст пропасти је требало да понесе Никола Пашић. Овакав став није био стран ни самом регенту (Вучковић, 1965: 204).

Терет кривице, објективно, није требало да поднесе само Пашић. Он, међутим, кривицу није желео ни да дели. Желео је да тај терет понесе неко други. Најподеснија за то била је Врховна команда. Лоша координација Владе и Врховне команде приликом вођења последњих операција, нарочито након пада Врања, за последицу је могла да има само то да Влада сву кривицу за катастрофу свали на Врховну команду (Стојановић, 2013).

Посебан правац имали су регентови поступци. Он сам је имао анимозитет и према Влади и према Пашићу лично, и према „Црној руци“ и њеним експонентима. Ако се за полазиште узму регентове

⁸ По многим изворима из тог времена и на основу мемоарске грађе, може се закључити да су и војвода Радомир Путник, и сви начелници одељења у Врховној команди, и сам министар војни Раде Бојовић, били експоненти „Црне руке“.

апсолутистичке склоности, могу се извући закључци и утврдити разлози за његов однос према Влади и Врховној команди. Чини се да је Александру највише одговарало да се и Влада и Врховна команда окриве за слом земље. Али се такође може закључити да је, у актелном тренутку, истовремени обрачун и са Владом и са Врховном командом за регента био превелики залагај. По свему судећи он се определио да потезе вуче један по један. Влада је свакако била за регента спутавајући фактор, али га је Врховна команда са „Црном руком“ угрожавала. На другој страни, сукоб „црнорукаца“ са Владом није се тикао само Пашића, већ и регента Александра. Вођство „Црне руке“ за слом Србије није кривило само Пашића, већ и престолонаследника (Вучковић, 1965: 204). Учесници непосредних догађаја наводе да престолонаследник Пашића и људе у Влади није подносио, али се превратничких склоности „црнорукаца“ плашио (Јовановић, 1991). Логично је било да ће политички обрачун најпре усмерити ка Врховној команди. По доласку у Скадар, 2. децембра 1915. године, регент је затражио од Владе пристанак за своју намеру. Влада је пристанак дала одмах. Непуних месец дана потом извршене су промене у Врховној команди. Уместо војводе Путника, који је због болести добио петомесечно одсуство, постављен је генерал Петар Бојовић, а за новог министра војног постављен је генерал Божидар Терзић. Са таквим стањем се отишло на Крф.

Док су војници на Крфу и на Виду масовно умирали (од септембра 1915. године погинуло је и умрло 144.842 официра и војника српске војске), рашчишћавање рачуна у државном врху се наставило. Престолонаследник је и даље био и против Пашића и против „црнорукаца“, а ови и против једног и против другог. „Црнорукци“ су променама у Врховној команди изгубили неке од својих кључних положаја, па је њихово незадовољство тим било веће. Заоштравање ионако сложене ситуације у државном врху погодовало је покушају увођења личног режима. На то су указивали многи престолонаследникови поступци, као и деловање његовог окружења, које су чинили некадашњи експоненти дворске камариле, и по општем мишљењу непријатељи Николе Пашића.⁹ У корист остварења плана о увођењу личног режима ишла је и комплексност новонастале ситуације, из које се разним тумачењима могла створити и правна потпора за оправданост личног режима. Ако би се пошло од чињенице да се, губитком државне територије, правно стање државе у корену изменило, заговорници личног режима су, у тумачењу могли да иду и корак даље, па да изведу закључак да је новонасталим стањем Устав престао да важи. Тиме би био доведен у питање легитимитет Пашићеве владе и

9 У непосредној регентовој близини стално су се налазили: Живојин Балугџић, тадашњи посланик у Атини и саветник Круне, Света Јакшић, новинар „Штампе“ и учесник многих дипломатских сплетки, регентов секретар Драгомир Јанковић, маршал двора Бошко Чолак-Антић, Јован Јовановић Пижон, Пашићев помоћник у министарству иностраних послова и регентов лични информатор о свему што се у Влади ради. Регента су такође окруживали и припадници дворске официрске клике, назване „Бела рука“ коју је предводио пуковник Петар Живковић, командант гарде, некадашњи завереник и једна од кључних личности позадине Солунског процеса.

Народне скупштине. Тако би једини експонент државног бића могао да буде краљ, односно регент као вршилац краљевске власти. Према казивању савременика, у оптицају је био и један нацрт привременог устава, који би требало да замени важећи Устав од 1903. године. Он се састојао само од 10 чланова и њиме је требало законодавну и извршну власт концентрисати у рукама владоца и на тај начин успоставити лични режим (Казимировић, 1992: 393). Као непосредни учесник поменутих догађаја, Слободан Јовановић пише да је Александар био спреман на примирје, па чак и измирење са „црнорукцима“, како би несметано увео лични режим. У комбинацијама је била и једна неутрална влада под председништвом војводе Живојина Мишића, у којој би вођа „црнорукаца“ пуковник Драгутин Димитријевић-Апис био министар војни. О тим комбинацијама сведочи и једно писмо војводе Мишића (Вучковић, 1965: 205–206).

Влада се тако нашла у, наизглед, безизлазној ситуацији. Развој догађаја је показао да је одстрањивање Скупштине и ускраћивање њеног учешћа у актуелним збивањима било двосекли мач. Штитићи себе и желећи одрешене руке без баласта скупштинске контроле и позивања на одговорност, Пашић и Влада завршили су пола посла у остваривању регентових апсолутистичких планова. Сада је ваљало тражити излаз из те ситуације. Оно што је представљало терет, сада је требало да послужи као заклон. Влада се диктатури могла супротставити једино уз помоћ Скупштине. Сазивање Скупштине је доносило све оно од чега су зазирали Пашић и Влада: непријатне интерпелације, питање одговорности, стални притисак и контролу. Али је, такође, без Скупштине долазила диктатура у којој не би било места ни Пашићу ни његовој околини. Министри из Смосталне радикалне странке, којима је такође било стало да спрече регента у његовим намерама, безрезервно су подржали сазивање Скупштине. Након пута у Петроград и посете народним посланицима у Ници, Пашић је, у име целе Владе, поднео регенту на потпис Указ о продужењу седнице Народне скупштине у вароши Крфу, сазване у ванредни сазив у Нишу Указом од 12. јула 1914. године. Тиме је стављена тачка на покушај увођења личног режима.

III

Док су се остаци војске опорављали на Крфу и у Бизерти, а остаци државне власти борили за властито положај, остаци Скупштине у Ници су настојали да од себе поново начине законодавно тело и релевантан политички чинилац. Док су се остали државни фактори борили између себе, Скупштина се борила за себе и сама са собом.

У то време је у Ници боравило 90 посланика, што је био већи део народних посланика избеглих из земље. Најпре је утврђено да су земљу напустила 123 посланика, док су њих 43 остала под окупацијом.¹⁰ Касније је утврђено да је у земљи остало 39 посланика, међу

¹⁰ Српске новине бр. 75 од 26.6.1918. године.

којима либерални прваци Стојан Рибарац и Војислав Вучковић, вође социјалиста Драгиша Лапчевић и Триша Кацлеровић, виђени политичари Живко Тајсић, Јован П. Јовановић и други. Неки од њих, нарочито либерални прваци сарађивали су у организовању окупационих власти у Србији (Вучковић, 1965: 209).

Иако се уз Ници нису налазили сви избегли посланици, Ница је сматрана привременим седиштем Скупштине, јер је тамо била већина посланика и формиран Заједнички клуб народних посланика. Рад окупљених посланика није се могао назвати радом Скупштине, већ је пре сматран као рад Заједничког клуба. Првих десетак седница Клуба протекло је у истицању потребе да Скупштина настави са радом и тражењу могућности да се та потреба оствари. Одлука посланика да се настави са радом била је очекивана. Следеће питање тичало се односа Скупштине према Влади. Ово питање било је од самог повлачења из земље јабука раздора. На њему су грађени многи потоњи сукоби. Поново отварање ових питања донело би, у актуелној ситуацији, прегршт нерешивих проблема. Због тога је, уз одлуку да Скупштина настави са радом, прихваћена резерва да се неће истраживати кривица за слом, нити ће се доносити одлука о слому, док се и Влада и Скупштина не врате у земљу (Стојановић, 2013).

У складу са претходним закључцима гласио је и Меморандум Заједничког клуба посланика, једногласно усвојен од стране 89 присутних посланика на конференцији клуба одржаној у Ници 11. фебруара 1916. године. Клуб је подсетио Владу на своје и њене обавезе и изнео став да Скупштина, у критичном ратном времену, треба тежиште свог рада да пренесе на право вршења контроле. Клуб је у Меморандуму изјавио да „дискусију о оцени рада Владиног и одговорности њеној, из обзира деликатних у тешким приликама, оставља за времена када наша отаџбина буде ослобођена“, али је тражио да се као најхитније, узму у решавање питање о буџету, питање о војсци (њеном здрављу, исхрани и снабдевености), питање о помоћи поробљеном народу у Србији, питање о судбини избеглих српских грађана и питање васпитања српске омладине у Француској. Свој Меморандум Заједнички клуб завршава захтевом да се закаже почетак Скупштинских седница, како би се наведена питања што пре узела у разматрање (Јанковић, 1966: 340).

У међувремену је код чланова Владе сазревала идеја о ослонацу на Скупштину, ради спречавања увођења личног режима, па је у том смислу био и одговор Владе посланичком клубу. Паралелно са сазревањем ове идеје и деловањем Заједничког клуба, одвијала се и закулисна активност Пашићевог првог сарадника Стојана Протића у време Пашићевог боравка у Петрограду и Ници. Протић је у то време разбио јединство народних посланика и формирао посебан радикалски посланички клуб. Овакво странчарење је било непримерено актуелном тренутку. У мемоарским казивањима радикалски посланик Настас Петровић је писао да се очекивало да Пашић спречи странчарење и врати радикале у заједнички клуб. Пашић, међутим, не само да није Протићевом деловању стао на пут, већ је његов подухват одобрио (Казимировић, 1992: 396). Стиче се утисак да је оваквим развојем до-

гађаја међу посланицима Пашић био задовољан и да иза свега стоје његови политички циљеви. У прилог томе иде и чињеница да је, приликом посете посланицима, Пашић водио дугачак разговор о свим политичким питањима једино са Стојаном Протићем. То је био повод групи незадовољних радикалских посланика, који су остали у Заједничком клубу, да се потпуно окрену од Пашића. Пред само заседање Скупштине на Крфу они су образовали посебан клуб – Клуб независних посланика радикалне странке, који је бројао 14 чланова. Разлога за овакве Протићеве и Пашићеве потезе било је много. Могуће је да су периферни разлози били углавном личног карактера, али да су основни разлози имали суштинску природу и дубоке политичке мотиве.

Један од периферних разлога могла би да буде Протићева позната склоност ка странчарењу и фаворизовању своје партије у свакој прилици. Али суштински разлози за овакво држање радикалских првака налазили су се на другој страни. Чињеница је да је Пашићу и Влади Скупштина била потребна као штит према апсолутистичким намерама регента. Поставља се, међутим, питање да ли је и коме је била потребна јединствена Скупштина, која ће имати снаге да се издигне изнад Владе и спроводи контролу у свим Владиным активностима, а нарочито у области унутрашње и спољне политике, чији су ресори били поље неприкосновеног господарења старорадикала. Разједињена постојањем страначких клубова и притиснута чврстином радикалног клуба, Скупштина би представљала идеално оружје за манипулисање политичким интересима. Са Заједничким клубом такав однос са Скупштином није био могућ. Јединствена Скупштина представља снагу сама за себе, док су страначки клубови само експоненти партијских интереса и најчешће послушно оруђе своје Владе (уколико је странка на власти). Може се, такође, закључити да Пашић и Протић нису занемарили ни карактер коалиције са самосталцима и напредњацима. Она је настала као последица потребе за јединством свих политичких снага у тренутку аустро-угарске агресије, а не као последица подударана дугорочних заједничких интереса коалиционих партнера. У избеглиштву су ствари стајале другачије. Коалиција је све мање била потреба, а све више форма. За евентуални разлаз са коалиционим партнерима требало је имати припремљен терен свуда, а нарочито у оживљеном парламенту.

Неке околности су старорадикалима ишле на руку. У Влади су кључни ресори били у њиховим рукама. Такође је Скупштина одустала од утврђивања одговорности Владе до повратка у земљу. Уз то је био растурен заједнички клуб, па је удар јединствене Скупштине на Владу био избегнут. Оно што је старорадикалима могло да представља проблем, што је време касније показало, било је формирање посебног клуба независних радикала. Одбијање дела радикала да уђу у посебан радикалски клуб, а потом оснивање њиховог посебног клуба, дошли су у врло незгодно време по радикале – када је издејствовано сазивање Скупштине, да би се уз њену помоћ спречило напуштање парламентарног система. Однос независних радикала према парламентаризму није био споран. На њихово супротстављање апсолути-

зму увек се могло рачунати. Њихови поступци су показали, међутим, да они нису желели ни апсолутизам унутар своје странке. Ако би се којим случајем покренула нека питања Пашићеве одговорности, на њихову лојалност тешко да се могло рачунати.

Што се регентовог односа према наставку рада Скупштине тиче, може се закључити да је био крајње негативан. Он није одмах потписао указ о наставку скупштинског заседања, нити је дошао на Крф да отвори прву седницу Скупштине. Његови поступци били су логични - наставак скупштинског заседања реметио је његове планове о личном режиму. Посматран са гледишта Владе и скупштине, Александров недолазак на Крф могао је да има веома узнемирујуће дејство. Овакав поступак могао се тумачити тиме да је он већ донео одлуку о укидању Устава и увођењу личног режима. Иако се овакво тумачење може сврстати у домен претпоставке, њему у прилог иде Пашићев адут који је он чувао „злу не требало“. То је био телеграм српског посланика у Петрограду Мирослава Спалајковића, у коме се каже да руски владини кругови не гледају благонаклоно на мешање војске у политичка збивања и „да би било фатално увлачење војске у политику, јер би то довело Србију у позицију Турске“ (Вучковић, 1965: 209). Садржину овог телеграма Пашић није одмах саопштио регенту, већ тек септембра, када је већ почело заседање Скупштине, и то, наизглед, узгред, незаинтересовано, уз напомену да је Спалајковићу већ послат одговор да је руска бојазан неоснована, будући да у војсци владају ред и дисциплина (Вучковић, 1965: 209).

Према неким изворима може се закључити да је Пашић наручио телеграм овакве садржине. Испоставило се да његова дипломатско-политичка игра није била нужна, јер су постојали и други разлози за Александров одустанак од личног режима. Један од главних разлога за одустанак од диктатуре, по свему судећи, био је предстојећи обрачун са „Црном руком“ и њеним вођом пуковником Димитријевићем-Аписом. Не може се са сигурношћу тврдити какве су игре и односи били по среди, нити се са сигурношћу може тврдити какве су појединачне планове имали актери догађаја, али су долазећи догађаји, окончани Солунским процесом, показали да се регент, у обрачуну са својим противницима, определио да најпре уклони Аписа. Извесно је да је њега сматрао далеко опаснијим од Пашића. На овакво регентово опредељење указује и Слбодан Јовановић, који је и сам био учесник поменутих догађаја. Он је Александру сугерисао да би Пашићева смена била, у ствари, државни удар, у актуелној ситуацији сасвим непотребан (Јовановић, 1991: 296).

Са оваквим државно-политичким стањем и помућеним односима у државном врху дошло је до сазивања прве седнице Народне скупштине Краљевине Србије у избеглиштву. Она је почела 28. јула 1916. године. Одржано је 27 седница, од којих је 6 имало карактер тајне седнице, због природе материје о којој је расправљано.¹¹ Ово заседање је прекинуто у октобру 1916. године. Настављено је, на основу

11 Стенографске белешке Народне скупштине од 42. до 68. састанка, Крф 1918.

одлуке Владе, 12. фебруара 1918. године.¹² Између два скупштинска заседања низали су се бурни догађаји: Крфска декларација, Солунски процес, распад коалиционе владе и формирање радикалског кабинета, поново са Пашићем на челу... Сви ти догађаји, међутим, нису могли да елиминишу Скупштину и парламентаризам. Србија је ушла у рат као парламентарна држава, и као такве је из њега изашла.

IV

Период избеглиштва српске државе и са њом Народне скупштине сам по себи поставља правницима, социолозима, историчарима, економистима, политиколозима и другима многа питања и даје одговоре на многа непостављена питања, која, понекад, савремени политички тренутак намеће.

У контексту теорије државе и права, основно питање које се намеће јесте да ли је у време избеглиштва и трајања Солунског фронта српска држава уопште постојала. Сама чињеница да је постојала као субјект међународног права, и да је као таква још увек учествовала у рату, на ово питање даје одговор. Али се у овом контексту отварају и друга питања: да ли је поседовала све атрибуте државе; да ли је вршила сва права која једна држава има; из чега је апарат који је представљао државу у том време вукао легитимитет.

Ако се пође од тредиционалне поделе елемената државе на територију, становништво и суверну власт, сваки од наведених елемената отвара посебно питање. Србија је привремено изгубила триторију, а становништво је (изузимајући преостале делове војске, државни апарат и избегле) било под окупационом влашћу Централних сила. Али српска Влада и војска нису капитулирале пред непријатељем, нити је потписан било какав акт, који би са српске стране озваничио ратни пораз и капитулацију. Српски државни апарат оличен у Круни, Влади и Скупштини за све време избеглиштва континуирано је радио и пуноважно одлучивао. У спровођењу зацртане државне политике и постављених националних циљева регент је у име краља владао, Влада је управљала, Скупштина доносила законе, а војска ратовала. Уз све то функционисало је и судство, неславно и са моралног аспекта дискутабилно, али легитимно. Овакав државни апарат био је од међународне заједнице признат, а од савезника прихваћен као равноправни партнер.

Са становишта теорије међународног признања, српска држава је постојала и *de facto* и *de iure*. То је био став савезника, то су у својим дипломатским активностима признавали и непријатељи.

Посебно место у овом времену припада Народној скупштини Краљевине Србије и борби за очување парламентаризма. Ванредне околности стварају ванредно стање у коме и државни апарат ванредно функционише. Много пута се поставило питање да ли је рад Скупштине неопходан у ванредним приликама избеглиштва, када минимум државног апарата мора да функционише оперативно, брзо и

¹² Исто.

ефикасно. За пример је узимана Белгија, чији су народни посланици остали у земљи, с народом, а све државне прерогативе преузела је Влада. Српска држава је поступила другачије. Испоставило се да је одлука да се са Владом, Круном и војском повуче и Скупштина имала далекосежан значај. Очување парламентаризма није била само последица окушавања односа моћи Владе, Круне и парламентарних чинилаца, већ и важан атрибут државне традиције, мимо кога се ипак није могло. Рад српског парламента у избеглиштву важан је сегмент одговора на питање легитимитета државног апарата Србије у том времену. Злуреди хроничари могли би да закључе и да су рачунцијски разлози остављања Пашића на власти посредно очували Устав, Скупштину и парламентаризам. Рачунцијске разлоге за политичке одлуке има свака држава у сваком тренутку, небројено пута. Али могућност да се и поред аномалија политичких игара извуче најцелисходније имају само озбиљне државе у чију је традицију уткан развој свих државних чинилаца, а нарочито парламента.

Са свим аномалијама, које прате рад сваког државног апарата, српска држава се у овом периоду показала у свој својој величини. Посебно место у овом историјском раздобљу српске државности заузимају огромне људске и материјалне жртве. У Првом светском рату Србија је изгубила скоро трећину укупног становништва (28%) и скоро половину укупног мушког становништва. У апсолутним бројевима укупне жртве Србије износе 1.247.435. Укупне жртве великих сила, на пример, Француске (1.400.000) или Аустроугарске (1.542.000), говоре да су српске жртве бројчано биле приближне њима. У односу на укупно становништво, процентуално, српске жртве надмашују жртве свих држава учесница рата. Србија је била доведена на границу биолошког истребљења.

На крају се може закључити да су одласком у избеглиштво Круна, Влада, Народна скупштина и војска, оставили отаџбину, али су са собом понели државу, која је трајала током читавог рата и уз огромне жртве, била основ уједињења Јужних Словена. Борба за парламентаризам и победа парламентаризма важан су сегмент очувања карактера ове државе.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучковић, Војислав. *Унутрашње кризе Србије и Први светски рат*. Београд 1965.
- Јанковић, Драгослав. „Народна скупштина Србије за време Првог светског рата и питање њеног кворума“. *Анали Правног факултета у Београду* 14 (1966).
- Јовановић, Слободан. *Из историје и књижевности* (чланци Пашић и Апис). Београд, 1991.
- Казимировић, Васа. *Никола Пашић и његово доба*, II. Београд, 1992.
- Митриновић, М. и Н. Брашић. *Југословенске Народне скупштине и Сабори*. Београд, 1937.
- Стојановић, Коста. *Слом и васкрс Србије*. Београд, 2013.

**SERBIAN STATE, SERBIAN PARLIAMENTARISM AND
SERBIAN CASUALTIES IN THE GREAT WAR**

Summary: The Great War caused an unprecedented damage in the history of humankind. Serbia, that initiated the spark of the military conflict, had passed the period of numerous rises and falls, but still emerged victorious after the war and became a nucleus of the common state of the South Slavs. The war victories during the first year of the Great War were followed by great human sacrifices, so that Serbia lost more than a third of its overall population, which basically represents the losses approximately close to the losses of the great powers in the war. After the war crash in 1915, the whole state apparatus went into an exile abroad. The decision that the Parliament should be exiled as well had long-term consequences for the functioning of the state. All the adversities that happened to Serbia and followed the creation of the Salonika Front (great devastation and massive human casualties on the island of Vid) were also reflected in the Parliament struggles in the exile. Between the cravings for its proper place even in the exile and the need to establish a personal regime, the National Assembly had, under the circumstances, kept its place and represented an important segment of the state apparatus. Serbia was victorious after the war, but with great casualties. These casualties, the preservation of Statehood and Parliamentarism as its most important segment represented a priceless capital in the further historical Serbian state advancement.

Key words: The Great War, casualties, National Assembly, Parliamentarism, regent, the “Black Hand” Government, session.

ПРИКАЗИ

WHY REVISION?¹

One of the most relevant books dedicated to the topics of Serbian in the Great War has been the book written by Serbian prominent historian Mile Bjelajac, under the title “1914-2014. Why revision. Old and new controversies regarding the causes of The First World War”. M. Bjelajac is one of the most distinguished Serbian military historians of the generation of eighties, with outstanding knowledge not only of Serbian history but of foreign production as well.

In this very original and highly evaluated book, Bjelajac states, that as the anniversary of the First World War has been approaching, there were more and more historical works wanting to make the readers paying attention to it. But, Bjelajac continues, “unlike previous anniversaries, this one has been characterized by the attempt of certain historians and their public relations managers to reinterpret the role of the Balkans, especially Serbia, regarding the essential reasons for beginning of the war. The part of the production has been characterized by the attempt of intentional hiding of the already documented facts regarding the international influence of the inter-war policy of the German governments, insisting to shift on someone else the blame for starting the war, at any prize.”²

Before starting to analyze the works of the foreign historians who headed in those shift of blame from Germany and Austro-Hungary to Serbia, Bjelajac emphasizes, similar to previously mentioned conclusions of Ekmečić, Mitrović, Popović, Dimić and Radojević, that the geopolitical reasons, as well as keeping the balance between the Triple Alliance and Antante, on one side, and the intention of the Triple Alliance to take a lead in Europe on the other side, had been the real cause of the war which began in the summer of 1914.

He insists on the fact that as early as March 1914 all preparations had been finished on the side of the Triple Alliance, while on the side of the Antante unfinished military reforms were in order, as well as unfinished military projects planned to be established by the end of 1917.

When the war became inevitable, the members of the Antante, although unprepared, had expected the final victory and fulfillment of their historical geopolitical aims. The little countries, such as Serbia, Luxembourg or Belgium were either victims since they were positioned “on the way of the great forces intentions”, or in the state of expectations which side should be chosen (Bulgaria, Romania, even Italy.)

Bjelajac raises the question how did Serbia find itself in the situation that the most loud revision voices of today are almost the same as those voices that could be heard in the media published by the Great Powers

---

1 Mile Bjelajac, 1914-2014. Why revision. Old and new controversies regarding the causes of The First World War, Belgrade, Media centar “Odrbrana”, 2014, 1-246.

2 M.Bjelajac, *op. cit.*, 6.

in 1914 or 1941. "How is it possible" he asks, both himself and his readers," that for Europe the small Serbian nationalism was the most dangerous one?" "Which values", he continues with his thoughts, "gave the 'moral right' to the big ones to occupy, make annexation, and at the same time to deny that right to the smaller nations". He concludes that it seems that the whole world make a step back toward the political mentalities being present hundred years ago and need for economical domination, which had to dictate everything.

Bjelajac emphasizes the fact that even today there are a certain number of historians who put all the blame for the war on the Serbian government, as an accomplice in the Sarajevo assassination, as well as its project "Greater Serbia". Such authors, according to Bjelajac are Annika Mombauer, Manfred Rauchensteiner, and some others.

Generally, Bjelajac concludes, that in the last twenty years had survived three general trends: one established new historiography, mainly in Germany and Austria regarding the imperial roots and mainly German intention to make new shift of power; second, the mild conservatism respecting the new findings, but also want to emphasize the danger to which were exposed Germany and Austria, thus forced to conduct the "defensive war", and the third wanting to put to the Balkans merely and only all the guilt for starting the war.

One important chapter of Bjelajac's book has been dedicated to the books written especially for the 100th anniversary of the Great War, with the aim to be read by larger public, not by the professional historians only. Thus, he gives to his readers the critical overview of the books written by Professor Kenneth Clark from the Cambridge University, under the title *The Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*³, then above mentioned book of Annika Mombauer "The debates on the origin of World War One (available also in Serbian translation)⁴, as well as to the book written by British historian Margaret Mac Millan⁵.

The author analyzes these books in detail, giving his view on disputable parts, and enriches his statements by the valuable document and literature. In this overview, we shall present just some of the most important Bjelajac's remarks regarding Clark's book.

According to opinion of M. Bjelajac, Professor Clark tries to convince his readers that after the events of 1903 (assassination of royal couple Obrenović by the clandestine organization "Crna ruka" (Black Hand)) Serbia had drastically changed its foreign policy course, relying more and more on Russia. Even for the "Annexation crisis" and "Custom war", professor Clark puts a blame on Serbia. He is not ready, continues Bjelajac, to see the Austro-Hungarian and even Bulgarian rough intentions in the fragile times for Serbia, when it was unprepared for war.

Regarding the assassination of Sarajevo, Clark insists that although Prime Minister Pašić was aware of the fact that Serbia should keep fragile

3 HarperCollins Publishers, 2012, pp. 557.

4 See note 33.

5 M. MacMillan, *Paris 1919: Six Months that changed the world*, Random House 2001 (2003, 2006), Forward Richard Holbruck, pp. 545.

peace, he “unconsciously” made plans to start the war as soon as possible, to make Serbian national project a reality. The problem is, concludes Bjelajac that Clark does not have any relevant historical sources or proves, his assumption is well enough. Clark also emphasizes the importance of the document called “Načertanije”, which is according to him (and some other authors in the West) the beginning of malign project of Great Serbia. He refuses to see the fact that Serbia had announced, as early as end of August 1914, the program of creation of one state of South Slavs (Yugoslavia), which was its main war goal.

However, the Clark`s thesis had not been supported by all important western authors. Prominent American historian Maria Todorova has written very serious and argumentum critique of Clark`s book.⁶

The most important remark in her critique overview to Clark`s book is the fact that she questioned his methodological approach. She insists that he tried to run away from the essential „why“(factors of long duration) in order to arbitrate freely in his constructions.

---

⁶ M. Todorova, *Outrages and their outcomes*, Times Literar Supplement, 4th January 2013, quoted according to M. Bjelajac, *op. cit*, 207.

СРБИЈА И ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ СИЛА 1914–2014.¹

На крају 2014. године, у којој се обележава значајан јубилеј, стогодишњица почетка Великог рата, Институт за политичке студије је организовао научни скуп „Србија и политика великих сила 1914–2014“, како уједно гласи и назив Зборника унутар кога је презентовано осамнаест радова еминентних научника из земље и иностранства.

Намера приређивача Зборника је била да осветле херменеутику рата, тј. да омогуће сагледавање ширих последица Великог рата у контексту међународних политичких, економских и друштвених културних односа, поретка који је из рата проистекао, илузија о европској цивилизацији и урођеној доброту цивилизованог човека и питања свих питања: Ко је крив за Велики рат? Посебан фокус је стављен на положај Србије и српског народа, имајући у виду стратешки положај Балкана као објекта политике и односа великих сила, и са друге стране, прегалаштво „обичних људи“ у српској ратној епопеји и ставове и понашање српске интелектуалне, војне и научне елите.

Живојин Ђурић, констатујући да је Балкан, и српски простор на њему, увек био нечија интересна сфера (стр. 32), разматра ревизионизам и реваншизам који проглашавају Сарајевски атентат, који је био повод Великог рата, за његов пресудни, или чак и једини узрок (стр. 40–41). Након пуног века, ондашњих империјалистичких тежњи насупрот аспирацијама националних држава, настанка и нестанка сложених држава, утицај Великог рата на успостављање тадашњег и садашњег европског поретка не губи на актуелности.

Душан Пророковић наглашава да је период пре рата обележен економским развојем и експанзијом великих сила, али и геополитичким позиционирањем и међусобним супротстављањем. Српско питање на Балкану није било решено, а велике силе су у аспирацијама Србије виделе опасност по своје интересе. Оне су успевале да усагласе политику према Србији која је по њу углавном била неповољна, док се простор за сарадњу Србије са западноевропским/средњоевропским државама отварао тек приликом озбиљног нарушавања односа великих сила (стр. 76–77).

Љубиша Деспотовић и Ђорђе Стојановић наглашавају да је Први светски рат јединствен и парадоксалан међународни политички феномен, јер је постао генератор епохалних процеса попут глобализације економских односа, изградње новог међународног поретка моћи, експлозије нових држава, развоја науке и технологије. Промене које су почеле у време непосредног избијања рата су актуелне и данас, одређујући нашу егзистенцију. Стварни узроци рата су лежали у нацио-

¹ Зборник радова *Србија и политика Великих сила 1914–2014*. (приредили Живојин Ђурић и Милош Кнежевић), Институт за политичке студије, Београд, 2014.

нализму, расизму, кризи вредности, ниҳилизму, наоружавању и сл., који су рат учинили колико избором, толико и нужношћу (стр. 87–88).

Александар Гајић је у свом раду анализирао положај Србије у односу на геостратешке интересе великих сила 1914. и 2014. године. Обе године карактерише промена односа снага на пан-континенталном и глобалном нивоу. У време концентрисања моћи Вилхелмове Немачке, дошло је до стварања коалиције међусобно интересно различитих актера. Аутор констатује да 2014. године промена односа снага подразумева смањивање утицаја преостале суперсиле, САД-а, и јачање других геополитичких центара (стр. 124).

Младен Лишанин је представио политичке прилике на Балкану и у Европи уочи избијања Првог светског рата из визуре теорија међународних односа. Док, с једне стране, неореализам ставља нагласак на систем, неокласични реализам разматра ниво појединачних држава (стр. 134). Разматрајући структуру међународног система пре Првог светског рата, и излажући теорије равнотеже претњи и равнотеже интереса, аутор закључује да су спољнополитички планови и стратешке одлуке великих сила утицали на успостављање савезништава која су их усмерила ка конфротацији (стр. 144).

Милош Кнежевић истиче да садашњост утиче на креирање и рекреирање прошлости, чиме се прошлост „потискује у заборав или призива много чешће ради оправдања садашњих поступака, него због извлачења поука из грешака и заблуда претходних времена“ (стр. 153). У вези са Великим ратом постоји „херменеутички котао“ у коме се мешају поводи, разлози, мотиви и интереси избијања такве врсте сукоба (стр. 166). Аутор упозорава да се не мењају чињенице, него објашњења, односно тумачења прошлости, чиме прошлост у садашњости добија подмлађено лице (стр. 172).

Бошко И. Бојовић је у свом раду представио изазове и расправе у балканској књижевности у XX веку о Балканским ратовима, великим силама и Великом рату. Са друге стране, Кирил Шевченко је анализирао извештавање прашких новина „Час“ о стању на Балкану након Сарајевског атентата, наглашавајући одговорност Аустро-Угарске и њене балканске политике за атентат. На сличном трагу, анализом периодике, публицистике и историографије је и Никола Жутић, који је представио деловање омладинског покрета „Соколи“. Српско соколство је представљало либерални национално-ослободилачки покрет који је тежио уједињењу свих српских земаља у једну целину (стр. 231-233). Након Сарајевског атентата, Соколи су хапшени и прогањани, против њих су организовани тзв. велеиздајнички процеси, а у Аустро-Угарској су сва соколска друштва расформирана (стр. 258).

За разлику од већине аутора који су анализирали контекст почетка Првог светског рата, Константин Николајевич Лобанов је направио осврт на геополитичке интересе светских лидера у односу на Балкан и Србију у најновијој историји. Јединствени геополитички положај балканских држава има за последицу борбу за превласт, која представља једну од најдраматичнијих манифестација геополитичког супарништва у савременом периоду.

Ђуро Бодрожић је у свом раду нагласио значај права на самоопредељење које је пун домет показало након Првог светског рата, иако је у пракси употребљавано само против поражене стране. Тиме се показало да је право на самоопредељење коришћено у комбинацији са правом победника, тј. да прво није могло да замени друго (стр. 286). Управо зато је дошло до истицања ревизионистичких захтева поражених, и последично, избијања Другог светског рата. Због злоупотребе права на самоопредељење, оно није играло улогу у мировним уговорима након Другог светског рата, већ долази до његовог изједначавања са процесом деколонизације у току Хладног рата (стр. 291–292).

Представљајући трајно савезништво Србије и Русије, Момчило Суботић на почетку свог рада одређује појам народне дипломатије као духовно, културно, економско и политичко прожимање српског и руског народа (стр. 299–300). То у наставку рада поткрепљује приказом српско-руских односа од времена Светог Саве, зачетника односа, преко сеобе дела Срба у Русију, до Српске револуције, Балканских ратова, Великог рата и савременог доба, при томе наглашавајући континуитет веза Русије и Срба.

У раду Александра Михајловича Шарипова се примењује мултидисциплинарни приступ у разматрању узрока избијања Првог светског рата, комбинацијом сазнања историје, психологије, антропологије и економије.

Јован Базић је у свом раду представио ставове политичких странака у Србији о решењу српског националног питања. Аутор је представио развој идеја о Балканском савезу, Балканској федерацији и уједињењу Југословена, око којих су се временом српске странке поделиле. Народна радикална странка је идеју о Балканском савезу заменила залагањем за Југославију; Српска социјалдемократска странка је била подељена на две фракције – једну која је била за Балканску федерацију и другу која је била пројугословенски оријентисана, док се Народна странка, у складу са либералним традицијама, залагала за стварање српске националне државе.

Александра Колаковић је представила ставове српских и француских интелектуалаца о политици великих сила према Балкану у временима кризе уочи и у току Првог светског рата. Кроз призму ставова о дометима Француско-руског споразума (1894), прерастања Париза у центар дипломатско-пропагандне акције и посредништва интелектуалаца у односима између великих сила и Србије, приказана је делатност српских интелектуалаца на културном развоју Србије и представљању њених интереса у савезничким државама (стр. 391).

Поред интелектуалаца, важно је осветлити деловање српских научника у предратним и ратним годинама, као и на мировној конференцији у Версају. Растислав Стојсављевић, Срђан Соларевић и Вања Кржа су нарочито осветлили деловање Михајла Пупина, Јована Цвијића, Николе Тесле и Милутина Миланковића, мада нису занемарили ни улогу других научника. Аутори закључују да „ма колико били слични и бавили се истим послом у мирнодопским временима, Велики рат је од српских научника направио ратнике, дипломате, хуманитарце, заробљенике, али и жртве“ (стр. 423).

Зоран Милошевић и Александра Мирковић су извршили компаративну анализу извештавања медија о Првом светском рату у првој половини 2014. године, и то: Росијске газете, Дневног аваза, Дојче Велеа и Би-би-сија. Аутори су уочили присуство ревизионизма у државама које су учествовале у Великом рату, који се огледа у употреби тзв. меке моћи (*soft power*), и њој инхерентне медијске моћи (стр. 428).

Последњи прилог у Зборнику представља осврт Ратка Вукелића на део обимног опуса Живка Г. Павловића (генерала и академика Српске краљевске академије), који обухвата дела о Бици на Јадру (Церској бици) и Колубарској бици. Аутор је прво представио Павловићеву богату биографију војника и научника, да би затим издвојио и најзанимљивије аспекте поменутих дела, чије је друго издање (репринт) објављено у лето 2014. године. Вредност дела Живка Павловића се састоји у чињеници да је у питању историјски извор првог реда, са великом војно-стручном и књижевном вредношћу (стр. 475).

Научни значај Зборника *Србија и политика великих сила 1914–2014*. огледа се у његовом доприносу разумевању узрока и последица Првог светског рата са становишта историје, политикологије, социологије, геополитике и антропологије. Друштвени значај Зборника се огледа у отпору ревизионистичком тумачењу историје које попрама обележја новог, медијског рата. Геополитички интереси се тешко мењају, али савезништва да. Некадашњи противници су данас савезници, а некадашњи савезници одмеравају међусобну снагу. У светлу тога се може разумети појава ревизионистичке литературе и покушаја представљања другачије слике прошлости. Зборник Института за политичке студије, међутим, у смирају године у којој се обележава читав век од почетка Првог светског рата, Великог рата у култури сећања европске и светске цивилизације, опомиње и подстиче. Опомиње да не постоје нове чињенице, већ нова објашњења. Подстиче на разумевање садашњег положаја Србије имајући у виду политику великих сила пре сто година и данас.

МЛАДА БОСНА¹

У време обележавања стогодишњице Великог рата настаје једно веома значајно дело Радослава Гађиновића под називом Млада Босна, које се бави веома важном темом и то како са историјског, тако и са политиколошког, правног, па и социолошког аспекта. Ово дело представља један својеврстан отпор новонасталом тренду ревизионистичког тумачења историје којим учеснице овог великог сукоба желе да површним и поједностављеним посматрањем историје, које је изузетно неповољно по народе на Балкану, да прикрију шири контекст тадашњих геостратешких претензија великих сила. Према њему, пуцањ Гаврила Принципа представља главни узрок избијања Првог светског рата. Тиме се шири контекст овог веома значајног сукоба који је обележио почетак двадесетог века у потпуности занемарује, а организација Млада Босна постаје једна од најзначајнијих терористичких организација која је својим деловањем увукла земље у глобални рат. Радослав Гађиновић у својој монографији управо указује на опасност овако поједностављеног посматрања историје. И иако постоји сагласност око тога да сам чин атентата представља пре свега повод, а не главни узрок избијања рата, данас се овакво стање преиспитује. „Историјске чињенице из прошлости, због различитих политичких интереса, подложне су фалсификовању, а тиме и погрешној интерпретацији важних историјских догађаја, на основу којих се, због политичких интереса и мотива, и на почетку двадесет првог века ... замагљују чињенице и ствара погрешна представа о једном народу, држави и региону“ (стр. 9).

Аустроугарска монархија је доласком на просторе Босне и Херцеговине као окупациона сила изазвала револт народа, а посебно напредне интелигенције с тог простора, пре свега као одговор на укидање људских права и слобода. То је довело до организовања илегалних културних институција и политичких организација. Радослав Гађиновић истиче да организација Млада Босна, чији су чланови извршили атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, настаје управо као последица оваквих околности. Млада Босна је на неки начин предводила организовање културних институција и политичких организација које настају као чин отпора према окупационим силама и као начин заштите културног и националног идентитета. „Прилике у којима су се нашли Јужни Словени у годинама непосредно пре 1914. биле су веома сложене. Већина је тежила да изрази свој бунт не само против националног угњетавања, него и против окова који су гушили живот у свим областима. Припадници Младе Босне били су велики родољуби“ (стр. 219).

¹ Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014.

Сам израз *Млада Босна* први је употребио Петар Кочић у листу *Отаџбина* 1907. године, а затим Владимир Гађиновић у *Алманаху Просвјете* 1910. године у чланку *Млада Босна*. Главно гесло овог омладинског ослободилачког покрета било је: „*Хоћемо да умремо у животу или да живимо у смрти*“ (стр. 225).

Припадници Младе Босне су изучавали револуционарне покрете нарочите се бавећи порукама америчке револуције. У том контексту се истичу и два принципа којима су се руководили младобосанци. Прва важна порука и принцип младобосанаца преузета из америчке револуције гласи : „Свето је право појединаца, групе или нације да, ако треба и с оружјем у руци, устане против стране окупације или недемократског облика владавине“ (стр. 224). Друга порука коју су младобосанци прихватили гласи: „Америчка револуција била је у почетку облик устаничке демократије, убрзо и успешно преточена у уставну демократију, пропраћену њој одговарајућим демократским установама“ (стр. 224).

Р. Гађиновић наглашава да је у припреми атентата значајну помоћ младобосанцима пружила организација *Уједињење или смрт*, али само материјалну, јер је и сам Апис касније био против атентата. Сам чин убиства аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда 1914. године у Сарајеву третирао се као убиство било ког представника окупаторске војске. У том смислу је Млада Босна била ослободилачка омладинска организација. Међутим, истини за вољу треба поменути да је главни организатор завере Данило Илић у судбоносним данима пред атентат доводио у питање исправност филозофије политичког убиства, па чак и потребу убиства Франца Фердинанда, али пошто је таква одлука већ била донета, више се није могло ништа променити. „Данило Илић и Владимир Гађиновић променили су свој став према индивидуалним акцијама као искључивим средствима друштвених промена, јер су били свесни да појединци не могу извести револуцију без широких народних маса“ (стр. 230).

Када је атентат извршен, тај чин је искоришћен као повод остваривања територијалних претензија и ширења моћи. Овакво стање није разрешено завршетком Великог рата. Напротив, новонастала подела снага и неодговарајуће стање, и то не само онима који су поражени, већ и онима који су из рата изашли као победници, довели су до наставак конфликта и уласка у Други светски рат, који се веома често посматра као наставак Првог светског рата.

Монографија *Млада Босна* Радослава Гађиновића се на један критички и мултидисциплинарни начин бави димензијама и узроцима политичког насиља над Србима на почетку двадесетог века. Српски народ је у то време био на удару политичких амбиција и великих сила и суседних држава које су у тим временима биле у служби насилног деловања Аустроугарске, Турске и Немачке. У томе је уједно и научни значај монографије јер својим свеобухватним приступом доприноси разумевању узрока и последица Великог рата.

Друштвени значај монографије се огледа у њеном доприносу разумевања изазова са којима се суочавао српски народ у својој борби

за очување српског националног идентитета и своје територије и то не само у периоду Великог рата, већ и у контексту последица које је он имао за српски народ. Сама монографија је написана таквим стилем да тера читаоца да је чита готово у једном даху. Живописни описи, многобројни историјски подаци, свестран критички приступ, омогућавају њено коришћење не само од стране интелектуалне елите, већ и шире јавности. У том смислу је њену практичну страну у разумевању положаја и улоге српског народа током двадесетог, али и почетка двадесет првог века, потребно у потпуности искористити.

NAŠ BRAT: ŽIVOT KAPETANA FLORE SENDS¹

Flora Sends, opčinjujuća ličnost svog doba i nadahnuće ženama širom sveta, oživljava i zauzima svoje pravo istorijsko mesto u ovoj knjizi nastaloj uz pomoć njene porodice i na osnovu do sada neobjavljenih privatnih dokumenata i fotografija.

Ove godine navršava se jedan vek od početka Velikog rata i jedna godina od publikovanja biografije *Naš brat: život kapetana Flore Sends*, iz pera, britanske spisateljice L. Miler. Britanska studija *A Fine Brother: The Life of Captain Flora Sandes*, objavljena je 2012. godine, a godinu dana kasnije postala je dostupna i srpskoj čitalačkoj publici, zahvaljujući izdavačkoj kući „Laguna” iz Beograda i prevodiocu Nenadu Dropuliću.

U drugoj polovini 19. veka, početkom 1876. godine, u predvečerje 22. januara, rodila se u protestantskoj englesko-irskoj porodici iz Korka, kao osmo dete Semjuela i Sofije, Flora Sends. Nije se ni slutilo da će za koju deceniju Flora biti svedok uspona i padova srpske istorije od 1914. godine, a Srbija njena obećana zemlja, umesto viktorijanske Engleske. Osim toga, ko bi kazao da će „britanska dama” postati jedina žena oficir – borac u uniformi iz zapadne Evrope, o čijim će podvizima pisati svetski mediji („Njujork tajms“ i londonski „Tajms“) za sve vreme rata, kao i da će je Srbija odlikovati Karađorđevom zvezdom sa mačevima, da će njen dosije biti čuvan u Vojnom arhivu u Beogradu, a vojni podvizi ugrađeni u temelje savremene civilizacije.

Spisateljica Luiz Miler, magistar međunarodne politike i prava, podstaknuta željom da spozna život Britanki, kao i žena iz drugih savezničkih zemalja koje su kao medicinsko i humanitarno osoblje radile u Srbiji za vreme Prvog svetskog rata, a posebno inspirisana podvizima Britanke Flore Sends, napisala je biografiju o pomenutoj britansko-srpskoj heroini. Njeno istraživanje upotpunjeno je podacima prikupljenim u Srbiji, kao i svedočenjima potomaka porodice Sends (narativni izvori). Osim toga, svoj trag L. Miler ostavila je u Srbiji i snimanjem dokumentarnih emisija o englesko-srpskim odnosima za vreme Prvog svetskog rata.

Monografija *Naš brat* predstavlja izuzetno preglednu studiju o jedinoj ženi iz zapadne Evrope koja je učestvovala kao vojnik u Prvom svetskom ratu, a vremenom postala i heroina zbog izuzetne borbe i istaknute vojne karijere u srpskoj vojsci. Autorka svoje izlaganje započinje detinjstvom muškobanjaste devojčice viktorijanske Engleske Flore Sends, a zatim sa-držajnim izlaganjem rekonstruiše njen odlazak u Srbiju, njenu bolničku karijeru, stupanje u vojsku, brak, boravak u gestapovskom zatvoru tokom Drugog svetskog rata i poslednje godine života, tada već, gospođe Judenič.

Publikacija ima izuzetno preglednu strukturu, hronologija je jasna i precizna, problemske celine su dobro uočene i analizirane, a svaka od njih

¹ Luiz Miler, *Naš brat: život kapetana Flore Sends*, Beograd: Laguna, 2013, str. 535

podeljena na neujednačen broj poglavlja. Naravno, svemu prethodi tekst *Flora Sends: po mnogo čemu jedinstvena britansko-srpska heroina*, Ambasadora Velike Britanije u Srbiji Majkla Devenporta [11–13], koji prati *Predgovor srpskom izdanju* [15–17], a zatim sledi *Prolog* [19–21]. Na kraju knjige se nalazi *Epilog* [423–431], *Pogovor* [433–435], *Izjave zahvalnosti* [437–439], *Popis izvora* [441–459], *Beleške i napomene* [461–515]. Pored svega pomenutog, knjiga sadrži *Registar* [517–535], kao i belešku *O autorki* [537]. Biografija, odnosno, *Život kapetana Flore Sends* smeštena je na 535 stranica koje povezuje 8 listova crno-belih fotografija, dok je samo jedna u koloru smeštena na prednjoj korici knjige. Osim toga, na zadnjoj korici, pored lika Flore Sends, nalazi se nekoliko sadržajnih rečenica o junakinji monografije. Na hrptu stoji ime spisateljice i naziv dela.

U odeljku *Izvori* saznajemo koje je fondove, muzejske, arhivske i bibliotečke, autorka koristila za pisanje monografije. Na spisku se nalaze: Vojni muzej u Beogradu, Nacionalni arhiv u Koledž Parku, Filmski arhiv istočne Anglije, Arhiva instituta „Huver“ i Britanske Kolumbije, kao i fondovi Univerzitetskih i Nacionalnih biblioteka. Pomenuta građa i literatura nije prezentovana samo kroz tekstualni deo knjige, već se odnosi i na ilustrativni deo monografije, koji je jednako važan za čitaoca, a možda i najvažniji, jer su ovde prikazane fotografije, reprodukcije slika koje se ne mogu videti na drugom mestu. Na kraju publikacije, u delu naslovljenom *Beleške i napomene*, možemo zapaziti 1182 endnote.

Uvereni da je prikazana monografija veliki doprinos srpskoj istoriografiji, smatramo da će ona postati nezaobilazan priručnik u proučavanju srpske istorije za vreme Velikog rata. Ova publikacija nema svoj značaj samo za uski krug istraživača koji se bave pomenutim periodom srpske istorije, već i za širu publiku, jer pruža jasan hronološki pregled događaja, upoznaje sa najvažnijim ličnostima i ukazuje na suštinske pojave. Takođe, smatramo da je velika prednost ove monografije i njeno izdanje na engleskom jeziku, čime je čitaocima, i van granica naše zemlje, a posebno u Velikoj Britaniji, data mogućnost da spoznaju podvige zaboravljenih Britaniki, koje su radile i umirale služeći srpskom narodu tokom Prvog svetskog rata. U danima velikih odluka Flora Sends je kazala: *Život ugledne dame jednostavno nije za mene i uskoro ću povući neki očajnički potez* i zaista je načinila jedan veliki potez, koji mnoge žene 21. veka nikada neće imati hrabrosti da povuku.

ДОКУМЕНТА

У Нишу је 8. децембра 2014. године свечено обележена стота годишњица од потписивања „Нишке декларације“. Обележавање стогодишњице организовали су Удружење стваралаца Ниша „Цар Константин“, Историјски архив, Правни факултет, Градска организација резервних војних старешина и Друштво за неговање слободарских традиција под покровитељством Скупштине града Ниша.

У Официрском дому у Нишу, 7. децембра 1914, коалициона влада Николе Пашића је предложила, а Скупштина Србије (председник Андра Николић) једногласно донела „НИШКУ ДЕКЛАРАЦИЈУ“, којом се као један од ратних циљева Србије прокламује уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, односно стварање Краљевине СХС (Југославије).

Слика 1. Зграда Официрског дома у Нишу

Садржај Нишке декларације објављен је у *Српским новинама* на насловној страници (бр. 282 од уторка 25. новембра/8. децембра 1914):

БРОЈ 5 ПАРА СЛУЖБЕНИ ДНЕВНИК

СРЕДНОСТА — УТОРЕК — У ВЕШТУ КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ ГОДИНА XXXI — 1914 — БРОЈ XII

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

СЛУЖБЕНИ ДЕО

Има, 23 новембра
У извршеном саопштенном саопштењу...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

КРАЈЕВИНЕ СРБИЈЕ

У области извршене контроле, у Шабцу се...

(Влади је част изаћи пред Народно представништво са овом изјавом:

Она је образована с циљем да се у њеном саставу оличи и до краја ове велике кризе оличава јединство воља, снага и циљева наше земље. Уверена у поверење Народне скупштине, докле год све своје силе ставља у службу велике ствари српске државе и српско-хрватског и словеначког племена. Влада сматра за своју прву дужност да се с бескрајним поштовањем поклони пред светлим жртвима храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине. Целој пак српској војсци и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на предстражама, шаље изразе своје пове-

рења, дивљења и захвалности за напоре које чине и жртве које за Отаџбину подносе.

Наша млада и мала војска, чувајући леп глас који је стекла лањске и преклањске године, стала је сад достојно уза славне, многомилионе и старе војске великих народа, наших савезника, који с нама заједно воде борбу за ствар правде и слободе. То нам је историјска тековина, чији ће се големи значај сагледати и правилно оценити истом на свршетку ових мучних ратних дана.

Уверена у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свога огњишта и своје слободе, Влада Краљевине сматра као свој најглавнији и у овим судобоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца. Сјајни успех који има да крунише ово војевање искупиће обилато крваве жртве које данашњи српски нараштај подноси.

У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаком истом несаломном енергијом с каквом се пре сто година борио за свој Васкрс из косовске гробнице. Влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначким савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.

Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевање војске и нега рањеника буду све бољи, и ништа се у том погледу неће жалити. У споразуму с Вама, господо посланици, решиће се и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич: Напред, с Божјом помоћу, на непријатеља, у борбу за слободу!

Потписивању „Нишке декларације“ претходили су многи значајни догађаји. Као прво, Сарајевски атентат на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда – на Видовдан 28. јуна 1914.

Након што је 23. јула 1914. у Београд, тадашњу престоницу Србије, стигао ултиматум Аустроугарске, Ниш је већ након два дана (25. јула) постао (пред)ратна престоница Србије, а према одлуци регента Александра Карађорђевића о евакуацији Владе, Двора и Народне скупштине у Ниш.

Телеграм Аустроугарске о објави рата Србији стигао је 28. јула 1914. у Ниш. Никола Пашић, председник Владе примио је телеграм у кафани „Европа“ у Нишу.

У кафани „Европа“ Никола Пашић и Есад-паша Топтани су 4. септембра 1914. потписали „НИШКИ СПОРАЗУМ“, којим је предвиђена унија између Србије и Албаније.

Након што је крајем новембра 1914. распуштена Радикалска влада, 5. децембра 1914. у Нишу је формирана нова коалициона Влада, састављена од радикала, напредњака и самосталаца, на челу са Николом Пашићем.

Седмог/двадесетог јула 1917. донета је „Крфска декларација“ којом се чвршће верификују одређења из „Нишке декларације“ о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.

Првог децембра 1918. регент Александар Карађорђевић свечано је прогласио стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (касније Краљевине Југославије).

На трибини одржаној у сали Скупштине града о важности овог догађаја за град Ниш и Србију, говорили су председник Скупштине града Ниша, проф. др Миле Илић, проф др. Небојша Ранђеловић са Правног факултета у Нишу, историчар Бобан Јанковић и мр Новица Ранђеловић, председник Удружења стваралаца Ниша „Цар Константин“.

Председник Скупштине града, проф. др Миле Илић, истакао је значај „Нишке декларације“ за град Ниш:

„На јучерашњи дан, пре тачно сто година, донет је историјски важан документ, под називом 'Нишка декларација'. На данашњи дан, пре исто толико година, овај документ је први пут објављен у Српским новинама, овде у Нишу. Сама чињеница да се тако нешто одиграло пре равно једног века и то баш у нашем граду, ствара осећај пијетета према прошлости и јача нашу одговорност према будућности, а посебно смо поносни, јер смо баш ми сведоци обележавања овог јубилеја.

Данас смо се окупили поводом још једног у низу догађаја, који су обележили Први светски рат, па и више од тога, јер су одједи 'Нишке декларације' трајали деценијама након Великог рата. Овде смо због подсећања на овај документ, који нам говори да је Србија још тада веровала у победу и слободу и била, како би се то данашњим речником казало, лидер на Балкану и покретач промена. Да ли је постављање циљева ослобођења још на самом почетку рата била брзоплетост, проницљивост или луцидност тадашњег државног руководства, остаје недокучиво питање. Али сам тај узвишени чин, да се као ратни циљ постави не само ослобођење Срба и Србије, већ и других словенских народа, представља историјски преседан и показатељ је неописиве воље, енергије и несегичног пожртвовања према другима. Оваквим државничким, али и човекољубивим циљевима, признаћете, ретко ко се може похвалити.

Вредносно одређивање према овом догађају и документу јесте важно, али њиме ће се подробније бавити историчари. Недвосмислена чињеница је да су последице које је оставила 'Нишка декларација' биле далекосежне и судбоносне. Зато ћемо је гласно помињати, као нешто вредно из наше историје, посебно због тога што се то десило на простору града Ниша.

Оно што је такође битно за овај догађај, који се десио у тадашњој ратној престоници, те давне 1914. године, јесте и сам поступак усвајања декларације, јер је значајан за традицију парламентаризма, коју и ми у данашњим временима, управо на овом месту, у овом скупштинском дому, успешно негујемо. Оно што желим да кажем јесте да је 'Нишка декларација' постигла своје циљеве и имала снагу

документа који ће предодредити будућност Србије, а онда и Југославије, на тај начин што је била одобрена од стране Народне скупштине. Овај легитимитет који је добила потврђивањем у највишем законодавном органу, представљао је значајан повој у развоју демократије и парламентаризма код нас. Зато је 'Нишка декларација', која је најпре настала у форми 'владине изјаве', добијањем потврде у највишем представничком дому, постала општеприхваћена. Дакле, оно што је ову декларацију учинило специфичном, јесу легитимитет и демократско упориште, које је она црпила из Народне скупштине.

Због истицања начела јединства, сложености и вере у бољу будућност, која су пре сто година овековечена у 'Нишкој декларацији', нама не преостаје ништа друго, него да макар на данашњи дан, на стогодишњицу од објављивања овог историјског документа, на скроман, али недвосмислен начин, искажемо дивљење и захвалност за напоре и жртве које су у периоду Првог светског рата поднете за нашу земљу. Тада су српски народ и војска, бројно подређенији у односу на друге, часно стајали раме уз раме са силним савезничким народима и војскама.

Можда није било другог избора до 'Нишке декларације', можда је ова декларација била изнуђена или наметнута, али решеност тих људи да се боре за своју земљу, мора да нам послужи као светао пример који и ми данас треба да следимо“.

Проф. др Небојша Ранђеловић осврнуо се на правни аспект 'Нишке декларације'. Он је истакао да постоје многе историјске заблуде и погрешне претпоставке на којима су базирани многи закључци и креирана политика:

„Једна од заблуда је да су Срби желели да сви живе у једној држави. Југославију су пре свега желели пречански Срби и центар збивања око формирања Југославије није био Београд, већ Загреб. Друга велика заблуда је да су Срби желели да убију Франца Фердинанда да не би поробио Србију, а истина је да су страдање Франца Фердинанда прижељкивали бечки милитаристички кругови и пустили га да настрада у Сарајеву. Србија је упозоравала да посета Сарајеву није безбедна.

Догађаји који су претходили доношењу 'Нишке декларације', пресељење ратне престонице у Ниш, пресељење парламента и владе показују колика је била озбиљност тадашње државе Србије. Влада Србије је неговала парламентаризам за шта је доказ и чињеница да је са српском војском кренуо и српски парламент и заседао на Крфу. Озбиљност државе Србије огледала се и у томе што је кредитне обавезе према непријатељској Немачкој испуњавала у року.

Што се тиче 'Нишке декларације', она није била обавезујућа, нису биле прописане санкције, али без обзира на то сви потписници су је прихватили као обавезу. 'Нишка декларација' усвојена је једногласно.

'Нишка декларација' претходила је Крфској декларацији која је уредила односе у држави и која је имала у себи елементе Устава будуће државе.

Ми немамо чега да се стидимо, 'Нишка декларација' је била и са државно правног аспекта визионарска. Та држава је и уз све аномалије била добро место за живот.“

Историчар Бобан Јанковић осврнуо се на важност 'Нишке декларације' у историји Ниша и Србије.

„У скоро две хиљаде година постојања писане историје града Ниша, у њему су се збили бројни веома значајни историјски догађаји. Многи од њих су од великог значаја за историју српског народа, почев од сусрета и споразума Стевана Немање и немачког цара Фридриха Барбаросе у Нишу крајем 12. века, па до доношења закона о формирању Српске Краљевске Академије на седници Народне скупштине у Нишу крајем 19. века. Посебно значајни догађаји су се збивали у Нишу током 1914. и 1915. године када је овај град био ратна престоница Краљевине Србије.

Међутим, ниједан историјски догађај који се одиграо у Нишу није имао таквог утицаја на судбину српског народа у целини, као што је имало усвајање 'Нишке декларације' на седници Народне скупштине 7. децембра 1914. године. Под општепознатим, и у науци прихваћеним називом 'Нишка декларација', подразумева се изјава новоформиране владе Краљевине Србије, која је, као коалициона влада, образована 5.12.1914. године, у најкритичнијем тренутку по Србију, када се преламала судбина Колубарске битке и решавало питање даљег опстанка Србије као државе.

Када се пажљиво анализира цела изјава српске владе од 7. децембра 1914. године, коју ћемо у даљем тексту наводити као 'Нишка декларација', може се уочити да је она, по свом садржају и суштини, представљала коначно уобличавање и дефинисање ратних циљева Србије у Првом светском рату и истовремено прво званично одређење Владе и Народне скупштине за програм ослобођења и уједињења Јужних Словена у једну државу. Без обзира шта данас мислили о југословенској идеји после страшних искустава, искушења и разочарања која су се догодила за време Другог светског рата, као и приликом недавног распада Југославије, остаје неоспорна историјска чињеница да је српски народ своју судбину у 20. веку везао за Југославију, са свим позитивним и негативним резултатима по њега. И зато је доношење 'Нишке декларације' значајан историјски догађај, јер она је претходила Крфској декларацији, она је први и судбоносни корак који је српски народ, преко своје владе и Скупштине учинио на путу уједињења јужнословенских народа и стварања Југославије. Мало је догађаја који судбину једног народа предодређују за цео један век. 'Нишка декларација' је управо то значила за српски народ и у томе лежи њен историјски значај. Када се данас разматрају аспекти 'Нишке декларације', неопходно је отклонити неке мистификације и произвољна тумачења овог документа.

Први рад на дефинисању српских ратних циљева почео је у српском Министарству иностраних дела у другој половини августа 1914. године. Нема сумње да је успешно добијена Церска битка, као прва победа савезничке војске после великих неуспеха савезника на почетку

рата, осоколила српску владу да у формулисању својих ратних циљева крене са једним ширим и амбициознијим програмом. Победа у Церској бици је српској влади дала неопходни кредибилитет да пред своје савезнике изађе са првим захтевима за територијално проширење.

Управо у овом периоду септембар–октобар 1914. године, када је у Нишу текао рад на изради програма, под будном контролом Пашића и министра Јовановића, Србија је била изложена великим притисцима. Са једне стране, њена војска је водила тешке борбе на фронту са далеко надмоћнијим непријатељом. Била је то дословце борба на живот и смрт. После сјајне победе у Церској бици, започела је дуга, исцрпљујућа и крвава битка на Дрини у којој је српска војска трпела тешке губитке. Поред свега, Русија је, да би олакшала положај својих трупа у Галицији, захтевала од Србије да њена војска пређе Саву и крене у наступање у дубину територије Аустроугарске, што је било потпуно нерeалан захтев.

Са друге стране почињу страшни дипломатски притисци на Србију да отуђењем делова своје територије помогне јачање савезничког блока. Наиме, одмах после избијања рата, оба зараћена блока су почела велику дипломатску акцију да на своју страну привуку неутралне земље, пре свега Бугарску, Румунију и Италију. Да би их привукли на своју страну, нудили су им разне погодности, а пре свега су великодушно нудили туђе територије. Да би привукли Бугарску, захтевали су од Србије да се одрекне Македоније у корист Бугарске, нудећи заузврат Србији територије у Босни и Херцеговини које је тек требало освајати. Румунији је, поред осталог, понуђен цео Банат до самог Београда, који је иначе Србија сматрала својим легитимним ратним циљем, а Италији скоро цела Јадранска обала.

Српска влада се нашла у веома тешком положају. Притискали су је и непријатељи и савезници. Са непријатељима се барем могла тући, а са савезницима је морала водити деликатну политику, јер без њихове помоћи би била осуђена на пропаст. Са друге стране, савезнички себични захтеви претили су да потпуно униште све српске националне тежње и циљеве и обезвреде натчовечанске напоре српског народа у светском рату. Судбина Србије у тим тренуцима је школски пример како интереси великих сила немилосрдно поништавају све тежње и напоре малих народа. У тој игри на ивици ножа, Пашић и његова влада су се у јесен 1914. године нашли на висини задатака у одбрани српских националних интереса. На притисак савезника ништа нису одбијали, али ни децидирано прихватили. Пашић је вешто лавирао користећи међусобно супротстављене интересе Енглеске, Француске и Русије на Балкану.

Грчевито тражећи излаз из настале ситуације, српска влада га је нашла у дефинисању југословенског програма, за који је добила подршку и једног броја хрватских и словеначких политичара који су избегли из Аустроугарске и које је опасност од италијанских претензија окренула према Србији, која ће им помоћи да формирају Југословенски одбор, уз чију помоћ ће се и реализовати југословенски програм.

Конечно, крајем новембра владин програм је био уобличен. У том тренутку спољнополитички положај Србије није био ништа повољнији од њене ратне ситуације. Велики савезници су били све хладнији, све горе расположени према Србији због њене упорности и непопустљивости према захтевима да се одрекне делова своје територије. У таквој ситуацији, Пашић је 20. новембра 1914. године позвао представнике опозиционих партија и упознао их са тешком војном и спољнополитичком ситуацијом и намерама владе. Тада је одлучено да се дотадашња хомогена радикална влада повуче и да се формира нова, коалициона влада, која ће изаћи пред Скупштину са јасно дефинисаним ратним циљевима.

Тако је 5. децембра формирана коалициона влада на челу са Пашићем, састављена од радикала, самосталаца и напредњака. Та влада је већ 7. децембра 1914. године изашла пред Народну скупштину са познатом Изјавом у којој су наведени јасно дефинисани српски ратни циљеви. Са том изјавом српска влада прихвата југословенски програм, сматрајући да је у датим околностима и односима снага међу великим силама то једини начин да се цео корпус српског народа нађе у једној држави. Усвајањем 'Нишке декларације' начињен је судбоносни корак у реализацији југословенске идеје, која ће после усвајања Крфске декларације бити коначно реализована 1. децембра 1918. године. Тиме је била предодређена судбина српског народа у целом 20. веку.

Из свега наведеног да се закључити да овај историјски документ није настао као последица 'вековних тежњи' нити 'нараслих апетита српске владе', нити пак под утицајем неких емоција. Она је резултат тадашње процене српске владе да је у датим околностима то једини пут и начин да се српски народ обједини у једној држави и да је то могуће само уједињењем са другим јужнословенским народима. Када се процењује сврсисходност и оправданост такве одлуке не сме се полазити од данашњих сазнања и искустава, већ се морају имати у виду тадашње околности и историјски тренутак у којем су српска влада и Скупштина донеле такву одлуку.

Изјава Владе Краљевине Србије, коју је 7. децембра 1914. године усвојила Народна скупштина Краљевине Србије на седници у Нишу, позната је у српској историографији као 'Нишка декларација'. Том Изјавом је новоформирана влада дефинисала српске ратне циљеве и први пут се јасно и децидирано определила за стварање југословенске идеје, сматрајући да ће једино кроз уједињење са Хрватима и Словенцима бити створени услови да се сви делови српског народа нађу у једној држави. Усвајањем ове декларације, српска влада је одустала од дотадашњих националних програма српских политичких странака које су се јасно залагале за ослобођење и уједињење само српског народа. Овом Декларацијом отпочео је процес стварања Југославије, чиме је у историјском смислу била предодређена судбина српског народа у току целог 20. века. Због тога 'Нишка декларација' има изузетан историјски значај за српски народ, без обзира да ли га неко тумачи као позитиван или негативан историјски чин“.

Председник Удружења стваралаца Ниша „Цар Константин“, мр Новица Ранђеловић, нагласио је да је важно да са историјске дистанце од једног века, просудимо и оценимо допринос „Нишке декларације“ историји и нашим животима. Овај догађај је свакако имао велики утицај на нашу историју, без обзира на различите вредносне процене.

Приредила
Мр Драгана Перковић Антић

BALKAN SYNTHESSES

Journal for social issues, culture and regional development

Faculty of Philosophy, University of Niš

Vol. I, Number 2

Niš, (2014)

Published by

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Ćirila i Metodija 2

Publisher

Goran Maksimović, full profesor, Dean

Proofreading

Marija Šapić

Journal cover

Darko Jovanović

Page break

Darko Jovanović

Format

16 x 25 cm

Print

SCERO PRINT

Print run

150

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

БАЛКАНСКЕ СИНТЕЗЕ

Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој
Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Година I, број 2

Ниш, (2014)

Издавач

Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Ниш, Тирила и Методија 2

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектура / коректура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Дарко Јовановић

Формат

16 x 25 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

150 примерака

www.filfak.ni.ac.rs/balkanske_sinteze

ISSN 2406 - 1190

Издавачки центар
Филозофског факултета
Универзитета у Нишу

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3+ 94

БАЛКАНСКЕ синтезе : часопис за друштвена питања, културу и регионални развој =
Balkan synthesis : journal for social issues, culture and regional development /
главни и одговорни уредник Љубиша Митровић.
- Год. 1, бр. 2 (2014)- . - Ниш (Ћирила и Методија 2) : Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2014 - (Ниш : Scero print). - 24cm

Три пута годишње
ISSN 2406-1190 = Балканске синтезе
COBISS.SR-ID 210639116